

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Л. В. Філіпенко

***"ІДЕЙНІ" ЖІНОЧІ ЖУРНАЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
початку ХХ століття:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ***

Харків-2014

УДК 94(470+571):070.48-055.2 «191»
ББК 76.02 (РОС)
Ф58

Науковий редактор:

Посохов С. І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Рецензенти:

Ячменіхін К. М. – докт. іст. наук, проф. (Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка);

Арзуманова Т. В. – канд. іст. наук, доц. (Харківський національний технічний університет будівництва та архітектури).

При оформленні обкладинки була використана ілюстрація американського художника Чарльза Дана Гібсона

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 29 серпня 2014 р.)

Ф58 **Філіпенко Л. В.**

«Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція : монографія / Л. В. Філіпенко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 368 с.

ISBN 978-966-285-127-4

Монографію присвячено дослідженню жіночих журналів Російської імперії початку ХХ ст. У монографії з'ясовуються умови зародження та розвитку жіночих періодичних видань, розглянуто основні етапи їх функціонування в соціокультурному просторі Російської імперії та охарактеризовано основні типологічні та структурні особливості. Основну увагу зосереджено на «ідейних» жіночих журналах початку ХХ ст. – «Женского вестника» та «Союза женщин», на сторінках яких формувалася феміністська ідеологія. Визначено розуміння тогочасними феміністками сутності «жіночого питання», яке охоплювало широкий спектр морально-етичних, соціально-економічних та політичних проблем.

Монографія розрахована на науковців та студентів, усіх тих, хто цікавиться історією періодичного друку, публіцистикою та гендерною історією.

ISBN 978-966-285-127-4

УДК 94(470+571):070.48-055.2 «191»
ББК 76.02 (РОС)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014
© Філіпенко Л. В., 2014
© Літвінова О. О., макет обкладинки, 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Джерела та історіографія	
<i>Проблеми історіографії</i>	11
<i>Джерельна база</i>	23
Розділ II. Жіночі журнали в Російській імперії: проблеми типології та особливості функціонування	
<i>Становлення жіночої періодики наприкінці XVIII – у XIX ст.</i>	30
<i>Особливості функціонування жіночих журналів на початку ХХ ст.</i>	47
<i>Журнали «Женский вестник» та «Союз женщин» як новий тип «ідейних» жіночих видань</i>	63
Розділ III. Проблеми гендерної рівноправності на сторінках «Женского вестника» та «Союза женщин»	
<i>Розуміння сутності «жіночого питання» та характеру «жіночого руху» на сторінках журналів</i>	83
<i>Морально-етичні аспекти «жіночого питання»</i>	111
<i>Соціально-економічні та політичні аспекти «жіночого питання»</i>	132
Висновки	160
Список використаних джерел та літератури	165
Додатки	218
Примітки	321

*Присвячується
50-річчю кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна*

ВСТУП

Жіноча періодика стала помітним явищем суспільного життя та культури Російської імперії XIX – початку XX століття. Вона пройшла шлях від кількох «дамських» журналів, що видавалися чоловіками для невеликої жіночої аудиторії, до особливого сектору журналістики, який пропонував різні типи журналів тисячам російських жінок і у формуванні якого брали активну участь самі жінки. Ця преса є важливим джерелом для вивчення статусу жінок – соціального та сімейного, тобто того, що складає зміст поняття «жіноче питання», або за визначенням Ю. М. Лотмана, «світу жінок»¹.

Найбільш гострі дискусії щодо становища російської жінки велися на сторінках так званих «ідейних» жіночих журналів, що з'явилися на початку XX ст. і фактично були друкованими органами найбільш впливових жіночих організацій. Такі журнали, як «Женский вестник» (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), зміст яких здебільшого формувався діячками Жіночої прогресивної партії та Союзу рівноправності жінок, дозволяють дослідити процес формування феміністської ідеології в Росії, і, разом із тим, з'ясувати ідейну основу жіночого руху в Росії, а також віднайти зв'язок розвитку «жіночого питання» із політичним та економічним розвитком Російської імперії.

До цього часу жіночі журнали початку XX ст. не були об'єктом окремого дослідження. Вони розглядалися або в контексті розвитку російського фемінізму², або як частина літературного процесу³. Щодо структурних особливостей та предметно-тематичного наповнення тогочасних російських жіночих журналів, то вони вивчалися лише на прикладі універсальних жіночих журналів, що зумовлено зростанням на сучасному інформаційному ринку такого сегменту періодичних видань, як «жіноча преса» саме у вигляді універсальних жіночих журналів⁴.

Водночас у сучасній російській історіографії спостерігається зацікавлення проблемами «історії жінок» та гендерної історії, що по-

требує звернення до нових джерел. Публікації жіночих журналів початку XX ст. активно цитуються, окремі статті вводяться до наукового обігу в повному обсязі⁵, однак дослідження контексту появи тих чи інших журнальних матеріалів, особливого дискурсу «ідейних» жіночих журналів, а також вивчення жіночого журналу як культурного феномену до цього часу здійснено не було.

Саме тому, об'єктом дослідження у цьому випадку є «ідейні» жіночі журнали Російської імперії початку XX ст., які суттєво відрізнялися від інших жіночих періодичних видань (модних журналів, літературних, педагогічних та інших періодичних видань для жінок). Зазначимо, що в історіографії до «ідейної» жіночої періодики, окрім журналів «Женского вестника» та «Союз женщин», зараховують також альманах «Первый женский календарь» (СПб., 1899–1915) та газети «Женская мысль. Еженедельная газета, посвященная главным образом женскому движению и выяснению его ближайших задач» (СПб., 1908), «Женская газета. Еженедельная общественно-литературная и политическая газета» (Одеса, 1912), «Женские новости» (Петроград, 1915–1916). Утім, оскільки щорічні та щоденні видання мають свої особливості та вимагають інших, порівняно із журналами, методів джерелознавчого аналізу, ми зосередилися на дослідженні виключно жіночих журналів. При цьому усю сукупність жіночих журналів було об'єднано під умовними назвами «жіноча періодика» та «жіноча преса». Предметом дослідження є становлення та еволюція «ідейних» жіночих журналів Російської імперії початку XX ст. з огляду на ті чинники, що зумовили їхнє виникнення та особливості функціонування в історико-культурному просторі.

Мета дослідження полягає у визначенні місця російських «ідейних» жіночих журналів початку XX ст. в системі жіночої журнальної періодики та аналіз їхнього дискурсу в предметному полі інтелектуальної історії.

Враховуючи сучасні теоретико-методологічні підходи щодо вивчення жіночої журнальної періодики, ми намагалися не лише з'ясувати стан розробки окремих проблем у межах зазначеної теми, а й вирішити такі завдання: окреслити коло жіночих журналів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., виявити умови зародження та розвитку жіночої періодики, розглянути основні етапи розвитку та особливості її функціонування в соціокультурному просторі; охарактеризувати основні типологічні та структурні особливості жіночих журналів на різних етапах

їхнього існування, визначити місце «ідейних» жіночих журналів у системі жіночої періодики початку ХХ ст.; з'ясувати специфіку журналів «Женский вестник» (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), зокрема, охарактеризувати постаті редакторів та видавців, дослідити коло авторів, проаналізувати ідейну спрямованість цих журналів, їх структуру та змістовне наповнення у цілому та жанрову приналежність окремих статей, дослідити цінову політику видавців журналу, форми спілкування із читацькою аудиторією, популярність журналів тощо; проаналізувати дискурс «ідейних» жіночих журналів через «вузлові» теми, навколо яких він будувався: сутність висловлювання «жіноче питання» та його зв'язок із поняттями «жіночий рух», «фемінізм», «суфражизм», «нова жінка»; охарактеризувати морально-етичні («подвійна мораль», становище жінки в родині, материнство, проституція), соціально-економічні (право жінки на освіту та працю, охорона жіночої праці) та політичні (надання жінкам виборчих прав) аспекти «жіночого питання»; визначити ідеологію, якою керувалися учасниці російського жіночого руху початку ХХ ст., та дослідити її зв'язок із ідейною спрямованістю зазначених видань. Хронологічні межі дослідження охоплюють період існування «ідейних» жіночих журналів – «Женского вестника» (СПб., 1904–1917) та «Союза женщин» (СПб., 1907–1909). Водночас, розглядаючи процес становлення жіночої періодики в Російській імперії, ми розширили нижні хронологічні межі до кінця ХVІІІ ст., оскільки для того, щоб зрозуміти сутність цього нового типу жіночого журналу, слід було проаналізувати еволюцію жіночого журналу як такого упродовж усього часу його існування в Російській імперії.

Першим кроком до вивчення комплексу жіночих журналів, кількість яких завжди визначалася дослідниками приблизно⁶, стало виокремлення «жіночих» органів друку із усієї маси періодичних видань, що публікувалися в дореволюційній Росії. Значно полегшили пошук жіночих журналів довідково-бібліографічні видання – «Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.)» (Пг., 1915) М. М. Лісовського, в якій зафіксовано приблизно 2 400 назв періодичних видань⁷, та підготовлена співробітниками Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедрина (як продовження праці М. М. Лісовського) «Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг.» (Л., 1958–1961), що містить приблизно 10 тис. назв⁸. М. М. Лісовський не виділяв «видання для жінок», утім, назва

багатьох видань доволі прозоро вказувала на читацьку аудиторію того чи іншого видання, а в разі сумнівів визначити цільове призначення журналу дозволяло звернення до його програми. Щодо видання радянських бібліографів, то воно містить предметний покажчик, в якому жіночі видання розподілені за розділами «Жіноче питання», «Мода» та ін. Усього було враховано 119 жіночих журналів. Систематичне уявлення про окреслений нами комплекс дає таблиця з Додатку А («Жіночі журнали Російської імперії»), яка дозволяє кількісно виміряти цілу низку показників: інтенсивність видання журналів для жінок в різні історичні періоди; центри відповідної видавничої діяльності (центральна та місцева преса); періодичність видань (щотижневі, щомісячні та т. д.) та кількість номерів, що вийшли; склад видавців та редакторів; найбільш розповсюджені типи жіночих журналів; наявність ілюстрацій; формат; кількість сторінок («товсті» та «тонкі» журнали); характер реклами та додатків; тираж та ціна. Ці джерелознавчі аспекти, доповнені аналізом цілей та призначення, авторського складу, структури та головних етапів історії кожного видання, надають цілісне уявлення про феномен «жіночого журналу» та відкривають можливості для визначення місця цього сектору журналістики в системі періодичних видань Російської імперії.

Застосування історико-типологічного методу дозволило систематизувати журнали за основними типами: універсальні, модні, педагогічні, наукові, науково-популярні, громадсько-політичні.

Для подальшої інтерпретації отриманих даних та аналізу змісту журнальних публікацій використовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний та діахронний методи. За їхньою допомогою було зроблено спробу дослідити еволюцію жіночої періодики та виділити основні етапи її історії, оцінити інформаційні можливості «ідейних» жіночих журналів початку ХХ ст., виділити основні сюжети, розтиражовані ними, простежити зв'язок жіночої періодики з громадською думкою досліджуваної епохи та визначити ідеологію, якої переважно дотримувалися автори та видавці «Женского вестника» і «Союза женщин». При підготовці монографії також використовувались напрацювання дослідників гендерних проблем, зокрема, зверталася увага на зразки гендерного конструювання, запропонованого жіночими журналами (образ «нової жінки», творення нових гендерно-орієнтованих слів та словосполучень).

Необхідно зазначити, що на сьогодні не сформовано єдиного підходу щодо поняття «жіноча періодика». Здебільшого воно означає

пресу, орієнтовану на жіночу читацьку аудиторію. Водночас у працях, написаних у руслі гендерної історії, можна знайти іншу трактовку – «жіноча періодика» розглядається як преса, що видавалася жінками для жінок. Залежно від того чи іншого підходу змінюється відправна точка виникнення жіночих журналів та загальний обсяг жіночої преси. На нашу думку, перший підхід є більш продуктивним, оскільки в його межах можна розглядати різні стратегії видання «журналів для жінок», що використовувалися як жінками, так і чоловіками – видавцями та редакторами. Виходячи із цього, у ході дослідження було розглянуто усі видання, розраховані на жіночу читацьку аудиторію, що дозволило, як уже зазначалося, розпочати історію жіночої періодики з кінця ХVIII ст. та представити широку типологічну палітру жіночих періодичних видань.

Вперше намагання осмислити проблеми, які були пов'язані зі змінами у свідомості та поведінці жінок та їхнім соціальним статусом, спостерігаються в Росії з середини ХІХ століття. Вже тоді виявилися розбіжності щодо розуміння їх змісту: від вимоги «свободи жіночого серця» в дусі Жорж Санд, акценту на проблемах жіночого виховання та освіти до усвідомлення соціальної значущості жінок для суспільства⁹. Згодом змістовне наповнення «жіночого питання» помітно розширилося. У нашому дослідженні цей термін є синонімом терміна «жіноча емансипація», що розуміється як створення правових умов для забезпечення свободи вибору особистості та готовність особистості скористатися цією свободою. Водночас «жіноча емансипація» може розглядатися і як мета вирішення «жіночого питання».

Засобом досягнення «жіночої емансипації» став «жіночий рух». На початку ХХ ст. поняття «жіноче питання» та «жіночий рух» часто вживалися як синонімічні, хоча вже тоді позначилася тенденція осмислювати «жіноче питання» як спільну справу жінок та чоловіків, а «жіночих рух» – як цілеспрямовані дії жінок з організації заходів для вирішення «жіночого питання». За такої трактовки цілком зрозумілим є підхід, запропонований Р. Стайтсом та І. І. Юкіною, коли публікація «ідейних» жіночих журналів розглядається як частина жіночого руху¹⁰, хоча в нашому випадку ми будемо говорити про жіночі журнали і як про культурний феномен.

Нарешті, термін «фемінізм», якого через негативні конотації часто уникали учасниці жіночого руху початку ХХ ст., називаючи себе «рівноправками», та інколи уникають сучасні історики, використовуючи вищенаведені терміни, ми вживаємо у значенні принципу

та практики розгляду усіх соціальних проблем із позиції жінок, що цілком виправдано, коли йдеться про «ідейні» жіночі журнали, редактовані жінками.

Відзначимо, що особливу увагу в роботі приділено аналізу типологічних характеристик жіночих журналів. Дослідження структури та змісту журналів для жінок засвідчило поступове ускладнення типології жіночих журналів – від перших «модних» та «універсальних» журналів кінця ХVIII – початку ХІХ ст. до широкої палітри журналів на початку ХХ ст. – «модних», «універсальних», «педагогічних», «наукових», «науково-популярних», «громадсько-політичних», що, у свою чергу, дозволило характеризувати жіночу пресу як культурний інститут, що транслював та сприяв засвоєнню жіночою читацькою аудиторією певних культурних форм та формуванню нових ідентичностей.

Досліджуючи дискурс зазначених «ідейних» жіночих журналів, ми зосередилися на вивченні кількох ракурсів – розумінні російськими феміністками сутності «жіночого питання», «жіночого руху» та образу «нової жінки», що дають уявлення про мету та головні завдання жіночого руху, його учасниць та можливі засоби боротьби, а також намагалися розглянути головні складові «жіночого питання» – його морально-етичну, соціально-економічну та політичну сторони. Фактично усе розмаїття актуалізованих жіночими журналами тем будувалося навколо таких ключових проблем: «жінка і родина», «жінка і суспільство» та «жінка і влада». Вивчення цих сюжетних «вузлів» можливо у трьох історіографічних контекстах – у полі соціальної історії; історії жінок та гендерній історії; нової культурної та інтелектуальної історії. Соціальна історія прагне охопити жіночу дійсність у всьому різноманітті її ситуацій, практик та окремих життєвих історій, і жіночі журнали пропонують багатий матеріал щодо проявів статевої дискримінації в галузі освіти, праці, громадянських прав, сімейних відносин та ін. У межах історії жінок та гендерної історії здійснюються спроби «виміряти» ступінь участі жінок в економічній та політичній сферах шляхом аналізу «гендерних стереотипів», «гендерних норм», «гендерної ідентичності» та соціальних інститутів, які беруть участь у формуванні гендеру (родина, домогосподарство, ринок робочої сили, система освіти, державний устрій та ін.). У контексті нової культурної та інтелектуальної історії в центрі уваги опиняються образи світу, закладені культурою до свідомості людей. Таким чином, під час вивчення жіночої періодики

виокремлюються ідеї, цінності, норми, ідеології, притаманні жінкам, а конкретніше – учасницям російського жіночого руху початку ХХ століття. Використовуючи інструментарій усіх трьох зазначених підходів, ми здебільшого зосередились на вивченні журналів, як таких феноменів, що віддзеркалюють еволюцію духовного світу жінок, які у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виходять із внутрішнього простору приватного життя, і, утворивши певне суспільне угруповання, пропонують свій інтелектуальний продукт. При цьому образи та уявлення, притаманні феміністсько-орієнтованим жінкам, подаються на тлі образів та уявлень про жінку та її роль у суспільстві, у цілому характерних для епохи, що вивчається.

Дослідження жіночої періодики розпочалося на початку ХХ ст. в межах «історії жінок» і було перервано в умовах панування класового підходу. Тільки останніми роками ці видання привернули до себе серйозну увагу науковців. Окремі журнали та їхні комплекси стали об'єктом вивчення журналістів, філологів та істориків. «Ідейна» жіноча періодика частіше за все розглядається істориками в дослідницькому полі історії жінок та гендерної історії як частина російського жіночого руху початку ХХ століття. Залучивши широке коло джерел – періодичних видань, законодавчих та нормативних актів, діловодної документації, мемуарної літератури, епістоляріїв, художніх творів, у цьому випадку ми спробували дослідити феномен жіночої періодики передовсім у контексті культурної та інтелектуальної історії.

***

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена у лютому 2013 року. Щиро дякую своєму науковому керівнику – доктору історичних наук, професору С. І. Посохову за його цінні поради та постійну підтримку під час написання роботи, а також колективам кафедри історіографії, джерелознавства та археології (й особливо доц. В. Ю. Іващенко) та кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за їх поради, професійні коментарі, пропозиції та зауваження. Висловлюю подяку рецензентам доктору історичних наук, професору К. М. Ячменіхіну та кандидату історичних наук, доценту Т. В. Арзумановій. Хочу щиро подякувати також працівникам бібліотек та архівів, з якими мені пощастило зустрітись під час збору матеріалу, за їх допомогу та поради.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Проблеми історіографії

Вперше жінка стає об'єктом історичного дослідження в Росії з середини ХІХ століття. Загальнонаціональна дискусія 1860-х рр. навколо «жіночого питання», нові соціальні практики жінок та формування жіночого руху зробили актуальними знання про жінок та підвищили попит на «жіночу» тематику. Захисники та противники жіночої емансипації взяли за пошук аргументації своїх позицій в історичному минулому, надавши, таким чином, поштовх розвитку історії жінок. Як зазначив у передмові до однієї із своїх праць історик С. С. Шашков, «... зважаючи на питання емансипації, що хвилюють сучасні жіночі покоління, знання минулої долі російської жінки є не тільки цікавим, але й практично корисним для справи звільнення»¹.

У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в Російській імперії розробкою жіночої тематики в історії займалися історики, етнографи, історики літератури, юристи, публіцисти, дослідження яких йшли за кількома напрямками. Правознавці зосередились на вивченні правового становища жінок у середньовіччі та в сучасному ім російському суспільстві², етнографи досліджували місце жінок у весільних, хрестильних, поховальних церемоніях, їхній статус у давньоруських та сучасних ім селянських родинах³, філософи та теологи розмірковували про проблеми любові, сексуальності, шлюбу та сім'ї⁴, історики намагалися визначити роль жінок в історичному процесі, їхній вплив на соціальні, культурні, політичні та економічні сфери життєдіяльності суспільства⁵. Найбільш популярними історичними екскурсами були життєписи видатних жінок. Російський письменник та історик Д. Л. Мордовцев, який опублікував декілька томів із дослідженнями жіночих біографій, навіть запропонував нову дослідницьку стратегію – розгляд історичної епохи з урахуванням ролі у ній жінки. Із цього приводу він писав, що «майже кожна жінка, так чи інакше виступаючи з ряду особистостей, непомічаємих і незберігаємих історією, являється таким, гарно відполірованим, історичним рефрактором, в якому ми можемо бачити якщо і не усю сучасну їй епоху, то, найяскравіші, характерні її сторони, потреби,

прагнення...»⁶. Надалі, в умовах розгортання жіночого руху, російські вчені звернулися до осмислення феномену «жіночого питання», намагаючись з'ясувати причини нерівноправності жінок та можливі наслідки жіночої емансипації⁷.

Здебільшого тогочасні праці з «історії жіноцтва» – це презентація «чоловічого» погляду на жінку. Тільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з'являються жінки-історики, які активно включаються у процес вивчення минулого російської жінки. Зазначимо, що жінок – професійних істориків, визнаних науковим співтовариством, за виключенням О. Я. Єфименко, практично не було. Тим не менш, освічені жінки, які заробляли собі на життя літературною або педагогічною працею, почали виступати на сторінках періодичних видань з історичними екскурсами. Тут можна згадати ім'я Н. О. Білозерської, яка була домашнім секретарем М. І. Костомарова, перекладала історичні романи для «Исторического вестника» та писала за Д. Л. Мордовцева рецензії в «Древней и Новой России»⁸. Згодом вона почала активно друкуватися під своїм ім'ям і, за власним зізнанням, отримала доступ до всіх журналів⁹. Зрозуміло, що жінкам-історикам значно легше було потрапити на сторінки жіночих журналів, тому не випадково термін «історія жінок» як напрямок досліджень в історичній науці вперше прозвучав у 1883 р. в журналі «Друг женщин»: «Історія жінок є суттєва частина загальної історії людства»¹⁰.

На межі століть на зміну популярним жіночим нарисам приходять цілком професійні розвідки, що фактично продовжують тогочасну дослідницьку традицію. Так, вищезгадана Н. О. Білозерська створила цілу серію портретів «історичних жінок» – З. О. Волконської, княгині Д. Х. Лівен, Катерини І та інших, а також досліджувала становище жінок у різні історичні епохи¹¹. Одночасно жінки-історики, які здебільшого були активними учасницями жіночого руху, сприяли появі нових тем в «жіночій історії». В якості прикладу можна згадати фундаментальну працю з історії жіночої освіти О. Й. Ліхачової¹², низка досліджень з історії російського та європейського жіночого руху К. М. Щепкіної¹³, аналіз позицій жінок у сфері праці О. М. Коллонтай¹⁴.

Однією з історичних тем, актуалізованих жінками на початку ХХ ст., стала тема жіночих журналів. Те, що тривалий час жіноча періодика не привертала уваги дослідників, сучасна англійська авторка Дж. Г. Харріс пояснює зневажливим ставленням істориків до відповідних журналів як до незначного культурного явища¹⁵. Це

твердження яскраво ілюструється окремими статтями «Енциклопедического словаря Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона», які оцінюють перші жіночі журнали вельми критично¹⁶.

Перша спроба теоретичного осмислення нового типу періодики – журналів для жінок, була здійснена авторкою, яка підписалася криптонімом С. Л-ва. Здебільшого на прикладі зарубіжних періодичних органів друку вона запропонувала першу в російській історіографії класифікацію журналів для жінок: до журналів, «практично позбавлених ідейного змісту», авторка зарахувала видання, присвячені модам, рукоділлю, домашньому господарству, охороні здоров'я жінки та спорту; до «спеціальних» журналів – видання з питань жіночої та дитячої гігієни, жіночої освіти, мистецтва, благодійності, педагогічні та ін.; нарешті, в окрему групу вона виділила феміністські журнали, присвячені «жіночому питанню»¹⁷.

Слідом за цим у 1905–1906 рр. у типографії Товариства історії та старожитностей Російських при Московському університеті окремими брошурами вийшли перевидання «Журнала для милых» (1804) та «Дамского журнала» (1806)¹⁸, а в 1909 р. на сторінках «ідейного» жіночого журналу «Союз женщин» була опублікована стаття К. М. Щепкіної про дамські та модні журнали «минулих часів». К. М. Щепкіна зупинилася на перших виданнях для дам, що були надруковані в типографії Московського університету. Вона відзначила просвітницький характер «Модного ежемесячного издания, или Библиотеки для дамского туалета», видання якого пов'язується з ім'ям М. І. Новікова, та модне спрямування «Магазина английских, французских и неметких новых мод...» В. І. Окорокова, таким чином, здійснивши спробу типологізації російських жіночих журналів¹⁹.

Нарешті, у 1914 р. вийшов друком збірник публічних лекцій та доповідей вищезгаданої К. М. Щепкіної під назвою «Из истории женской личности в России», в якому авторка на матеріалах історичних розвідок, юридичних пам'яток, спогадів та, першу чергу публіцистики, намагалася простежити еволюцію уявлень про жінку в російському суспільстві на різних етапах історичного розвитку, аналізуючи, передусім, роздуми сучасників про призначення жінки та спадок російських літераторок. Зацікавлення «жіночою» тематикою К. М. Щепкіна пояснила таким чином: «Участь же в жіночому журналі [«Союзе женщин» – Л. Ф.] спонукало його [автора – Л. Ф.] зайнятися ставленням до жінок російської журналістики минулих часів та діяльністю наших ранніх письменниць»²⁰.

Найбільшу увагу К. М. Щепкіна приділила гостро дискусійним публікаціям «Современника», «Отечественных записок», «Вестника Европы», але, водночас, охарактеризувала окремі статті «Женского образования» (1876–1891) та «Женского дела» (1899–1900). Крім того, у розділі «Жіноча особистість у старій російській журналістиці» вона дослідила історію створення, постаті видавців та зміст перших журналів для жінок кінця XVIII – початку ХХ століття.²¹ К. М. Щепкіна доволі критично оцінила відповідний сектор журналістики, але не відмовила йому у впливі на формування жіночої особистості: «У столицях вказані нами журнальчики для дам були лише знаменням часу, відбитком, часто перебільшеним, загальних місць, прийнятого по відношенню до жінок тону. Але у провінції й вони мали деякий авторитет і спонукали цінувати діяльну участь жінок у суспільному житті»²².

Зазначимо, що усі вище зазначені спостереження, намагання осмислити особливості жіночої періодики залишилися непоміченими спеціалістами у галузі періодичного друку та книгознавства. Одне із найкращих російськомовних бібліографічних видань «Библиография русской периодической печати (1703–1900) гг.», складене видатним теоретиком книгознавства М. М. Лісовським, поділяє періодику на ілюстровані та художні видання, сатиричні та гумористичні, для дітей, для народу, офіційні та інформаційні, урядові, видання приватних осіб і т. д. «Жіночі видання» або «видання для жінок» укладачем не виокремлювалися, незважаючи на те, що слова «дамський» або «жіночий» часто виносилися в назву журналу²³.

Наступний етап у розвитку історіографії «історії жінок» пов'язаний із встановленням нового політичного режиму. За радянських часів базовою позицією при аналізі «жіночого питання» став класовий підхід, закладений працями Ф. Енгельса та А. Бебеля²⁴. У Росії активним пропагандистом їхніх ідей була О. М. Коллонтай, яка у книзі «Социальные основы женского вопроса», що писалася напередодні Всеросійського жіночого з'їзду (1908), «віднайшла» коріння «жіночого питання» в економіці. Її теза про те, що «жіночий світ, як і світ чоловічий, поділений на два табори ... буржуазний та пролетарський», стала крилатою та зафіксувала загальну тенденцію розгляду «жіночого питання» виключно крізь призму економіки та класового антагонізму²⁵.

Хоча більшовики проголосили «жіноче питання» в Росії вирішеним, «жіноча тема» не зникла зі сторінок післяреволюційних видань.

Дослідники зосередилися на висвітленні участі жінок у революційному русі²⁶, згодом стали узагальнювати досвід роботи жіночих рад та жіночих відділів, процес ліквідації неграмотності серед жінок, обговорювали питання про право жінки на цивільний шлюб, вільне розлучення, аборти²⁷. Однак у лавині публікацій, присвячених «розкріпаченню» жінки в Радянському Союзі, практично не було написано історичних праць із «жіночої історії» дорадянського періоду, за виключенням дослідження М. Аронсон та С. Рейсер про літературні салони та гуртки 1830-х рр., в яких значну роль відігравали жінки²⁸. Тим більш цікавою є чи не єдина на цей час спроба дослідити історію одного із жіночих журналів 1860-х рр. – «Женского вестника» (СПб., 1866–1868), яка була здійснена М. Клевенським. Автор детально висвітлив склад авторів, характер статей, що публікувалися, критику з боку сучасних громадських та літературних діячів, цензурні переслідування, яких зазнавав журнал, поставивши його в один ряд із «Вестником Европы», «Неделей», «Литературной библиотекой». У дусі часу М. Клевенський зробив акцент на соціалістичних тенденціях у матеріалах, які публікував «Женский вестник», однак звернув увагу і на особливості висвітлення у ньому «жіночого питання», вказавши на невдалий симбіоз радикальних та ліберальних поглядів його кореспондентів²⁹.

Тільки наприкінці 1950-х рр. радянські учені почали виявляти інтерес до витоків жіночої емансипації. Зокрема, Г. А. Вишневецька, проаналізувавши російські періодичні видання першої половини ХІХ ст. («Московский телеграф», «Телескоп», «Молва», «Московский наблюдатель»), дійшла до висновку, що «жіноче питання» стало актуальним для російського суспільства в 1830–1840-і рр.³⁰ У 1960–1970-ті рр. спостерігається помітне розширення кола дослідників, які займалися вивченням жіночої емансипації, однак, як і в попередні роки, вони здебільшого зосереджувалися на визначенні ролі жінок у революційному русі. Тут, передусім, слід відзначити появу видань енциклопедичного характеру, що оповідали про жінок-революціонерок³¹, а також особливий інтерес істориків до «шістдесятниць» ХІХ ст., пов'язаний із періодом хрущовської «відлиги»³². Типовою для тогочасних досліджень є характеристика «жіночого питання», надана А. Б. Герман: вона визначила його як «комплекс соціальних проблем, що включає проблеми становища жінки в суспільстві та родині, охорони материнства та дитинства, шляхів звільнення жінки від пригнічення», що в марксистсько-ленінському розумінні є «частиною

питання про умови перемоги соціалістичної революції та побудови комуністичного суспільства»³³. Тобто, у центрі уваги опинялась соціальна складова «жіночого питання», тоді як політичний, моральний і навіть економічний бік проблеми залишалися в тіні. До того ж жінки частіше за все виступали як об'єкти впливу, «несамостійні» елементи, що «залучалися» до революційної діяльності.

Пізніше, поряд із ідеологізованими працями стали з'являтися і такі, в яких жінки розглядалися як повноцінна соціальна сила, суб'єкт соціальних змін. Сучасна російська дослідниця І. І. Юкіна пов'язує цей методологічний поворот із активізацією зарубіжних дослідників жіночої проблематики³⁴.

У 1949 р. був опублікований твір французької письменниці Сімони де Бовуар «Друга стаття», в якому авторка виступила проти міфу про «природність» поділу праці за статевою ознакою та виявила конфлікт людини між здатністю бути суб'єктом та нав'язаною ззовні роллю об'єкта: на її думку, в існуючому соціумі чоловікам надається право бути суб'єктом у всіх сферах життєдіяльності, тоді як жінки сприймаються лише як об'єкт влади «сильної статі», як істоти, недосконалі від природи. Вирішення описаного конфлікту через подолання нав'язаної «жіночої долі» ілюструвалося С. де Бовуар біографіями видатних жіночих особистостей³⁵.

Ідеї пробудження жіночої самосвідомості, становлення жіночої особистості стали основою сучасної феміністської ідеології і підготували «гендерну» революцію 1970-х рр. в західноєвропейській та американській історіографії. Учені-гуманітарії «всерйоз замислилися над тим, чи не є *стать* таким самим інструментом соціальної детермінації, як *клас* або *етнос* [курсив Н. Л. Пушкарьової. – Л.Ф.]»³⁶, а найбільш радикальні дослідники поставили питання про те, що всі попередні історичні твори були написані під кутом зору «чоловічого бачення світу», в якому головними цінностями були «чоловічі справи» – політика, військова справа, управління державою. На їхнє переконання, на зміну «his-story» (тобто «його історія», «історія Чоловіка») мала прийти «herstory» (тобто «її історія», «історія Жінки»)»³⁷. Пізніше в історичній фемінології поряд із прагненням створити особливу «жіночу історію» здійснюється спроба вписати «історію жінок» до історії суспільства та пояснити наявність альтернативного життєвого досвіду жінок різних соціальних категорій, спираючись на феміністські теорії, які визначали статус історичної особи як специфічну комбінацію індивідуальних, статевих, сімейно-групових

та класових характеристик³⁸. Для оцінки запропонованого поняття «статус жінки» вводилися різні критерії: економічні (розмір трудового внеску жінки в родинну та суспільну економіку, престижність та винагороджуваність її праці), політичні (ставлення до участі жінок у громадсько-політичному житті, «формальні» та «неформальні» громадсько-політичні ролі, їхня цінність), соціальні (визначення основної сфери жіночої життєдіяльності, ступінь «персональної автономності жінки», структура родинної групи, особливості розподілу сімейних ролей), ідеологічні (соціокультурні уявлення про різницю статей, символи, ритуали, релігійні настанови, «подвійний стандарт» поведінки і моралі) тощо³⁹. Поява інших дослідницьких стратегій та створення нових напрямків в історії – «історії повсякденності», «історії сім'ї», «історії дитинства», «історії сексуальності», «історії старості», а згодом «історії ментальностей» також помітно збагатили «історію жінок»⁴⁰.

Зарубіжні дослідники активно працювали із російським матеріалом, і вже в 1978 р. вийшла книга американського дослідника Р. Стайтса про російський фемінізм⁴¹, яка нещодавно була перевидана російською мовою⁴². Зазначена праця охоплює період ХІХ – першої чверті ХХ ст. і вписує російський жіночий рух до загальноєвропейського феміністичного руху. Автор висвітлив широке коло питань – дискусії навколо «жіночого питання» та основних реакцій на нього (феміністського, нігілістського та радикального), надав психологічні характеристики учасниць жіночого руху, з'ясував вплив процесів індустріалізації та урбанізації на формування жіночих рухів, проаналізував марксистські теорії «жіночого питання», дослідив феміністську та більшовицьку реакції на Першу світову війну та події 1917 р., а також «сексуальну революцію» 1920-х років. Серед багатьох сюжетів він торкнувся і жіночої періодики, яку розглядав у контексті жіночого руху, зокрема надав низку посилань на журнали «Рассвет», «Женский вестник» та «Союз женщин», а також детально розглянув історію видання журналу «Работница» в 1914 р.⁴³, таким чином накресливши нові дослідницькі обрії. До речі, журнал «Рассвет» і до цього ставав об'єктом зацікавленості зарубіжних авторів⁴⁴.

У певному значенні поява монографій, подібних до праці Р. Стайтса, була викликом для російських істориків. Відповіддю стали дослідження Е. П. Федосової про Бестужівські курси⁴⁵, Г. О. Тішкіна про «жіноче питання» в Росії в 1850–1860-і рр.⁴⁶, Е. О. Павлюченко про участь жінок у визвольному русі⁴⁷, та

Н. Л. Пушкарьової про становище жінок у допетровську епоху⁴⁸. На цьому етапі осмислення жінок в історіографії знову повернулося до усвідомлення значимості самостійного жіночого вибору і самостійної діяльності для соціальних змін у різні історичні епохи. При цьому, як і в західній історіографії, дослідницьке завдання фокусувалося на проблемі включення жінок у «велику» історію, хоча і на інших методологічних засадах: тільки у працях Н. Л. Пушкарьової сучасні дослідники бачать присутність феміністської рефлексії⁴⁹.

В одному із зазначених досліджень – Г. О. Тішкіна, окремих розділ присвячено проблемі жіночої емансипації на сторінках російської публіцистики. Згідно із заявленою темою автор обмежився вивченням журналістських матеріалів 1850–1860-х рр., зробивши акцент на так званій «демократичній» публіцистиці (М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. О. Некрасов, Т. Г. Шевченко, Д. І. Писарев, М. Л. Михайлов) і приділивши значно менше уваги «ліберальному» та «консервативному» напрямкам⁵⁰. Щодо жіночої періодики, то їй відведено усього кілька сторінок: так, журнал «Рассвет» (СПб., 1859–1862) згадується у зв'язку із публікаціями Д. І. Писарева⁵¹, журнал «Дамский вестник» (СПб., 1860) – через статті близьких «до революційно-демократичних органів» Д. Д. Мінаєва та О. П. Пятковського, а інші журнали лише перераховуються, навіть «Женский вестник» (СПб., 1866–1868), що був заснований колишніми співробітниками «Русского слова» та «Современника» і зазнавав постійних переслідувань із боку влади за свій «радикалізм»⁵². Щоправда, Г. О. Тішкін не погоджується із висновком авторів нарисів із історії російської журналістики, що «всі ці журнали [за виключенням «Женского вестника» – Л. Ф.] були далекими від актуальних проблем сучасності»⁵³ і визнає наявність у них статей із серйозним науково-популярним змістом, але одночасно дорікає жіночим журналам, що жоден із них «не став у ці роки органом, який би направляв до революційно-демократичного русла російський жіночий рух»⁵⁴. Обережне ставлення до сюжетів, пов'язаних із жіночими журналами певною мірою пояснює оглядовий виступ Г. А. Тішкіна на конференції в Огайо в 1988 р., коли він звинуватив феміністок, а особливо журнал «Женский вестник» (СПб., 1904–1917), у тому, що вони заохочували ненависть до чоловіків, пропагуючи солідарність за ознакою статі уперед класової солідарності⁵⁵.

Зазначимо, що неухвага до жіночої періодики характерна також для усіх тогочасних праць із джерелознавства та історії російської

журналістики. У вузівських підручниках та спеціальних працях, присвячених дореволюційному періодичному друку, жіночі журнали або не розглядаються взагалі, або згадуються побіжно⁵⁶: так, у підручнику із джерелознавства (1981) журнали для жінок віднесені до так званої «галузевої журналістики», орієнтованої на певні читацькі кола, без зазначення будь-яких її особливостей⁵⁷, а в довідковому виданні «Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века» надається характеристика лише одного «жіночого» журналу – «Работницы»⁵⁸.

Новий етап у вивченні дореволюційної російської жіночої періодики співпав у часі із загальним зростанням популярності жіночих та гендерних досліджень у світі та на пострадянському просторі. Дискусії щодо існування, інституалізації жіночої та гендерної історії у вітчизняній історіографії зумовили пошуки нових методологічних підходів до вивчення історії жінок. На сучасному етапі спостерігається розмежування «історії жінок», «жіночої історії», «історичної фемінології» (в російській та українській історіографії ці поняття зазвичай вживаються як синоніми) та «гендерної історії»: у першому випадку об'єктом дослідження є жінка, у другому – обидві статі. Водночас, при цьому йдеться про зближення цих субдисциплін. Ключовою категорією аналізу гендерної історії є поняття «гендеру», яке ще називають «соціокультурною статтю». Цей концепт, альтернативний поняттю «статі – сексу», покликаний підкреслити соціальний характер нерівності між статями та виключити біологічний детермінізм⁵⁹. Жіноча історія, запозичивши гендерну методологію, вийшла на новий рівень і перетворилася на «нову жіночу історію», яка вивчає не лише всі аспекти життєдіяльності жінки, але й інститути соціального контролю, влади, що регулюють нерівномірне розподілення матеріальних та духовних благ, а також форми, методи, механізми пригнічення та відтворення нерівності⁶⁰. Натомість предметом гендерної історії є історія гендерних відносин, яка презентує соціокультурні відмінності та ієрархії між жінками та чоловіками і досліджує їх функціонування та відтворення⁶¹.

Якщо гендерна історія розглядається більшістю російських дослідників як віддалена перспектива в розвитку історіографії, то існування жіночої історії сумнівів не викликає⁶². Найбільш активно на сучасному етапі досліджується історія жіночого руху. У 1990-і рр. з'явилися праці О. А. Хасбулатової, С. Г. Айвазової⁶³, а в 2000-і – О. А. Хасбулатової та Н. Б. Гафізової, І. І. Юкіної⁶⁴. Для нашої роботи особливе значення має

остання праця. Авторка, яка обрала об'єктом аналізу жіночий рух в Росії в 1858–1918 рр., зосередилась на дослідженні його внутрішніх та зовнішніх факторів. До внутрішніх ресурсів були віднесені лідери, ідеології, соціальна база руху, його організації та колективні дії. Зовнішні фактори були розподілені за макро- та мезорівнями: перший визначається політичними та соціально-економічними умовами, в яких розвивався рух, та змінами станово-класової стратифікації; другий – різними соціальними інститутами (пресою, літературою, родиною, освітою, політичними партіями, законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади та ін.). Саме інститутам преси та літератури, які «відбивали та формували генералізовані вірування освічених класів про «жіноче питання»⁶⁵, у роботі приділено багато уваги, зокрема, авторка виділила дискурс жіночої преси 1850–1860-х рр.⁶⁶ та дискурс феміністської періодики початку ХХ століття⁶⁷. Зрозуміло, що оскільки І. І. Юкіна, слідом за Р. Стайтсом розглядала жіночу пресу як субкультурний ресурс жіночого руху, її передусім цікавили прояви опозиційної свідомості, а також конструювання колективної ідентичності засобами мови, тому цілісного уявлення про феномен жіночого журналу надано не було.

«Жіночий» та «гендерний» підходи вимагають розширення джерельної бази та критичного прочитання вже актуалізованих джерел, тому останнім часом в російській та зарубіжній історіографії спостерігається зростання зацікавленості до певних типів жіночих журналів – наприклад, модних⁶⁸, або до окремих періодів у розвитку жіночої журнальної періодики⁶⁹. У першому випадку робиться спроба визначити змістовне наповнення журналів залежно від цільової аудиторії (для широкого кола читачів або для модисток, для жінок та чоловіків, для аристократії та представників «середніх» класів), у другому – визначається загальне спрямування жіночої преси на тому чи іншому етапі розвитку та надаються короткі характеристики окремих жіночих журналів. Крім того, є кілька вдалих прикладів усебічного аналізу конкретних періодичних видань для жінок. Так, Ю. В. Жукова запропонувала детальний огляд змісту та авторського складу «дамського» журналу «Аглая» (1808–1812), що дозволило їй переглянути усталений образ «журналу сентиментального спрямування» та відзначити його роль у становленні ідей жіночої емансипації в Росії⁷⁰. І. В. Зирянова, залучивши широке коло опублікованих та архівних джерел, дослідила історію створення та видання журналу «Рассвет» (1859–1862), у тому числі фінансовий бік справи,

а також спробувала визначити ступінь популярності останнього, пов'язавши це питання зі складом авторів та якістю матеріалів, що публікувалися⁷¹. Наприкінці своєї ґрунтовної розвідки вона накреслила програму подальшого вивчення проблеми, поставивши такі питання: «Як безпосередньо вплинув «Рассвет» на читачів? Що нового у вітчизняну журналістику привніс Кремпін? Як журнал вплинув на розвиток «жіночої» періодики подальших років?»⁷², та ін.

В українській історіографії вивчення жіночої періодики лише розпочалося, і на сьогодні можна говорити лише про усвідомлення існування такого феномену на українських землях. При цьому, дослідниками враховуються лише україномовні журнали для жінок, тому в наявних розвідках в основному йдеться про західноукраїнські видання («Лада», «Русалка», альманах «Перший вінок», «Мета», «Жіноче діло» та ін.). Стосовно Наддніпрянської України відзначається лише орган Українського жіночого союзу «Жіночий вісник», два номери якого вийшли влітку 1917 року⁷³. Такі видання, як «Женская мысль», «Красота», «Swiat kobiescy», які друкувалися в Києві на початку ХХ ст., у сучасних дослідженнях з історії преси в Україні навіть не згадуються, що цілком виправдано у випадку з «українською пресою»⁷⁴, але не зрозуміло для «жіночої преси в Україні»⁷⁵. Окремо відзначимо високий рівень бібліографічних статей історико-бібліографічного дослідження «Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.», підготовленого в Науково-дослідному центрі періодики Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Кожна стаття містить такі елементи: назва та її різновиди, підзаголовок, періодичність виходу часопису, дата першого та останнього номерів, редактори або редактори-видавці, місце видання, роки виходу, видавець чи видавництво, назви друкарень та їхні адреси, адреси редакції, формат, тираж, обсяг, річна передплата, ціна окремого номеру, наявність номерів у фондах книгозбірень в Україні та за її межами, розширена анотація, в якій подано історію створення і функціонування журналу, проаналізовано особливості його структури та змісту, розшифровано справжні прізвища авторів⁷⁶. Така інформація надає багатий матеріал для подальших узагальнень при вивченні періодики як культурного інституту.

З інших позицій пропонують розглядати феномен жіночого журналу історики журналістики. Вперше до проблем функціонування російської жіночої періодики вони звернулися в 1990-і рр. під впливом активного розвитку зазначеного сегменту

преси на сучасному інформаційному ринку. Маючи на меті вирішення «прикладних» завдань, зокрема, прагнучи «забезпечити конкурентоспроможність, знайти кожному власну читацьку аудиторію, змодельовати призначення, структуру, зовнішню та внутрішню форми, стилістичну єдність, оформлення»⁷⁷, праці з історії журналістики, перш за все, зорієнтовані на визначення типологічних особливостей жіночої періодики та особливого кола тем і проблем, які цікавлять жіночу цільову аудиторію. Під цим кутом зору висвітлюється жіноча преса в серії праць Р. М. Ямпольської⁷⁸ та дисертаційній роботі О. Ю. Коломийцевої. Щоправда, остання поставила дослідницьке завдання значно ширше – показати еволюцію типологічних особливостей вітчизняних жіночих журналів упродовж усього часу їхнього існування – з кінця ХVІІІ ст. і до сучасності. Говорячи про дореволюційну жіночу періодику, О. Ю. Коломийцева основну увагу зосередила на найбільш вдалих у комерційному плані виданнях – журналах універсального типу. Спеціальний аналіз одного із найбільш популярних масових видань для жінок початку ХХ ст. – «Журнала для хозяек» та його «дітища» «Женской жизни», дозволив авторці стверджувати, що вже в дореволюційну епоху склалася унікальна структура видання, яка включала різноманітні розділи (моди, літератури, домогосподарства, рукоділля і т. ін.), що на справі стало орієнтиром для створення нових жіночих видань, актуальних до сьогодні. Одночасно О. Я. Коломийцева спробувала визначити особливості журнальної белетристики, що була обов'язковим елементом універсальних жіночих видань: автори – переважно жінки; героїня – «нова» жінка, яка долає труднощі на шляху до самостійності; спрямованість творів – дидактична, а в цілому белетристика жіночих журналів розробляє проблеми, характерні для публіцистики видань, актуалізуючи їх у формі художніх образів⁷⁹.

Наразі у працях сучасних філологів ми зустрічаємо осмислення журнальної періодики як явища словесності. Зазвичай такі дослідження зосереджуються на з'ясуванні ступеня єдності журналу як своєрідного твору та на аналізі уявлень сучасників про його естетичну природу. Так, у монографії Г. В. Зикової, предметом вивчення якої стали російські журнали 1830–1870-х рр. (переважно «Библиотека для чтения», «Современник», «Отечественные записки») в одному із розділів, що має назву «Гендерна проблематика в російському журналі, або Провокація замість проповіді»,

проаналізовані погляди Й. І. Сенковського та інших критиків на європейську жіночу літературу (Жорж Санд, Джейн Остін)⁸⁰, а у статті І. Казакової – критика творчості російських жінок-авторів (О. Шапір, В. Мікуліч та ін.)⁸¹. Водночас, поки що поодинокими є спроби дослідити літературно-критичну діяльність жінок у ХІХ – на початку ХХ століття. Єдиною постаттю, яка привернула увагу сучасних дослідників залишається М. К. Цебрикова⁸².

Відносно недавно розпочалось також вивчення читацької аудиторії жіночої періодичної літератури в дореволюційній Росії. На сьогоднішній день детально досліджено коло передплатниць перших жіночих журналів кінця ХVІІІ ст. 83, тоді як жінка-читачка ХІХ – початку ХХ ст. до цього часу не стала об'єктом спеціального дослідження.

Таким чином, в історіографії жіночої періодики Російської імперії можна виділити три основні етапи:

1) Початок 1900-х – 1910-і рр. – час зародження інтересу до жіночих журналів на тлі розгортання жіночого руху та посилення зацікавленості до історії жінок в цілому;

2) 1920-і – кінець 1980-х рр. – період зменшення зацікавленості до російських дореволюційних журналів у радянській історіографії, коли до поля зору дослідників потрапляють лише «найрадикальніші» із журналів для жінок («Рассвет», «Женский вестник» (1866–1868), «Работница») та зростання уваги до цього сектору журналістики в зарубіжній історіографії;

3) з кінця 1980-х – спроби осмислення феномену жіночого журналу в межах гендерного підходу, використовуючи напрацювання в галузях джерелознавства, історії журналістики, літературознавства, історії читання, коли об'єктом вивчення стають як окремі органи друку, так і певні групи жіночих журналів, відібрані за різними критеріями (за типом, хронологією, ідейним спрямуванням).

Джерельна база

Розпочинаючи дослідження в межах «історії жінок» модерної доби, слід враховувати скудність джерельної бази, що пов'язано з особливостями життєдіяльності жінок, обмежених домашньою сферою, часто закритою для стороннього зору, а також специфікою формування публічних архівів, орієнтованих на збереження відомостей про «суспільно важливі справи». Як зазначила сучасна дослідниця М. Перро, така обмеженість «породжує проблему «джерел»,

що так контрастує із широким потоком дискурсу, уявлень, словечок, образів, так чи інакше пов'язаних із жінками. «Про них стільки говорять!»⁸⁴. Тому цілком зрозуміла необхідність глибокого вивчення того комплексу джерел, який зберігся до нашого часу і є цілком доступним.

Основу джерельної бази цієї книги складають насамперед періодичні видання – «ідейні» жіночі журнали Російської імперії початку ХХ ст., становлення та еволюція яких є предметом нашого дослідження. Це повні підшивки журналів «Женский вестник» (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), окремі номери яких зберігаються в бібліотеках України (Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в Києві) та Росії (Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі), усього виявлено та опрацьовано 161 номер.

Крім того, поставивши завдання дослідити процес ускладнення типології жіночої періодики та формування сектору журналістики, що слугував «рупором» для борців за жіночу емансипацію, ми проглянули окремі номери жіночих журналів із моменту їхнього виникнення наприкінці ХVІІІ до часу розквіту на початку ХХ століття. Об'єктом нашої уваги були модні («Новый русский базар», (СПб., 1867–1906), «Модный свет и Модный магазин» (СПб., 1868–1905), «Вестник моды» (СПб., 1885–1918) «Модный курьер» (СПб., 1899–1906)), педагогічні («Детский сад» (СПб., 1866–1877), «Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий» (СПб., 1872/73–1875), «На помощь матерям» (СПб., 1894–1904)), учнівські («Начало» (Київ, 1906–1911), «Подснежник» (Київ, 1907–1910, 1912)), наукові («Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной» (Київ, 1914–1915)), науково-популярні («Журнал для гувернанток и бонн» (СПб., 1912–1913), «Акушерка» (Брянськ, 1890–1893; Одеса, 1893–1917)), універсальні «дамські» («Ваза» (СПб., 1831–1884), «Дамский вестник» (СПб., 1860), «Женщина» (СПб., 1907–1916), «Дамский мир» (СПб., 1907–1918), «Красота» (Київ, 1908), «Женское дело» (М., 1910–1917), «Мир женщины» (М., 1912–1916), «Журнал для хозяек» (СПб., 1912–1926), «Журнал для женщин» (М., 1914–1916), «Swiat Kobiecy» (Київ, з 1916) та громадсько-політичні жіночі журнали («Рассвет» (СПб., 1859–1862), «Женский вестник» (СПб., 1866/67–1867/68), «Друг женщин» (М., 1882–1884), «Женское дело» (СПб., 1899–1900), «Женская мысль» (Київ, 1909–1910), «Работница» (СПб., 1914; 1917–1918), «Жіночий вісник» (Київ, 1917)).

Передусім ми зверталися до перших номерів зазначених видань, де редакція новостворюваних органів друку повідомляла про мету, основні завдання і програму журналу та окреслювала його цільову аудиторію. Надалі вибірково проглядалися окремі номери із метою з'ясування змін у структурі журналу та цінній політиці редакції. За можливістю також проглядалися останні номери жіночих періодичних видань, оскільки в окремих випадках редактори та видавці пояснювали своїм читачам причини згортання видавничої діяльності.

Коли говорять про вивчення періодики, то зазвичай, мають на увазі або вивчення історії певного видання чи групи видань, або дослідження матеріалів, опублікованих в періодичних органах друку. Наразі нас цікавили обидва аспекти – феномен «ідейного» жіночого журналу, що має власну читацьку аудиторію, та висвітлення на його сторінках так званого «жіночого питання». Тому, звертаючись до кожного конкретного жіночого журналу, ми розглядали й історію видання (час та місце видання, редакторський склад, видавці, коло авторів, тираж, ціна), і зміст (структура та конкретні статті). Зважаючи на поліфонізм змісту журналів, що досліджувалися, опубліковані матеріали класифікувалися за жанровою приналежністю – стаття (наукова, публіцистична), нарис, огляд (внутрішній, іноземний, літературний, огляд преси), кореспонденція, рецензія, некролог, об'ява. Така класифікація була необхідна для подальшого визначення джерелознавчої цінності кожного тексту-джерела.

Стосовно журналів «Женский вестник», «Союз женщин» та інших жіночих видань ми враховували усю сукупність журнальних матеріалів. Утім, варто зазначити, що чимало уваги «жіночому питанню» приділяли громадсько-політичні та літературні журнали другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – «Современник» (СПб., 1836–1866), «Русское слово» (СПб., 1859–1866), «Отечественные записки» (СПб., 1818–1884), «Дело» (СПб., 1866–1888), «Мир Божий» (СПб., 1892–1906, з 1906 – «Современный мир»), «Вестник Европы» (СПб., 1866–1918), «Русская мысль» (М., 1880–1918) та інші, з якими автори та редактори жіночих журналів часом дискутували. Відповідно, у ході цього дослідження залучалися деякі публіцистичні матеріали, які присвячені проблемам жіночої емансипації, а також рецензії на окремі статті «Женского вестника» и «Союза женщин».

Окрім періодики, використовувалися законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація, джерела особового походження, художні твори.

Оскільки чимало дискусій на сторінках жіночих журналів точилося навколо законодавчих норм, які регулювали правове становище жінки, то необхідною складовою джерельної бази є законодавчі та нормативно-правові акти. Усі вони були опубліковані або у «Полном собрании законов Российской империи», або у тематичних збірках «Законы о женщинах (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола)», «Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения 1858–1905 гг.» та ін.⁸⁵. Особливістю цього виду джерел є те, що вони відображають історичну дійсність в юридичних нормах, які конкретно визначали права та обов'язки жінок у сфері державного управління, шлюбних відносин (укладання шлюбу, розлучення, наслідування та ін.), охорони здоров'я, цивільної та карної відповідальності.

Ще один аспект дослідження, що знайшов відображення у джерелах цієї групи – це законодавчі ініціативи уряду у сфері цензури. Для того, щоб зрозуміти механізми регулювання видавничої справи, в тому числі тиску на періодичні видання, слід звернутися до «Тимчасових правил про цензуру та друк» (1865), що з деякими пізнішими доповненнями та змінами визначали становище преси до 1905 року⁸⁶. Більшість цих правил було включено до тексту нових видань цензурного статуту 1876 р., 1886 та 1890 років.⁸⁷ Після 1890 і до 1905 р. значних змін в галузі цензури не було. Лише в революційні роки з'явилися нові «Тимчасові правила про періодичні видання»⁸⁸.

Численну групу джерел становить діловодна документація, яка має декілька різновидів. Перш за все, вона представлена комплексом документів, пов'язаних із наданням дозволу на видання журналів. Частіше за все справа про видання журналу містила прохання майбутнього редактора-видавця до Головного управління у справах друку, до якого додавалася програма журналу, а в окремих випадках – пояснювальна записка щодо мети та завдання запланованого до видання періодичного органу друку, донесення Департаменту поліції про благонадійність редактора та видавця і про «бажаність» видання, особові документи останніх (копії атестату, відомості про сімейний стан та ін.). У випадку, коли Головне управління у справах друку не бачило перешкод до видання журналу, редактору-видавцю надавалося відповідне свідоцтво. Якщо відбувалися будь-які зміни у програмі журналу, зміна редактора-видавця і навіть ціни, розпочиналося нове листування редактора-видавця із Головним управлінням у справах

друку. На місцевому рівні, наприклад, у Києві, свідоцтво на видання періодичного друку надавав губернатор, який списувався із цього приводу із Київським тимчасовим комітетом у справах друку.

Як правило, такі справи є невеликими за обсягом – від 3 до 10 аркушів. Певним виключенням є справа про видання журналу «Женский вестник» (СПб., 1866/67–1867/68). Цей журнал потрапив у поле зору Головного управління у справах друку як неблагонадійний, тому близько 200 аркушів справи містять численні рецензії на «підозрілі» твори, що публікувалися на сторінках журналу, тексти, не допущені цензурою до друку, пояснювальні записки цензорів, листування Санкт-Петербурзького цензурного комітету, Головного управління у справах друку, 3-го Відділення Її Імператорської Величності канцелярії та інших установ із питання призупинення друку низки матеріалів, а також «записки» видавця Г. Б. Мессарош зі скаргами на дії співробітників Санкт-Петербурзького цензурного комітету⁸⁹. Зазначимо, що такі справи фіксувалися також у журналах засідань Ради Головного управління у справах друку та місцевих комітетів.

Не менш важливими діловодними джерелами є звіти Санкт-Петербурзького, Московського та Київського комітетів у справах друку щодо періодичного та неперіодичного друку, які містили відомості про кількість періодичних видань в окремих містах (Петербурзі, Москві, Києві тощо), інформацію про видання, що не виходили або припинили своє існування упродовж року, судові переслідування та характеристики спрямування окремих видань («опозиційне», «помірковано-опозиційне», «помірковано-прогресивне», «ліберальне», «байдуже у політичному сенсі»). До цієї групи діловодних документів можна віднести також списки періодичних видань, що зазнавали судових переслідувань, списки адміністративних стягнень, накладених на редакторів періодичних видань та циркуляри Головного управління у справах друку про видання, які підлягали вилученню із обігу.

Цікавим діловодним джерелом є листування комітетів та інспекторів у справах друку із Головним управлінням у справах друку, яке містить відомості про накладання штрафів на редакторів періодичних видань за порушення цензурних правил, про обмеження у періодиці пропаганди ідей культурно-національної автономії, про вплив Першої світової війни на друк та книжкову торгівлю та ін. З'ясувати репертуар періодичних видань, які продавалися на залізницях, дозволяють описи жандармських поліцейських

управління залізниць про нагляд за творами друку та бібліотеками та каталоги російських видавництв.

На жаль, архіви редакцій жіночих журналів до нашого часу не збереглися, тому певною мірою унікальними є документи, які відображають безпосередню діяльність редакцій жіночих журналів, подібні до тих, що надають відомості про фінансовий бік видання журналу «Рассвет»⁹⁰.

Діловодна документація зберігається в архівах, як і частина джерел особового походження – мемуарів та епістолярних джерел. Сучасні дослідники дореволюційного жіночого руху відзначають, що російські феміністки «ніколи не підміняли розмову про професіоналізм, активізм та громадянську позицію своїх персонажів розмовами про їхнє особисте життя», принципово розділяючи життя жінки на приватну та публічну сфери. Через цю настанову практично відсутні опубліковані біографічні свідчення про російських «рівноправок», за виключенням перших учасниць жіночого руху⁹¹. Так, опубліковані матеріали біографічного характеру стосовно «шістдесятниці», редактора-видавця журналу «Женское дело» О. М. Пешкової-Толіверової обмежуються її спогадами про участь у русі гарібальдійців та зустріч із Д. Гарібальді на о. Капрера⁹², а також спогадами відомого юриста А. Ф. Коні, написаними під впливом звістки про смерть О. М. Пешкової-Толіверової⁹³. Редактор-видавець журналу «Женский вестник» М. І. Покровська видала за життя спогади про свою роботу міським лікарем для бідних, які мало говорять про події її особистого життя, а швидше є протестом працюючої жінки проти утисків у професійній сфері⁹⁴. Дещо розширити уявлення про окремі факти життя останньої дозволяє рукопис незакінченої автобіографії М. І. Покровської, який зберігається в ЦГИА СПб⁹⁵. Також надзвичайно цікавою є колекція листів із особового фонду О. М. Пешкової-Толіверової (Ф. 227 РО ИРЛИ РАН). Листи Н. О. Білозерської, О. Г. Каррік, Є. І. Конрадї, М. К. Цебрікової та інших, окрім того, що розкривають особливості роботи редактора із авторами, питання коректури та авторських гонорарів, свідчать про інколи доволі непрості міжособистісні стосунки учасниць жіночого руху.

Важливу групу джерел становлять твори художньої літератури ХІХ – початку ХХ ст., які яскраво зображують сучасне авторам становище жінок різних суспільних станів, і на які постійно посилаються кореспонденти жіночих журналів. Говорячи про селянську жінку, вони згадують поеми М. О. Некрасова «Мороз, Красный нос», «Кому

на Русі жить хорошо»⁹⁶ та твори Л. М. Толстого «Детство», «Утро помещика»⁹⁷, щодо жінок із купецьких родин ілюструють свої думки п'єсами О. М. Островського⁹⁸, проблеми жіночої емансипації у дворянських колах висвітлюють на прикладі творів І. С. Тургенєва «Рудин», «Накануне», «Новь»⁹⁹ та інших. Серйозним аргументом проти «подвійної моралі», що панувала у суспільстві, для російських феміністок була повість Л. М. Толстого «Крейцерова соната»¹⁰⁰, а образ «нової жінки» вони шукали в жіночій літературі, представленій іменами Н. Д. Хвощинської-Зайончковської та О. А. Шапір¹⁰¹.

Як вже зазначалося вище, значна частина джерел, передусім діловодних та особового походження, була виявлена в архівосховищах Російської Федерації та України й вперше введена до наукового обігу. Значний комплекс джерел з історії періодичних видань Російської імперії відклався в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі: у фондах Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ (Ф. 776), Петроградського комітету у справах друку (Петербурзького цензурного комітету) (Ф. 777), Військової цензури при Петроградському комітеті у справах друку Головного управління у справах друку (Ф. 778) та деяких інших. Особовий фонд О. М. Пешкової-Толіверової зберігається в Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук (Ф. 227), а особовий фонд М. І. Покровської – у Центральному державному історичному архіві Санкт-Петербурга (Ф. 2114). Було також опрацьовано понад 10 фондів Центрального державного історичного архіву в Києві, зокрема фонди Київського охоронного відділу (Ф. 275), Канцелярії київського окремого цензора (Ф. 294), Київського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 295), Харківського жандармського поліцейського управління залізниць (Ф. 310), Канцелярії Харківського інспектора у справах друку (Ф. 1680) та ін.

Отже, підсумовуючи, відзначимо, що після опрацювання різних груп джерел, що дійшли до нас у вигляді публікацій та архівних документів, ми маємо достатньо повну та репрезентативну джерельну базу, яка, на нашу думку, дозволяє всебічно охарактеризувати процес становлення та еволюцію «ідейних» жіночих журналів у Російській імперії на початку ХХ століття.

РОЗДІЛ 2

ЖІНОЧІ ЖУРНАЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Становлення жіночої періодики наприкінці XVIII – у XIX ст.

Перший журнал для жінок у Російській імперії з'явився наприкінці XVIII століття. У 1779 р. відомий просвітник М. І. Новіков, переконаний у тому, що в Росії вже сформувалась відповідна читацька аудиторія – з'явилися жінки, які цікавились науками та мистецтвом, розпочав видання «Модного ежесемісячного издания, или Библиотеки для дамского туалета»¹. Попри назву, журнал досить мало уваги приділяв модам, це було передусім літературне видання, яке пропонувало жінкам зразки «красного письменства» сентиментального спрямування: повісті, головним чином перекладні, та вірші. Прозаїчні твори були представлені повістями про піднесені почуття сучасних («Надзвичайні пригоди однієї шотландки», «Пригоди молоді сільської дівчини» тощо) або античних героїв («Іроїда, Елена, повернута Менелаю»), поезія – казками, віршованими порадами, притчами, стансами, піснями, посланнями, епіграмами. Більшість віршованих творів належали перу російських авторів – О. П. Сумарокову, В. І. Майкову, Я. Б. Княжніну та ін. Публікації мали яскраво виражений дидактичний характер, на що вказують усі дослідники «Модного ежесемісячного издания»². Навіть «модні» картинки у вигляді гравюр, що додавались до кожного номеру і фактично дали назву журналу, слугували не стільки варіантом демонстрації модного вбрання, скільки вихованню аудиторії, про що свідчать їхні назви: «Франтиха на гулянні», «Теперішнє вбрання за примхою», «Убір а ля белль пульт», «Очіпок перемоги»³.

«Модное ежесемісячное издание» виходило усього рік (чотири номери в Санкт-Петербурзі, інші – в Москві), і як його сприйняли жінки, до цього часу не досліджено. Збереглися лише відомості, що передплатниками були 57 осіб, із них дванадцятьоро (21 %) – жінки⁴. Порівняно з іншими журналами успіх «Модного ежесемісячного издания» виглядає доволі скромним: так, читацька аудиторія

«Утреннего света» в 1777–1778 рр. складалась із 974 передплатників⁵. Географія розповсюдження журналу також була незначною: 20 передплатників проживало у Петербурзі, 27 – у Москві, 10 – у провінції (Твері та Пскові)⁶.

Нетривалість першого періодичного видання для жінок дослідники пояснюють відсутністю широкого розповсюдження грамоти серед жінок⁷ та неготовністю суспільства до такого роду видань у цілому⁸. Утім, сам факт появи журналу, який орієнтувався передусім на жіночу аудиторію, є досить показовим і, як свідчать розвідки з історії тогочасної журналістики та історії читання, не випадковим. Реформи Петра I, які вплинули на культурний статус та побут росіянок, початок створення жіночих освітніх закладів при Катерині II (хоча і в дуже обмеженому вигляді – «для шляхетних дівчат» у формі Смольного інституту, приватних жіночих пансіонів), поява на російському ринку перекладної світської літератури, видавнича діяльність М. І. Новікова та М. М. Карамзіна – все це сприяло зростанню інтересу російських жінок-дворянок до читання. На думку Ю. М. Лотмана, саме в «70–90-і рр. XVIII ст. жінка стає читачкою»⁹. У цей час у багатьох дворянських родинах з'являються жіночі бібліотеки, в яких зберігались книги, цікаві лише господині. Відомо, що частіше за все жінки підписувались на видання для дітей, книги із домогосподарства та кулінарії, твори художньої літератури, особливо перекладні сентиментальні романи. Передплачували вони і журнали, хоча кількість таких пренумерантів є незначною: усього виявлено 665 випадків підписки жінок на різні російські періодичні видання останньої чверті XVIII ст., що складає 4,9 % усіх замовлень¹⁰. З одного боку, такі цифри поряд з історіями, подібними тій, яку описав дворянин Реров, коли на його бажання підписатися на «Санкт-Петербургские ведомости», дружина в серцях відповіла: «Повно панове! Чи не соромно на дурниці витрачати кошти, або ти забув, що за тобою 150 душ, а дітей четверо...»¹¹, красномовно свідчать про несформованість жіночої читацької аудиторії. З іншого боку, слід враховувати той факт, що жінки могли читати видання, які виписували їхні батьки, чоловіки та родичі. Тому жінок, які самостійно купували книги та журнали, слід розглядати лише як найбільш активну частину цієї аудиторії. Поряд із тим не можна не згадати тих поки що поодиноких жінок, які самі зайнялися літературною діяльністю, як Катерина II, К. Р. Дашкова, К. О. Княжніна, М. В. Храповицька (Сушкова), В. В. Голіцина, О. Ф. Ржевська та ін.

Наступне після «Модного ежемєсячного издания» видання для жінок з'явилося більше, аніж через десять років. У 1791 р. спадкоємець М. І. Новікова в типографії Московського університету В. І. О कोरोков упродовж року видавав «Магазин англійських, французьких и немецких новых мод, описанных ясно и подробно и представленных гравированными на меди и иллюминированными рисунками; с присовокуплением образа жизни, публичных увеселений и времяпровождений в знатнейших городах Европы, приятных анекдотов и пр.». На відміну від свого попередника, цей журнал зосередився на питаннях моди, пропонуючи своїм читачам «Огляд столичних мод», «Загальні зауваження про найбільш вживані сукні, убори та наряди прекрасної статі та кавалерів у тутешній столиці», а також різні цікаві повідомлення із Лондона, Парижа та Берліна¹².

Таким чином, наприкінці ХVІІІ ст. було закладено основи двох типів «дамських журналів», які тривалий час були панівними: літературний журнал із відділом мод та безпосередньо модний журнал, в якому модні новини «розбавлялися» цікавим читанням.

У ХІХ ст. процес формування жіночої періодики помітно прискорився. У перші два десятиріччя виникло вже кілька журналів «для дам»: «Московский Меркурий» (М., 1803; видавець П. І. Макаров), «Журнал для милых, издаваемый молодыми людьми» (М., 1804; видавець М. М. Макаров), «Дамский журнал» (М., 1806; видавець М. М. Макаров), «Аглая» (М., 1808–1810, 1812; видавець П. І. Шаліков), «Кабинет Аспазии» (СПб., 1815; видавці Б. Федоров, А. Ріхтер, Бахірев, І. Ісаков) та «Модный вестник. Журнал мебели, мод и литературы» (М., 1816–1817; видавець-редактор П. Зубов), перейменованій на «Всеобщий модный журнал» (М., 1817)¹³. У традиціях романтизму, який відводив жінці сферу високих почуттів, сторінки цих журналів заповнювались переважно легкими сентиментальними віршами та повістями, які часто не мали літературної цінності. Сучасники досить критично оцінювали матеріал, який пропонувався увазі жінок. Так, видавець «Московского телеграфа» М. О. Полевой зізнавався, що йому інколи соромно читати журнали, «для дам призначені», рецензент «Северного вестника» рекомендував не брати до рук «Журнал для милых», «бо він вражає сором'язливість та невинність»¹⁴, а цензор «Кабинета Аспазии» писав, що останній «був поганий і не прийнятий публікою»¹⁵. Ще більш різку характеристику надав першим жіночим

журналам наприкінці століття «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона». Так, «Журнал для милых...» визначався як «сентиментальний орган, що інколи доходив до відвертої порнографії»¹⁶, а «Кабинет Аспазии» як «один з найбільш посередніх літературних журналів початку ХІХ ст.»¹⁷. Тільки на сучасному етапі відбувається переоцінка цього сектору журналістики, зокрема відзначається ускладнення структури та поповнення змісту низки журналів: у «Московском Меркурии» з'являється великий відділ «Критики», у журналі «Аглая» вперше друкуються біографії видатних жінок минулого, тексти пісень та ноти¹⁸, «Кабинет Аспазии» збагачується публіцистикою, матеріалами з історії та географії, рецензіями¹⁹. Дослідниця журналу «Аглая» Ю. В. Жукова звертає увагу на те, що його постійними авторами були відомі письменниці та поетеси свого часу Г. П. Буніна та К. Н. Пучкова, багато уваги приділялось творчості Жорж Санд²⁰. Більше того, здійснивши комплексний аналіз видання П. І. Шалікова, вона дійшла висновку про неоднозначність характеристики «Аглаи» як «журналу сентиментального спрямування», наголошуючи на «прогресивному, протофеміністському» характері журналу²¹, який формував у читача «повагу до жінки-особистості, уявлення про жінку, як самостійний суб'єкт, який має власні думки та волю»²².

Утім, хоча кількість «журналів для дам» зростала, а їхні видавці намагалися зрозуміти потреби жінок-читачок, стійка аудиторія жіночої преси в цей час так і не склалась. Максимальна кількість передплатників «Аглаи» не перевищувала 122 осіб. І хоча кількість читачів була дещо більшою, адже журнал виписували Танцювальний та Англійський клуби в Москві²³, все-таки їх було недостатньо для покриття видавничих витрат, і майже всі «дамські журнали» початку ХІХ ст. закривалися упродовж першого року існування. Досить показовою у цьому відношенні є доля «Всеобщего модного журнала» П. Зубова. Спочатку цей журнал коштував за підпискою (36 номерів з 35 малюнками) 25 руб., а з переказом – 40 руб.; вже у 2-й книзі редактор додав до початкової ціни ще 10 руб., а у 5-й заявив про закриття журналу, обіцяючи згодом відшкодувати збитки за рахунок іншого видання, чого не сталося²⁴.

Можливо, такі видавничі невдачі були одним із факторів зниження репертуару журналів для дам у 1820–1830-і роки. Ці роки вважаються періодом розквіту дворянської жіночої культури, атрибутами якої були жіночий альбом, альманах, літературний салон на чолі з господинею, поява цілої плеяди жінок-письменниць та поетес²⁵. Як

не дивно, «жіночий» журнал до цього середовища не вписався. Натомість у цей час видавалося багато літературних альманахів та журналів, які не адресувались жінкам напряму, але своїм змістом привертати саме їхню увагу – «Галатея. Журнал літератури, новостей и мод» (М., 1829–1840), «Бабочка. Дневник новостей, относящихся до просвещения и общежития» (СПб., 1829–1831), «Молва. Журнал мод и новостей» (М., 1831–1835)²⁶ та ін. Що ж стосується жіночих журналів, то серед небагатьох прикладів такого роду видань – «Дамский журнал» (М., 1823–1833), «Ваза» (СПб., 1831–1884), «Гирлянда» (СПб., 1831–1832), «Северная Минерва» (СПб., 1832) на особливу увагу зазначають перші два, які змогли набути справжньої популярності.

Видавець «Дамского журнала» (до 1829 р. виходив двічі на місяць, далі – щотижнево) П. І. Шаліков був постаттю доволі неоднозначною. Автор низки поетичних та прозових творів, він тривалий час займався видавничою діяльністю, зокрема під його редакторством виходили журнали «Московский зритель» (1806), вищезгадані «Аглая» та «Дамский журнал», газета «Московские ведомости» (1813–1836). Часто П. І. Шалікова згадують як діяча, якому присвячено найбільша кількість епіграм, на зразок «Отъезда Вдыхаева» П. А. В'яземського: «С собачкой, с посохом, с лорнеткой, / и с миртовой от мошек веткой, / на шее с розовым платком, / в кармане с парой мадригалов» і т. д.²⁷ Водночас, той же П. А. В'яземський, В. Л. Пушкін та інші відомі літератори не відмовлялись від співпраці з П. І. Шаліковим, у тому числі публікуючись у «Дамському журналі». Петро Іванович, протягом усього життя відданий «жіночій темі», у «Дамському журналі» нарешті винайшов «формулу успіху», запознюючи своє видання перекладами французьких письменниць Ренневіль, Жанліс, Бульї, а також мадригалами, елегіями та байками російських поетів. Журнал також мав відділ «Критика», який містив світську хроніку з описом культурного життя Москви (свята, музикальні вечори, бали), невеликі рецензії на нові книги, концерти, журнали, біографії відомих жінок. На його сторінках вперше почали обговорюватися питання про призначення жінки та її роль у суспільстві²⁸. Популярність журналу була настільки великою, що тривалий час саме його вважали першим російським жіночим журналом²⁹.

Перші номери журналу «Ваза» є бібліографічною рідкістю, тим не менш, комплексний аналіз наявних номерів «журналу-довгожителю» дозволяє визначити основні складові його успіху. По-перше, журнал доволі гнучко реагував на попит передплатників,

змінюючи періодичність видання: у різні часи він був щомісячним, три- та двотижневим, щотижневим. По-друге, заявлений у 1850-і рр. як ілюстрований «журнал шиття, вишивання, домашньої економії, сільського та міського господарства», з 1858 р. став ще й «літературно-художнім журналом світських новин»³⁰. Відповідно, окрім практичних розділів «Модні новини», «Роботи та рукоділля», «Корисні відомості», у «Вазі» з'явилися поезія та проза, переважно перекладна, що продовжувалась з номеру в номер³¹. З часом журнал почав пропонувати додатки – викройки, візерунки, кишенькові календарі, салонні п'єси для піаніно, та висилати «премії» – прикраси, годинники, речі для дому, книги, «цінність яких ... перевищує підписну ціну на журнал»³². Тематична «універсальність» журналу та різноманітні «подарунки» дозволили розширити читацьку аудиторію: поряд зі світськими дамами передплатницями журналу стали жінки середнього достатку. Таке розуміння своєї читацької аудиторії, яке демонструвала «Ваза» упродовж більше як півсторіччя, не в останню чергу пояснюється тим, що тривалий час журнал очолювали жінки – Є. Ф. Сафонова та Ж. К. Гедеонова³³.

Середина ХІХ ст. позначилась появою не лише «універсальних», а й кількох спеціалізованих журналів, зокрема присвячених рукоділлю та домашньому господарству: «Журнал новейшего шитья» (М., 1836–1837), «Санкт-Петербургский журнал разного рода шитья и вышивания» (СПб., 1838–1841), «Гирлянда. Журнал новейших образцов для шитья, вышивания на канве и тамбуре, выкроек и узор» (СПб., 1846–1860), «Магазин женского рукоделия» (М., 1847–1854), «Дамский альбом рукодельных работ» (СПб., 1855–1856)³⁴.

Крім того, наприкінці першої половини ХІХ ст. відбувається знаменна подія – дитяча письменниця О. Й. Ішимова (1804–1881), удостоєна Демідовської премії за «Историяю России в рассказах для детей» (1841), організувала в Петербурзі видання журналів для дівчат з метою виховання майбутніх матерів та господинь дому. У 1842–1863 рр. щомісячно виходив журнал «Звездочка» для дівчаток – вихованок інститутів Її Імператорської Величності Марії, спочатку у двох відділеннях: для дітей молодшого та старшого віку, а з 1850 р. видавались окремо «Звездочка» (для маленьких дівчаток) та «Лучи» (для дівчат старшого віку)³⁵. Ці журнали поєднували функції розважання, навчання та виховання, тому тематика мала універсальний характер – від літературних сторінок до науково-популярних статей, адаптованих до віку юних читачок³⁶.

Завершуючи огляд преси для жінок першої половини ХІХ ст., слід відзначити, що в цей час жіночою аудиторією цікавилися й інші, неспеціальні періодичні видання – «Библиотека для чтения», «Телескоп», «Москвитянин», «Отечественные записки», «Современник» та ін. Жінкам пропонувались літературні твори розважально-дидактичного характеру, спеціально для них до журналів вводились нові тематичні огляди. Так, наприклад публікації І. І. Панаєва про моду в «Отечественных записках» і «Современнике», що мали незвичайну белетристичну форму, вважають новим жанром у журналістиці³⁷. Утім, незважаючи на те, що в 1830–1840-і рр. на сторінках багатьох журналів («Московский телеграф», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Сын Отечества» та ін.) вже розпочалась розмова про жіночу особистість, про інтелектуальні можливості жінки, її права у приватному та публічному секторі, матеріал, який пропонувався жіночій аудиторії, можна оцінити як «легке читання» з відтінком моралізаторства.

Поворотним моментом у розвитку жіночої періодики стали 1850–1860-ті рр., коли «жіноча тема», за висловлюванням І. І. Юкіної, «переросла в національну дискусію»³⁸. Кримська війна спровокувала загострення багатьох політичних та соціально-економічних проблем, у тому числі проблему жіночої емансипації, а послаблення цензурного тиску зробило можливим публічне обговорення зазначених проблем. До того ж, у 1860-і рр. було засновано найбільшу в ХІХ ст. кількість жіночих журналів: наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. було започатковано 18 «дамських» журналів, у 1850-і – 8, у 1860-і – 12, у 1870-і – 8, а 1880-і та 1890-і надали по 6 нових журналів.

Спочатку «жіноче питання» полягало у з'ясуванні стану жіночої освіти та боротьбі за його покращення, але згодом воно розвинулось «до всеохоплюючої антропологічної дискусії про індивідуальну обдарованість та особливу долю жінки»³⁹. Такого роду думки М. І. Пирогова, М. Л. Михайлова, М. Г. Чернишевського та інших учених, письменників, громадських діячів, а також західноєвропейських феміністок, опинились у центрі уваги російського суспільства і навіть стали «лакмусовим папірцем» при визначенні ідейного спрямування того чи іншого органу друку. Усе це не могло не позначитися на жіночій пресі. Існуючі на той момент «дамські журнали» вже не задовольняли жіночу аудиторію: надзвичайний успіх англійських жіночих журналів, особливо «English Women's Journal» («Журналу англійської жінки»), свідчив про необхідність випуску більш серйозних видань⁴⁰, що зумовило

появу «літературно-громадського», «товстого журналу» для жінок, «структура якого дозволяла оптимально враховувати соціальні інтереси аудиторії і зосередити її увагу на описанні суспільної діяльності»⁴¹.

Першими жіночими журналами літературно-громадського типу були «Рассвет» (СПб., 1859–1862), «Женский вестник» (СПб., 1866–1868) та «Друг женщин» (М., 1882–1884).

Поява журналу «Рассвет» не випадково припадає на час, коли видатний хірург та педагог М. І. Пирогов ініціював дебати щодо жіночої освіти⁴². Головною метою «журналу наук, мистецтв та літератури для дівчат» віком від 14 років проголошувалось прагнення зробити його «корисним посібником при жіночому вихованні», що відрізняється від виховання чоловічого⁴³. Назва журналу, заснованого артилерійським офіцером В. О. Кремпіном, була символічною, про що свідчить малюнок на обкладинці із зображенням сплячої дівчини, яку будить жінка в образі «Знання», та слова редактора, що передували виданню: «На світанку нового дня для Росії, підлітає геній до сплячої російської жінки та будить її, показуючи той шлях, яким вона повинна йти, щоб перетворитися на громадянку і підготувати себе до високого обов'язку, – бути вихованкою нового покоління, яке відроджується»⁴⁴. Реалізація такої мети призвела до відмови від традиційних для «дамського журналу» відділів мод та рукоділля та розподілу матеріалу за такими відділами: «Словесність», «Історія та землеописання», «Природознавство», «Витончені мистецтва», «Педагогіка» та «Бібліографія». Останні два розділи призначались батькам та наставникам, вони мали надати «керівництво для виховання».

Шляхетна мета В. О. Кремпіна знайшла підтримку у талановитих письменників та критиків. На сторінках «Рассвета» друкувались педагоги В. І. Водовозов та В. Я. Стоюнін, історик та письменник Є. П. Карнович, письменник та громадський діяч М. І. Семевський, тут розпочали свою літературну діяльність Д. І. Писарев, зокрема йому належать усі статті бібліографічного відділу за 1859 р., М. К. Михайловський (у 18 років почав вести критичний відділ), О. М. Скабічевський. У журналі йшлося про становище жінок у різних країнах, повідомлялося про відкриття нових жіночих навчальних закладів, особлива увага приділялась природничим наукам, вперше у вітчизняній періодиці було заявлено про необхідність юридичних знань для жінок. Все це дозволило критику «Журнала Министерства народного просвещения» Д. Семенову

визначити «Рассвет» як «сумлінний, сучасний та серйозний», а Міністерству народної освіти рекомендувати його для придбання гімназіям, училищам та військово-навчальним закладам⁴⁵. Тим не менш, великої зацікавленості у читача журнал не викликав, про що наглядно свідчить відомість про прибутки та видатки редакції «Рассвету»: у 1861 р. розійшлося близько 450 примірників журналу, а видатки (5592,22 руб.), хоч і не значним чином, але перевищили прибутки (5461,9 руб.)⁴⁶. Один із авторів, О. М. Скабічевський, бачив причину невдачі видання у прорахунках при виборі читачької аудиторії. Орієнтуючись на дівчат, В. О. Кремпін не врахував той факт, що молодь віддає перевагу книгам, які читають дорослі: «Книги, які читають старші, тому вже більш привабливі, що складаються першими талантами країни, а не невідомими педагогами та студентами-початківцями. Від книжок, що призначаються для читання юнацтву, пахне чимось казенним, принижуючим... Через усе це у нас можуть мати успіх дитячі журнали, але призначенням спеціально юнацтву завжди буде загрожувати байдужість цього самого юнацтва»⁴⁷.

Через кілька років спробу відкрити громадсько-літературний журнал для жінок зробили колишні співробітники закритих владою «Русского слова» та «Современника». У березні 1866 року до Головного управління у справах друку звернулася Г. Б. Мессарош з проханням дозволити видання журналу «Женский вестник» та затвердити її у званні редактора⁴⁸. Відповідь на клопотання є вельми красномовною. Міністр внутрішніх справ (П. О. Валуєв) наклав таку резолюцію: «На мою думку, можна дозволити. Але з тим, щоб г-жа Мессарош була лише видавцем, а редактором обрала іншу особу чоловічої статі. Редактор повинен бути відповідальним, а звертати відповідальність на дам незручно»⁴⁹. Врешті-решт редактором було затверджено чоловіка Г. Б. Мессарош, М. І. Мессароша, згодом журнал редагували М. О. Благовещенський та О. К. Шеллер (Михайлов).

Змальовуючи програму нового журналу, редакція бачила його головне завдання в тому, «щоб обговорюючи з різних боків сучасне становище російської жінки, шукати засоби до покращення цього становища на усіх шляхах її розумної та корисної діяльності, по можливості розширювати коло цієї діяльності, допомагати розвитку розумових та моральних сил жінки, і нарешті, практично вказувати на ті галузі праці, де жінка, самостійно покращуючи свій побут, може бути більш корисною родині та суспільству»⁵⁰. При цьому, у пояснювальній записці, поданій до Головного управління

у справах друку, Г. Б. Мессарош особливу увагу звертала на те, що журнал у жодному разі не підтримує «модні» серед молоді погляди на непотрібність шлюбу, сім'ї та не буде вимагати зрівняння громадських та політичних прав для жінок та чоловіків, оскільки визнає важливість положення жінки в родині як дружини, матері, виховательки дітей та господині дому⁵¹.

Кожна книжка відкривалася передовицею, яка висвітлювала роль жінки в історії: у п'ятій книзі – «Женщины во Франции в XVII и XVIII веках», у сьомій – «Средневековый Рим и папство в эпоху Феодоры и Мароции». У журналі були представлені два відділи – літературний та публіцистичний. Перший містив твори вітчизняних письменників – О. К. Шеллера (А. Михайлова), Г. І. Успенського (у 1867 р. тут друкувалось продовження його твору «Нравы Растеряевой улицы», початок – у «Современнике»), М. Ф. Бажина та інших авторів. Публіцистичний відділ «Сучасний огляд» вважався основним, він включав критику та бібліографію, де аналізувались творчість Ф. М. Достоєвського, О. К. Толстого, Т. Г. Шевченка та ін., а також «Внутрішній огляд», «Хроніку закордонного життя», огляди вітчизняних журналів тощо. У цьому відділі на особливу увагу заслуговують публікації Є. І. Конрадї, яка відповідала за висвітлення становища жінок за кордоном. Зупиняючись на політичних, соціальних, літературних фактах із життя жінок у Франції, Німеччині, Англії, США, вона завжди співставляла їх із російською дійсністю, виховуючи у своїх читачок критичне ставлення до існуючого порядку речей.

Як зазначив один із членів Петербурзького цензурного комітету, зміст журналу навряд чи привернув би увагу влади, як би із газетної об'яви в «Русском инвалиде» не став очевидним зв'язок журналу із закритими напередодні «Русским словом» і «Современником»⁵². Відразу нищівної критики з боку цензурного комітету зазнав перший номер журналу, який щойно вийшов: було визнано, що початок роману О. К. Шеллера «В чаду глибоких соображений» «висловлює відверте прагнення засудити в різких словах сучасні поміщицькі родини та умови їхнього домашнього побуту»⁵³, твір М. О. Благовещенського «Дряхлость и слабость. Письма мизантропа» пропагує тип нігілістичного діяча⁵⁴, огляд Є. І. Конрадї зарубіжної літератури з «жіночого питання» проводить ідею повної розумової самостійності жінки⁵⁵, а в цілому журнал є «органом нігілізму» і «спотворює усі основи, на яких тримається сімейний союз»⁵⁶. Після цього було прийнято рішення про «виключні заходи цензурного

спостереження» щодо «Женского вестника»⁵⁷ з метою спонукання редакції до «добровільного» закриття журналу⁵⁸, оскільки редакція ще не подала достатнього приводу до судового переслідування⁵⁹.

Механізм тиску на журнал включав цензурні гоніння та обмеження його розповсюдження. Було призупинено видання роману О. К. Шеллера «В чаду глубоких соображений», стаття П. Нікітіна (П. М. Ткачева) «История развития семьи» була вилучена з типографії⁶⁰, заборонялись до друку статті К. П. Кованько «Впотымах», М. Александрова «Скользкий путь новых романистов»⁶¹, Н. Соколовського «Судебная реформа женский вопрос (Юридические заметки)», Є. І. Конрад «Критика та бібліографія»⁶² та ін. На прохання Г. Б. Мессарош до Відомства установ імператриці Марії про позику 9 тис. руб. на видання «Женского вестника» та розповсюдження журналу в навчальних установах відомства було отримано відмову. У конфіденційному циркулярі до начальників жіночих навчальних закладів зазначалось, що «Женский вестник» є «читанням безумовно шкідливим для вихованок»⁶³. У подальшому Г. Б. Мессарош намагалася домогтися відшкодування збитків або навіть дозволу видавати журнал без попередньої цензури, але всі її зусилля були марними⁶⁴, і в 1868 р. «Женский вестник» припинив своє існування.

Ці події навколо «Женского вестника» співпали з посиленням охоронної функції цензури у зв'язку з переходом у 1863 р. цензурного управління під контроль Міністерства внутрішніх справ та подальших політичних подій, пов'язаних із переосмисленням реформаторського курсу уряду після замаху Д. В. Каракозова на Олександра II у квітні 1866 року. Хоча за «Тимчасовими правилами про друк» (1865) більшість столичних періодичних видань звільнялась від попередньої цензури, численні законодавчі розпорядження, що доповнювали «Тимчасові правила», значно розширювали адміністративно-репресивні заходи влади по відношенню до преси, зокрема від цензорів вимагалось «передусім вивчити пануючі в них [періодичних виданнях – Л. Ф.] види та відтінки спрямування та, опанувавши ... таким чином ключ до найближчого розуміння змісту кожного з них, розглядати зі зрозумілої точки зору окремі статті журналів та газет»⁶⁵. Такі дії цензорів як раз простежуються по відношенню до «Женского вестника», який до того ж не зміг уникнути попередньої цензури. Наразі слід відзначити, що інші жіночі журнали не зазнавали таких утисків, але упродовж усієї другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. спостерігається тенденція до обмеження

кількості «літературно-громадських» журналів для жінок. Зокрема, з різним обґрунтуванням було відмовлено кільком бажаним організувати такого роду видання: у 1865 р. М. М. Степановському – у виданні журналу «Женский вопрос» через відсутність у видавця та редактора коштів⁶⁶, у 1895 р. Н. В. Богословській та В. В. Котляревській – у виданні журналу «Женский труд» через наявність у Петербурзі «достатньої кількості щомісячних політично-літературних журналів»⁶⁷, у 1896 р. М. В. Шаталовій – однойменного журналу в Москві через недосвідченість у видавничій справі. В останньому випадку московський генерал-губернатор, звертаючись до міністра внутрішніх справ, зазначив, що друк такого журналу можна було б дозволити лише у випадку, як би за цю справу взялася людина, відома своєю літературною діяльністю або «рекомендована ... особою, яка користується повною довірою»⁶⁸. Натомість клопотання колишнього редактора-видавця «Северо-Западного слова» Г. Є. Ключковского про організацію видання в Петербурзі журналу «Женская мысль» було відхилено, оскільки, як зазначалося в документі, його попередня видавнича діяльність «не може вважатися бездоганною»⁶⁹.

Виключенням з цього ряду недозволених цензурою видань став журнал «Друг женщин», який виходив у Москві в 1882–1884 рр. Його редактор-видавець М. С. Богуславська головною метою свого видання бачила надання «матеріалу із життя духовного всупереч у край матеріалістичному спрямуванню», що не викликало заперечень з боку Головного управління у справах друку⁷⁰. Журнал орієнтувався на жінок трудящих і обов'язково віруючих, оскільки «справді освіченими жінками можуть називатися ті, у кого висока освіта, великі наукові пізнання поєднані із свідомістю, твердою вірою в буття Вищого Духу»⁷¹. Прагнучи допомогти жінкам отримати знання із найрізноманітніших галузей та віднайти «віру у Провидіння», редакція «Друга женщин» пропонувала своїй читацькій аудиторії романи та повісті, життєписи видатних жінок та жінок, «прилічених до ліку святих», «щоденник жінки» з роздумами про «жіноче питання», педагогічний відділ, листи читачок та відповіді на них. Спроби поєднати релігійно-моральне виховання жінок із обговоренням проблем жіночої емансипації (передусім жіночої освіти та праці, філантропічної діяльності жінок)⁷² виявилися невдалими, і через брак коштів журнал закотився.

У другій половині ХІХ ст. поряд з літературно-громадськими журналами жіноча періодика збагачується педагогічними органами

друку: журналом «Гувернантка» (СПб., 1862), «Педагогическим листком С.-Петербургских женских гимназий» (СПб., 1872–1875), реорганізованим в журнал «Женское образование» (СПб., 1876–1889), «На помощь матерям» (СПб., 1894–1904) та ін.

Як зазначалося в об'яві про видання журналу «Гувернантка», проблеми освіти стали в 1860-і рр. предметом загального обговорення: «Від чертогів царських до бідної квартири чиновника, до житла простолюдина та чорнороба, нині усі говорять, судять про виховання, – всі відчують рівно нестачу морального та практичного спрямування в сучасній освіті»⁷³. Певні зрушення в галузі жіночої освіти (відкриття гімназій, боротьба жінок за можливість здобуття вищої освіти) вимагали публічного обговорення, однак існуючі педагогічні журнали не задовольняли цієї потреби: «Одні з них за своєю спеціальністю не могли допускати на своїх сторінках обговорення жіночої освіти; інші.., хоча і могли бути дуже корисними з цього боку, але все-таки не могли замінити видання, присвяченого переважно інтересам жіночих навчальних закладів»⁷⁴.

Кожен із новостворюваних педагогічних журналів чітко окреслював свою читацьку аудиторію, яка значною мірою зумовлювала змістовне наповнення видання. Журнал «Гувернантка», який видавався «гуртком із кількох дам», призначався «начальницям інститутів і пансионів, класним дамам і вчителькам, та взагалі особам, які займалися вихованням та освітою» і складався із відділів, в яких надавалися теорія та практика виховання і освіти, історичні відомості про вітчизняні жіночі заклади, літературні нариси із питань виховання та освіти, бібліографія педагогічної та дитячої літератури, різноманітна довідкова інформація⁷⁵.

«Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий», наголошуючи на необхідності спілкування жіночих гімназій між собою та гімназій з батьками та суспільством, пропонував «Офіційний відділ», в якому публікувались урядові розпорядження, програма гімназійного курсу, навчальні плани тощо та «Неофіційний відділ» зі статтями методичного характеру, «зразковими» уроками, бібліографією⁷⁶. Низка матеріалів торкався більш широких проблем, зокрема цілей жіночої освіти («Чего следует ожидать от женских гимназий?»⁷⁷). Наступник «Педагогического листка» – журнал «Женское образование», також багато уваги приділяв методиці викладання та формам виховання, але водночас пропонував

значно більше матеріалів про стан жіночої освіти в Росії та за кордоном, виступав на захист права жінки здобувати освіту та брати активну участь у суспільному житті («Равенство просвещения», «Исторические заметки о положении и образовании женщин», «Общественное образование в Швеции, Норвегии, Дании» та ін.)⁷⁸.

Редактор-видавець журналу «На помощь матерям», присвяченого питанням виховання дітей дошкільного віку, О. М. Пешкова-Толіверова вважала, що головне завдання журналу – «допомогти жінці-матері, особливо недосвідченій, розібратися в тих питаннях, які щодня ставить життя»⁷⁹. З цією метою до роботи в журналі були залучені серйозні спеціалісти: редагував його відомий педагог В. П. Воленс, серед інших співробітників були педагоги В. П. Острогорський та І. І. Паульсон, анатом, спеціаліст з фізичного виховання дітей П. Ф. Лесгафт, педагог та письменник Д. Д. Семенов, педагог та психолог П. Ф. Каптерев, жінки-медики О. Г. Архангельська, М. М. Волкова, Є. Ф. Літвінова, Г. М. Шабанова та ін. На першому етапі журнал зосередився на статтях з фізичного та морального виховання дітей (Є. Ф. Літвінова «Умственный интерес у детей и подростков»), медицини та гігієни (Волкова М. М. «Что нужно делать для укрепления нервов наших девочек и девушек?»), публікував звіти про діяльність педагогічних та інших товариств, батьківських гуртків, притулків, ясел, надавав практичні поради з домогосподарства, рукоділля та ін. Велику увагу журнал приділяв розділу «Бібліографія», де аналізувалися книги як для матерів, так і для дітей, а також надавалися огляди сучасних публікацій у галузі педагогіки.

Спеціалізація жіночих журналів, яка намітилась у другій половині ХІХ ст., безумовно, свідчила про розширення читацької аудиторії та її неоднорідність. Утім, більшість із літературних, громадсько-літературних та педагогічних журналів не набули великої популярності на противагу модним та рукоділним виданням. Із півсотні журналів, розрахованих на жінок-читачів, половину склали останні. Саме модні видання виявились комерційно вигідною справою.

Традиційно моди до Росії приходили із Парижа та Відня. З новітніми модними фасонами можна було ознайомитися на сторінках іноземних модних журналів, що виходили в Петербурзі та Москві в перекладі російською, як наприклад, «Парижская мода» (СПб., 1893–1905), в анотації до якого зазначалося, що журнал «надає повний переклад французького модного журналу «La Mode de Paris»⁸⁰.

Однак поряд з перекладними виданнями друкувалося й багато оригінальних. Деякі з них, змінюючи власників та еволюціонуючи структурно і змістовно, видавалися упродовж кількох десятиріч. Досить показовою у цьому плані є історія «Нового русского базара» (СПб., 1867–1906).

У 1866 р. Е. К. Фосс, представляючи інтереси прусського книгопродавця В. Гольдшміда, звернувся до Головного управління у справах друку дозволити видання «у розкішному вигляді» ілюстрованого дамського журналу «Русский базар», який мав передавати російською мовою зміст технічної частини берлінського журналу «Der Bazar», що «міг похвалитися неймовірною кількістю цілої чверті мільйона передплатників» в Європі та Сполучених Штатах. Текстову частину видання планувалось друкувати в Петербурзі, а «розмальовані картинки» – у Лейпцизі⁸¹. Згодом, дізнавшись, що в Петербурзі вже виходить журнал з аналогічною назвою (1863–1866; видавець-редактор В. Мамишев⁸²) для майбутнього видання була запропонована інша назва – «Новый русский базар», помітно розширилась також програма журналу. Журнал виходив тричі на місяць і мав два відділи – модний та літературний, де публікувались проза, поезія, світські новини та корисні поради, а пізніше – біографічні нариси літераторів. У подальшому до них доєднались відділ фейлетонів, рукоділля, бібліографічний відділ, рубрика «Хроніка жіночої справи». Перші та останні сторінки відводились рекламній інформації, причому найчастіше рекламувались товари, необхідні для створення «модного образу», зокрема парфумерія та засоби гігієни⁸³. Саме така структура, що включала інформацію «універсального» характеру, виявилася найбільш затребуваною у читачок, якими у другій половині ХІХ ст. поряд з аристократками стають представниці середнього класу.

У 1860–1870-і рр. видавцями «Нового русского базара» були В. Є. Генкель, В. Гольдшмідт, А. І. Лішке, А. А. Лішке, К. Ретгер. У 1883 р. видання перейшло до Германа Дмитровича Гоппе. Виходець із Німеччини заснував у 1867 р. найбільший у Росії видавничий дім, який розпочав свою діяльність із видання «Всеобщей адресной книги» і «Всеобщего календаря». У 1868 р. книговидавництво Гоппе виводить на ринок журнал для дам «Модный свет» із модним та літературним відділами, який прихильно зустрічається публікою. З часом, коли літературні журнали почали випускати безкоштовні модні додатки, популярність «Модного света» помітно зменшується. Прагнучи розширити читацьку аудиторію, Гоппе в 1883 р. поєднує

«Модный свет» із журналом «Модный магазин» (СПб., 1862–1883; редактор-видавець С. Г. Мей та ін.)⁸⁴, із цього часу виходить об'єднане видання «Модный свет и модный магазин». У цьому ж році до його «модної імперії» додається «Новый русский базар». Після смерті Г. Д. Гоппе книговидавнича справа зосередилась у руках його брата Едварда Дмитровича, вдови Аделі Павлівни та дітей видавця⁸⁵.

У видавничому домі Гоппе розпочалась діяльність ще одного видавця модних журналів Миколи Павловича Аловерта. У Гоппе він редагував «Огонек», «Железнодорожное дело», «Электричество», «Фотография», а в 1885 р. заснував власне видання – журнал «Вестник моды» (СПб., 1885–1918). При цьому М. П. Аловерт обрав інший, порівняно з Гоппе, шлях розширення кола передплатниць. Він видавав один «журнал моди, господарства і літератури» під двома назвами – «Модный курьер»⁸⁶ і «Вестник моды», що мали різну вартість. Згодом система ще більш ускладнилась: під тими самими назвами видавались різні версії цього журналу «для сім'ї» та «для кравчинь». І професійні версії, і варіанти «для сім'ї» виходили у чотирьох виданнях, які відрізнялись кількістю моделей та викройок. Залежно від видання ціна річної передплати складала від 4–5 руб. за 1-е видання до 20–25 руб. за 4-е видання, що дозволяло задовольнити потреби передплатників з різною купівельною спроможністю⁸⁷. Такий засіб поширення власного видання насторожив владу, і клопотання М. П. Аловерта від 19 травня 1887 року про дозвіл видавати у Петербурзі новий модний журнал «Всемирная модистка» було відхилено⁸⁸.

Поява великої кількості «модних» журналів досить критично сприймалась багатьма видавцями, які цілком справедливо бачили в них вельми небезпечних конкурентів. Так, співробітниця «Женского вестника» у 1867 р. нарікала, що «російська земля дійсно наводнюється журналами мод будь-яких форматів, з будь-якими претензіями, з різними напрямками і будь-якими принадами для публіки ... мимоволі питаєш себе: кому потрібні всі ці журнали, хто їх випусує, невже наше суспільство не цікавиться іншими, більш серйозними питаннями, за виключенням мод, і чи не перетвориться скоро вся наша журналістика на одні тільки журнали мод?»⁸⁹.

Утім, популярність «модних» журналів свідчила про певні зрушення в суспільстві. Почасти саме ці видання спонукали до саморефлексії та «пошуків нового». По-перше, завдяки виданням, у центрі уваги яких стояли актуальні для жінок проблеми –

облаштування будинку, власна зовнішність, заняття ремеслами, жінки долучались до регулярного читання та розширювали свій світогляд, що, у свою чергу, змушувало ці видання пропонувати до обговорення нові, «більш серйозні», теми. Крім того, ця нова читацька аудиторія зацікавила журнали, які спочатку були розраховані на іншого читача (літературний журнал «Нива» та інші), що помітно розширило репертуар жіночого читання. По-друге, в умовах, коли видавнича справа ставала на професійну основу, жінкам відкривалась можливість зайнятися видавничою та журналістською справою. У другій половині ХІХ ст. понад 130 жінок були видавцями та редакторами періодичних видань. Цілком зрозуміло, що проникнення жінок до журналістської справи розпочалось через журнали мод. Згодом жінки починають співпрацювати із найрізноманітнішими за своїм змістом журналами, але до кінця ХІХ ст. вони, перш за все, переважають у редакціях модних, дитячих, педагогічних та літературних журналів⁹⁰. Щоправда, такі можливості відкривалися передусім жителям Петербургу та Москви. Цими містами обмежувалась географія видання жіночої преси у другій половині ХІХ ст., однак географія її розповсюдження порівняно з першою половиною ХІХ ст. значно розширилась. Важливим моментом стала також «демократизація» жіночої читацької аудиторії: вдосконалення технічної бази типографій, збільшення тиражу, надання рекламних послуг дозволило помітно зменшити вартість низки періодичних видань до 3–7 руб. на рік, до того ж у 1865 р. влада дозволила продаж періодики в роздріб⁹¹, що зробило головним споживачем жіночих журналів представниць середнього класу.

Таким чином, вже перші «жіночі» журнали, які виникли наприкінці ХVІІІ ст., заклали тематичні та типологічні основи жіночої преси: цільове призначення (розвага та виховання аудиторії), особливості тематики (чуттєво-емоційна сфера), структура (літературний та модний відділи), оформлення («модні» малюнки). Остаточна форма «дамського журналу» склалась у 1820–1830-ті рр., коли основним принципом подання матеріалу стала універсальність – у них публікувались літературні твори, рекомендації з виховання дітей, домогосподарства та рукоділля, новинки моди тощо. Видавцями перших журналів «для дам» були чоловіки, а їхніми основними передплатницями – нечисленні представниці аристократичних кіл. Тим не менш, сам факт появи

журналів, орієнтованих на нову категорію читачів, свідчив про якісно нове становище жінок, зростання рівня їхньої освіти та оформлення певних світоглядних позицій.

У другій половині ХІХ ст. в контексті реформ Олександра ІІ та розвитку жіночого руху процес формування жіночої періодики значно пожвавився (видавалось 40 журналів проти 18 у першій половині ХІХ ст.), на чолі деяких журналів стали жінки, сформувався новий контингент передплатниць. Принципово нового типу журналів для жінок не виникло, хоча саме відносно цього періоду можна говорити про появу перших спеціалізованих журналів, зокрема педагогічних, а також журналів, націлених на різну вікову категорію – дівчат та жінок. Крім того, у другій половині ХІХ ст. було започатковано низку громадсько-літературних журналів: «Рассвет», «Женский вестник», «Друг женщин», які ставили за мету розробку так званого «жіночого питання». У другій половині ХІХ ст. вони не мали великої популярності серед жінок, але, безумовно, вплинули на подальший розвиток жіночої преси, передбачивши появу на початку ХХ ст. ідейних феміністських органів друку.

Особливості функціонування жіночих журналів на початку ХХ ст.

Новий етап у становленні жіночої періодики розпочався в 1900–1910-і роки. Сучасні дослідники говорять про те, що з початку ХХ ст. і до жовтня 1917 року виникло «майже дві дюжини жіночих журналів»⁹². Ця цифра є доволі приблизною. Аналіз покажчиків дореволюційних періодичних видань⁹³ дозволив виявити на початку ХХ ст. понад 60 журналів «для жінок», що висловлювали доволі широкий спектр ідей, цінностей та сподівань тогочасного жіноцтва. Крім того, сформувалося коло жінок-редакторів, видавців, письменниць, журналісток, які працювали над виданням відповідних журналів, помітно зросла і читацька аудиторія. Жіночий журнал перетворюється на значущий культурний інститут, який, з одного боку, формує уявлення про роль жінки в родині та суспільстві, з іншого, – виступає одним із провідників жіночого руху в дореволюційній Росії.

Початок ХХ ст. був епохальним для усєї вітчизняної журналістики. Значний економічний та культурний потенціал країни, політизація соціального життя суспільства, збільшення кількості грамотного населення, формування особливих «міських відносин» та елементів масової культури, а також вдосконалення

видавничої справи зумовили розквіт російського періодичного друку, який, за образним висловлюванням Г. В. Жиркова, у цей час переживав свій «срібний вік»⁹⁴. Кількісне зростання періодичних видань (за даними, які наводить С. Я. Махоніна, у 1889 р. в Росії (без Фінляндії) нараховувалось 667 газет та журналів, у 1901 р. – 1074, а в 1913 р. – 2915⁹⁵) супроводжувалось серйозними структурними змінами в системі журналістики. Розвиток газет призвів до зменшення популярності «товстого» щомісячного журналу з чітко визначеним спрямуванням, який упродовж усього ХІХ ст. був у Росії панівним типом періодичних видань. І хоча розмови про смерть журналу «звичайного російського типу», що, як правило, включав белетристику, політичні відомості та енциклопедичні публікації, виявилися передчасними, у 1900–1910-і рр. «товстий» журнал певною мірою поступився новій журнальній формі – щотижневику. «Тонкий» журнал, який поєднував у собі риси газети та «товстого» щомісячника, окрім белетристичного відділу, містив компілятивні огляди публікацій за тиждень з різних суспільно-політичних питань та ілюстрації, які часто грали самостійну роль, не завжди підпорядковуючись основному тексту. Взагалі, в одному органі друку спрямованість різних відділів могла не співпадати, тому визначити спрямування «тонкого» журналу інколи доволі непросто⁹⁶. «Тонкі» щотижневі журнали були значно дешевшими за «товсті» щомісячники та більш чітко уявляли свою аудиторію, маючи певну спеціалізацію – пропонувались видання для сімейного читання, науково-популярні, розважальні, сатиричні, спортивні, галузеві, професійні та ін.

Показово, що ці зміни у структурі періодичних видань відзначали сучасники, критикуючи обидві існуючі форми: «Пульс сучасного життя б'ється настільки гарячково швидко, що усі попередні форми періодичних видань, за виключенням щотижневої газети, виявилися безсилями... Не тільки товсті щомісячники, але й щотижневики звичайного типу та форми знаходять собі небагатьох читачів»⁹⁷. Сумніви у життєздатності традиційних журнальних форм породжували появу вельми оригінальних видань: так, журнал «Мир труда» запропонував своїм читачам тематичні номери, які складались із низки статей у вигляді окремих зошитів. Пробний номер, який виявився єдиним, був присвячений «жіночому питанню».

Жіноча періодика початку ХХ ст. представлена здебільшого щотижневими, двотижневими та щомісячними виданнями. При

цьому щомісячники, які чисельно переважали, за зовнішніми ознаками та структурою тяжіли до «тонких» журналів: кількість сторінок коливалась від 16 до 48, обов'язковими складовими були белетристика, хроніка «жіночого життя» та ілюстрації. Наявність інших структурних елементів залежала від «спеціалізації» того чи іншого журналу.

Із журналів для жінок, що виникли в ХІХ ст., як і у попередній період, найбільш життєздатними виявилися «модні» видання. Деякі із них уже згадувалися. Так, межу ХІХ–ХХ ст. подолали «Новый русский базар» (СПб., 1867–1906), «Модный свет и Модный магазин» (СПб., 1868–1905), «Вестник моды» (СПб., 1885–1918) та ін. На початку ХХ ст. з'явилося ще близько двох десятків журналів мод: у Санкт-Петербурзі – «Иллюстрированный журнал белья и рукоделия» (1901–1907), «Белье и вышивки» (1909–1916), «Моды для всех» (1910–1914), у Москві – «Ворт» (1905–1913), «Домашняя портниха» (1906–1908) (пізніше «Женское богатство» (1908–1909) та «Женский мир» (1909–1911), «Парижанка» (1908–1910) тощо. До того ж безкоштовні модні додатки пропонувало чимало видань для сімейного читання: серед читачів журналу «Вокруг света» розповсюджувався «Модный журнал» (М., 1904–1905), журнал «Живописное обозрение» видавав додаток «Моды» (СПб., 1902), журнал «Звезда» – «Новейшие моды» (СПб., 1902–1905; з 1903 р. – «Ежемесячный журнал мод и рукоделий»), журнал «Живая мысль» – «Новейшие английские моды» (М., 1907), газета «Биржевые ведомости» – «Общедоступные моды» (СПб., 1902–1904).

У таких умовах уникнути конкуренції було неможливо, і деякі новостворювані журнали брали відому читачам назву, намагаючись поглибити свою історію та підкреслити наявність певної традиції. У 1910 р. колишній викладач гімназії Г. Г. Бродерсен почав видавати журнал «Модный свет», говорячи при цьому про 41-й рік видання⁹⁸. У той же час у журналу «Модный свет», який у 1868 р. започаткував Г. Д. Гоппе, були й прямі спадкоємці: у 1883–1905 рр. він мав назву «Модный свет и Модный магазин», а з 1906 р., після об'єднання з «Модным курьером» і «Новым русским базаром», – виходив під загальною назвою «Модный курьер. Модный свет. Новый русский базар и Модный магазин».

Будучи суто комерційними виданнями, «модні» журнали доволі швидко еволюціонували, чутливо реагуючи на потреби ринку. Так, спочатку програма вищезгаданого «Модного света» Г. Г. Бродерсена включала дамські та дитячі моди, художні рукоділля,

статті із домоводства, куховарського мистецтва, популярної медицини, виховання дітей, рекламні об'яви, карикатури на жіночу моду, безкоштовні «премії» у вигляді викройок та малюнків, додатки для дітей. Ціна цього щомісячника (16–20 сторінок) становила 2 руб. на рік⁹⁹. Плануючи видання журналу на 1911 р., Г. Г. Бродерсен розширив його програму за рахунок ілюстрованого белегристичного відділу, який містив романи, повісти, оповідання, популярні нариси за усіма галузями наук та хроніку подій¹⁰⁰. Наприкінці того ж року, коли відповідальним редактором «Модного света» поряд із Г. Г. Бродерсеном стала власниця школи крою та шиття А. А. Романова, читачки журналу отримали можливість передплатувати три видання, які різнилися кількістю додатків (передусім викройок) та ціною: підписна ціна першого видання становила 1 руб. на рік, другого – 2 руб., третього – 3 руб.¹⁰¹. У подальшому журнал перетворився на двотижневий, як додаток до журналу видавався журнал для дівчаток «Куколка» тощо¹⁰².

Зрозуміло, що зміна видавця, редактора або реорганізація журналу привносили до його змісту окремі новації, але на початок ХХ ст. структура «модних» видань у цілому склалася, і варіації були незначними. У цих журналах основним був відділ мод, якому підпорядковувалась уся концепція видання та ілюстративний матеріал. Як і раніше, еталоном новітніх модних тенденцій виступали паризькі та віденські моди, про що свідчать назви журналів («Парижская мода», «Парижские модели шляп», «Парижанка», «Парижские моды», «Венский шик»), мова видання («Модная мастерская» виходила російською та французькою мовами) та пряма вказівка на зв'язок із паризькими виданнями (видавець журналу «Вестник моды для портних» повідомляв, що його журнал є повним перекладом французького «La Mode de Paris»; «Модный курьер» був перекладом журналів «Moniteur de la Mode» и «la Mode illustree», з якими виходив одночасно). Інколи журнал доповнювали господарчий, кулінарний або літературний відділи, але вони мали другорядне значення. Натомість роль рекламних об'яв була цілком самостійною і добре вписувалась у концепцію модного видання. Як правило, рекламна інформація була пов'язана з модною індустрією: рекламувались товари, необхідні для створення «модного образу» – парфуми, засоби гігієни, одяг тощо. Часті згадки про великосвітські кола, аристократію свідчать про орієнтованість таких рекламних об'яв і журналів у цілому на представниць середнього класу, які прагнули досягти рівня життя, притаманного вищому світу: «Кому

подобається запах справжньої фіалки, нехай вимагає духи о-де-колон «Рейнська фіалка». Постачальник двору Його Імператорської Величності Фердинанд Мюнгельс... Модний парфум великосвітських кіл продається у всіх найкращих магазинах»; «Парфумерія Delettretz відкрила аристократичний свій магазин у Парижі...»¹⁰³.

На те, що головними споживачами друкованої модної продукції були представниці саме середнього класу, вказує також популярність передусім недорогих видань модних журналів: у 1902 р. перше видання «Вестника моды» «для сім'ї» (4 руб. на рік без доставки) замовили 1982 передплатниці, друге видання (6 руб. на рік) – 1764, третє (11 руб.) – 954, четверте (22 руб.) – 173 тощо¹⁰⁴. Усього «Вестник моды» передплатували близько 5,5 тис. осіб, «Модный курьер» – 3,6 тис., схожі цифри надає аналіз передплатниць інших журналів відповідного профілю¹⁰⁵, що свідчить про зростання популярності модних журналів на початку ХХ століття. Утім, попри це в суспільстві збереглися критичні настрої по відношенню до журналів мод. Редакція журналу «Женское дело» в першому номері видання, яке вийшло друком у 1910 р., повідомило про труднощі його створення – журналісти відмовлялись співпрацювати із виданням, що публікувало матеріали на «несерйозні» теми, зокрема модні огляди¹⁰⁶.

Ще одним типом журналів для жінок, започаткованим у другій половині ХІХ ст., були журнали педагогічного спрямування, однак кількість таких видань була незначною, і між століть подолав лише додаток до журналу «Игрушечка» «На помощь матерям» під редакцією О. М. Пешкової-Толіверової. У цілому програма журналу залишилась незмінною, за виключенням того, що в 1902 р. журнал поповнився рубрикою «Жіноча справа», яка за словами редакції, «збудила жвавий інтерес... передплатниць»¹⁰⁷. Ця рубрика надавала читачкам інформацію про «жіночий рух» та «жіночу працю» в Росії та за кордоном, виводячи, таким чином, журнал за межі суто педагогічних проблем. Тим не менш, кількість його передплатниць не перевищувала 500 осіб¹⁰⁸, і в 1904 р. журнал припинив своє існування.

У 1912 р. купець Е. І. Нудлін намагався організувати в Києві видання схожого за структурою журналу під назвою «Курс воспитания матерей», але цей проект реалізовано не було¹⁰⁹. Натомість у Києві під грифом ЖКУВ (Жіноче кийське училище Л. М. Володкевич) почали виходити учнівські видання: «Начало»

(1906–1911), «Подснежник» (1907–1910, 1912), «Колос» (1908–1910, 1912), «Пчелка» (1909–1915), «Ласточка» (1910–1913), «Ручеек» (1913–1914). Ці, як їх називали, «журнали для панночок» створювались ученицями училища 1–2 рази на рік упродовж усього навчання. У них публікувались вірші та твори-роздуми, витяги із щоденників, реферати, які читались на засіданнях гуртків, повідомлення про повсякденне життя жіночого училища («Наша жизнь до 4-го класса», «Хроника 4-го класса», «Отчет о 3-м собрании литературного кружка»). Такі видання були результатом колективної творчості та ставали справою усього училища. Розповідаючи про святкування річниці журналу «Начало», його дописувачки повідомили, що в роботі над виданням беруть участь 10–15 учениць («касириша», «розпорядниця», автори текстів та кілька ілюстраторів), а також викладачі, які виступають ініціаторами учнівської творчості. Журнали, що видавались літографованим способом, мали зовсім невеликий тираж – 100 примірників, але, тим не менш, виходили за межі училища. На ювілеї журналу «Начало» лунали привітання як від дорослих, так і від зовсім юних читачів. Останні, зацікавившись виданням, навіть планували вступити до училища. Згодом учнівські видання з'явилися і в інших містах: у Павловську – «Порыв» (1907), Орлі – «Первые шаги» (1911), Петрограді – «Лири юности» (1916), «Проба пера и чернила, яка в них сила» (1916), Каширі – «Наш журнал» (1918).

Формування мережі вищих навчальних закладів для жінок зумовило появу видань наукового типу. Так, за ініціативою професора В. М. Перетца рада Київських вищих жіночих курсів А. В. Жекуліної взяла на себе видання «Летописи...» (1914–1915) – наукового друкованого органу, що мав традиційну для цього типу видань структуру: офіційну частину, в якій розміщувалися відомості про курси, розпорядження міністерства народної освіти, програми та плани викладання, і наукову, де друкувались лекції викладачів та найкращі праці слухачок. На думку членів ради, «Летопись...» мала вплинути на успіхи науковців-початківців, «залучаючи найкращих, більш здібних до наукової роботи і наочно переконуючи, як викладачі курсів цінують кожний прояв самостійної наукової думки, здібностей та старанності»¹¹⁰. Серед інших видань, які друкувались вищими навчальними закладами для жінок, можна відзначити «Известия Тифлисских высших женских курсов» (1914) та «Известия Стебутовских высших женских сельскохозяйственных курсов» (Пг, 1916).

Найбільша потреба в жіночій праці спостерігалась у модному виробництві, педагогічній та медичній галузях. Зрозуміло, що жінки потребували серйозної розмови про свій фах, і хоча кількість відповідних журналів, була незначною, можна казати про оформлення науково-популярного типу видань, який на початку ХХ ст. представлений «Журналом для гувернанток и бонн» (СПб., 1912–1913) та «Акушеркою» (Брянськ, 1890–1893; Одеса, 1893–1917). Видавець-редактор першого Е. Г. Кетова вважала своїм головним завданням керівництво домашніми виховательками, більшість з яких, «працюючи за шматок хліба, не зовсім розуміють, що від них вимагається»¹¹¹. Видавець-редактор журналу «Акушерка» П. М. Аброжевич, розуміючи, що «акушерки в Росії у величезній більшості... з отриманням диплому, мимоволі переривають будь-який подальший зв'язок із наукою», планував «ввести, якомога ширше, у життя... благодієльні дані науки»¹¹². Основу цих видань склали наукові та науково-популярні статті, хоча в «Журналі для гувернанток и бонн» були традиційні для жіночих журналів відділи – господарчий, кулінарний, розважальний, а також відділ об'яв, в якому надавалася інформація про найм бонн та гувернанток.

Однак на початку ХХ ст. найпопулярнішими були жіночі журнали, які тяжіли до подання інформації універсального характеру. Такі журнали, як «Женщина» (СПб., 1907–1916), «Дамский мир» (Спб., 1907–1918), «Женское дело» (М., 1910–1917), «Мир женщины» (М., 1912–1916), «Журнал для хозяек» (М., 1912–1926), «Журнал для женщин» (М., 1914–1916), що позиціонували себе як «літературні», «літературно-художні», «громадські», «сімейні», або уникали типологічних уточнень, ставили за мету висвітлювати усі сторони життя жінки. В одній із редакційних статей «Журналу для жінок» таким чином пояснювалася назва журналу та його «спрямування»: «Нехай наш журнал дійсно буде *журналом для усіх жінок* [курсив автора. – Л. Ф.], нехай на його сторінках знайдуть відгук рішуче усї питання, що стосуються жінки, від колиски до глибокої старості»¹¹³. Схожі ідеї висловлювали і співробітники «Мира женщины»: «Для того, щоб допомогти жінці... ми вирішили на сторінках нашого журналу, по можливості..., надавати відгук та відповідь на всі її запити і потреби»¹¹⁴. Щоправда, для більшості журналів категорія «усі жінки» надалі звужувалась до «жриці домашнього вогнища»¹¹⁵, «жінки, як матері, дружини та господині»¹¹⁶, «свідомо люблячої та розумної матері-сім'янинки», яка належить до «середньої інтелігентної родини»¹¹⁷, але, як з'ясувалося, коло таких читачок

було досить широким. Незважаючи на велику конкуренцію у цьому секторі журналістики, тиражі журналів, які сучасники іменували «дамськими», вже сягали 150 тис. екземплярів¹¹⁸.

За відносно невисоку ціну (річна підписка на такий журнал коштувала 4–5 руб. на рік, окремих номер – 15–20 коп.) читачки отримували кожного тижня або двічі на місяць гарно оформлений журнал, який містив найрізноманітніші розділи – моди, літератури, домогосподарства, виховання дітей, рукоділля, гігієни, кулінарії та ін. Були й справжні видавничі знахідки. У листопаді 1907 року С. З. Богельман почала видавати унікальний за форматом журнал «Женщина». Журнал складався із дванадцяти секцій (щотижня видавалося шість з них), кожна з яких мала свою назву: «Жінка-громадянка», «Жінка-дружина», «Жінка-мати», «Жінка-господарка», «Жінка-лікар» тощо, й уособлювала різні соціальні ролі жінки.

Що стосується змісту, то, як правило, одним із основних був літературний розділ, покликаний розважати читацьку аудиторію. Дослідники відносять белетристику жіночих журналів до масової літератури, характерними рисами якої є естетична вторинність, невиразність індивідуально-авторських рис, тиражування художніх відкриттів письменників першого ряду¹¹⁹. Утім, поряд з традиційними темами любові, родини, зради та самовизначення жінки, белетристика в окремих випадках пропонувала читачкам жіночої періодики помірковані феміністські ідеї (оповідання С. Гусева-Оренбурзького «Борьба», С. Заречної «Диалоги», Л. Г. «Оправданная жизнь» та ін.). Так, в оповіданні, підписаному псевдонімом «Л. Г.», розповідається про жінку, щасливу у шлюбі, але бездіяльну та легковажну. Переосмислення власного життя відбувається з початком Першої світової війни. Незважаючи на протести чоловіка, головна героїня закінчує курси медсестер і вирушає у провінцію, до госпіталю із хворими на тиф. Оповідання закінчується смертю жінки, яка на цей час повністю змінюється – перетворюється на уважну, самовіддану, чуйну людину, яка нарешті усвідомлює своє покликання¹²⁰.

Взагалі на початку ХХ ст. у «дамських» журналах спостерігається збільшення матеріалів з «жіночого питання», зокрема жіночої освіти, праці, правового становища жінки. Так, у програмі «Журнала для женщин» передбачались «статті з питань правового, морального та сімейного становища жінок; висвітлення жіночих пекучих питань нашого часу»¹²¹. Журнал виконав свою обіцянку, публікуючи статті про становище жінок у різних країнах світу («Пробуждающиеся

рабыни. Итальянская женщина» та ін.) і хроніку жіночого руху в Росії та за кордоном. У середині 1915 р. журнал ввів рубрику «Жінка на шляху до самостійності». Для жінок, які були змушені шукати роботу, пропонувалась допомога у визначенні можливої сфери діяльності, зокрема, у цій рубриці з'явилися статті «Конторська праця», «Жінка-продавець», «Жінка-лікар», «Жінка в техніці», «Відкриття гімназії», «Жінка-журналістка» та ін.

У журналі «Женщина» в секції «Жінка-громадянка» пропонувались статті про видатних жінок (С. Ковалевська, Г. Бічер-Стоун), праці європейських учених з «жіночого питання» (Б. Ф. Брандт, А. де Морісьє), відомості про жіночий рух в Росії (Положення та Програма Першого Всеросійського жіночого з'їзду) та ін.

Англофільський журнал «Дамский мир», програма якого була дуже насиченою і включала белетристику, поезію, світську хроніку, статті про видатних жінок, виховання, театр та музику, розділи кулінарії, рукоділля, моди, «поштову скриньку» та «окультну поштову скриньку», у 1911 р. почав серйозно цікавитися політичними питаннями, що стосувався жінок, зокрема ввів окрему рубрику «Сучасний жіночий рух у всіх країнах світу»¹²².

У зазначених журналах широкий спектр питань був представлений більш-менш рівномірно, але зустрічаються і виключення. У журналі «Мир женщины», було заявлено про те, що його редакція бажає з усіх сторін висвітлити життя сучасної жінки, у тому числі «її діяльність на арені суспільного життя, її завоювання та прагнення в цій області»¹²³, але насправді модний та рукодільний розділи займали більшу частину сторінок. Щодо «жіночого питання», то відомості про нього зосередились у невеликих рубриках «Жіночий рух в Росії» та «Жіночий рух за кордоном».

Натомість «Женское дело» відводило модним новинам лише кілька сторінок. Найбільш яскравим відділом журналу був публіцистичний, у межах якого йшло всебічне обговорення «жіночого питання»: його вирішення на урядовому рівні (стаття за підписом «И. П.» «Права русской женщины в Государственной думе»), розвиток у суспільній думці (В. Кашкаров «Неотложный вопрос», С. Заречная «Неомальгузианство и женский вопрос»), проблеми жіночої освіти (стаття автора, який підписався «Старый педагог», під назвою «Воспитание и половой вопрос»), родини та браку (Ель Б. «Экономический фактор в браке»), хроніка жіночого руху в Росії та за кордоном.

Ще один цікавий приклад – «Журнал для хозяек» (М., 1912–1926) та «Женская жизнь» (М., 1914–1916). «Журнал для хозяек» видавався досвідченим підприємцем О. В. Лобановим. Типовий «дамський» журнал пропонував жінці-господарці традиційний набір відділів – кулінарний, модний, косметичний, рукодільний, господарчий, домашньої медицини та гігієни, поштову скриньку. Багато уваги приділялось проблемам виховання дітей, у кожному номері обов'язково надавалися малюнки нових моделей жіночого одягу. Публіцистика та белетристика спочатку не були виділені у спеціальний відділ і виконували швидше ілюстративну функцію. Однак доволі швидко журнал набуває феміністського забарвлення: з 21 номера за 1913 р. у ньому з'являється розділ «Жіноче життя», який включає публіцистику та белетристику, у 1914 р. видання перейменовується на «Журнал для хозяек и женская жизнь», що свідчить про зростання уваги до «жіночого питання», а наприкінці 1914 р. редакція розпочинає видання окремого журналу «Женская жизнь»¹²⁴. При цьому «Журнал для хозяек», повернувши собі початкову назву, зберігає відділ «Женская жизнь», а журнал «Женская жизнь», публікуючи статті, присвячені сімейному та суспільному становищу жінки, статті, що сприяють самоосвіті та саморозвитку жінки, хроніку жіночого життя, не відмовляється від таких рубрик як рукоділля, мода, поради жінкам щодо особистого життя, поштова скринька. Тобто, у лоні «дамського» журналу зароджується видання нового типу, що орієнтується на феміністські органи друку, але фактично так і не пориває зв'язку з материнським «дамським» журналом.

Такі розбіжності у структурі журналів, в акцентах, які розставляли їхні редактори, не змінюють їхньої типологічної приналежності до так званих «дамських» журналів. Як зазначають історики журналістики, періодичні видання не завжди зберігають «чистоту типу»¹²⁵, «чіткість та визначеність напрямку»¹²⁶. Навіть в одному органі друку окремі розділи, наприклад, белетристика та публіцистика, можуть різнитися за спрямуванням. Тим більші відмінності спостерігаються в різних журналах, особливо коли вони декларують дотримання принципу універсальності інформації. Водночас можна виділити кілька маркерів, які дозволяють не помилитися і визначити жіночий журнал як універсальний «дамський».

Подібно до «модних» видань, «дамські» журнали пропонували велику кількість додатків – до обов'язкових належали викрійки,

альбоми рукоділля, самовчителі крою та шиття. Деякі з періодичних видань вдавалися й до інших форм «заохочень» – це могли бути журнали «Детский мир», «Детское счастье», «Северная звезда», книги російських та зарубіжних авторів («Женщина»); «Женская энциклопедия», журнали «Детская библиотека», «Друг детей», («Журнал для женщин»); серія «Библиотека современной литературы», книги В. Михайлова «Русские законы о женщине» (М., 1913) та І. Лорана «Женщина у себя и в обществе» (М., 1913) («Женское дело»).

Ще одним із маркерів традиційного «дамського» типу видання є рубрика інтимних порад (наприклад, «Бесіди іграшкової маркізи» в «Журнале для хозяек», «Интимные беседы Принцессы Грезы» в «Журнале для женщин» та ін.). На питання однієї із читачок «Журнала для хозяек», навіщо ведуча рубрики потребує легковажного костюму маркізи, остання відповіла, що по-перше, така форма спілкування приваблює людей «мало освічених, наївних», яких серед читачів журналу більшість, по-друге, переводить спілкування з розряду «розумового» до «сердечного, задушевного»¹²⁷. Основною темою бесід відповідних рубрик була любов, стосунки між чоловіками та жінками, також говорили про «виховання дівчат, молодих, але самотніх жінок, про тридцятирічну жінку, шлюб, зовнішність, красу одягу...»¹²⁸. На думку О. О. Симонової, уважне знайомство із матеріалами, поданими в таких рубриках, дозволяє зрозуміти цінності, що пропонувалися жінкам сучасним їм суспільством, а також стратегії, які вони використовували для досягнення успіху в патріархальному суспільстві¹²⁹. У цілому з цим твердженням можна погодитись, але в окремих випадках поради «інтимних співрозмовників» виходили за межі загальноприйнятих норм і передбачали руйнування гендерних стереотипів, зокрема, йшлося про «свободу любові», право на пошук найкращого партнера навіть після укладення шлюбу. Такі пропозиції підтверджувалися авторитетом радників: так, «Журнал для женщин» запросив вести рубрику «російську письменницю, яка тонко та вдумливо підгледіла у своїх творах багатогранні відтінки жіночої душі»¹³⁰. Відомо, що під псевдонімом «Принцеса Греза» виступала популярна російська письменниця, авторка скандального роману «Жінка на хресті» (1916) Анна Мар.

Намагаючись поглибити діалог з аудиторією, «згуртувати в одне ціле... читачок» деякі журнали пропонували анкети, питання яких нагально демонстрували спрямування того чи іншого видання.

«Мир женщины» з'ясовував «ідеал чоловіка» (моральні якості та відповідність літературним типам), а «Женское дело» – чи змінилось уявлення про «цікаву жінку». В останньому випадку показовими є думки, які публікувалися. Перевага віддавались висловлюванням відомих осіб. Отже, у 1916 р. «цікава жінка» – це «доброчесна жінка» (професор В. Л. Владимиров), «талановита» (проф. Л. Писаржевська), «цікава людина» (журналіст В. Анзиміров), «фізично приваблива» (інспектор народних училищ князь Б. А. Щетинін). Позицію «Женского дела» озвучив редактор «Журнала для женщин» Х. Т. Цветков: «Цікава жінка це – та, яка віддає увесь свій час не лише господарству, домашнім та особистим справам, але цікавиться й суспільними питаннями у найширшому сенсі, і постійно прагне до самосвідомості, до економічної незалежності, до досягнення громадянських прав, якими користуються чоловіки»¹³¹.

Від одностороннього спілкування журнали інколи переходили до полілогів або навіть спілкування наживо. Зокрема, «Журнал для хозяек» озвучив ідею листування між окремими читачами з метою обміну думками¹³², а «Журнал для женщин» 21 лютого 1916 року запросив до редакції читачок для ознайомлення їх із так званою «Чарівною скринєю» (винаходу для приготування їжі). Під час огляду цього пристрою редакція одночасно розповідала відвідувачкам про плани та завдання журналу, а за столом, коли запрошені куштували приготовлену таким чином їжу, виникла ідея створення клубу читачок «Журнала для женщин», учасниці якого планували збиратися для обговорення спільних проблем. У свою чергу, редакція виступила з ініціативою запрошувати на засідання клубу спеціалістів із різних галузей¹³³. Поряд з обговоренням проблем читачки могли отримати й реальну допомогу: у роки Першої світової війни при «Журнале для хозяек» було створено лазарет та дитячий садок, планувалося організувати притулок для підлітків-біженців¹³⁴.

Своєрідним показником спрямованості того чи іншого журналу був рекламний відділ. «Дамські» журнали, такі як «Журнал для хозяек», «Дамский мир» віддавали перевагу рекламі косметичних засобів, одягу, кулінарних книг, книг про виховання дітей та ін. Часто у цьому розділі повідомлялось про спеціальні відділи, які створювались при журналах: модний, корсетний, капелюшний, рукодільний, косметичний, комісійний, які приймали відповідні замовлення, а також про курси для бажаючих навчитися певній спеціальності – рукоділля, виготовлення капелюхів, крою та

шиття, дамських зачісок та ін.¹³⁵. Жіночі журнали, які тяжіли до висвітлення помірковано феміністських ідей («Женское дело», «Женщина») поряд із рекламою косметики та модного одягу подавали інформацію про лекції з «жіночого питання» та новітню літературу за темою: «Молодість та красу надає будь-якому жіночому обличчю крем “Казимі”, «Вийшла друком брошура “Про допущення жінок в університети” приват-доцента Московського університету А. М. Щербини», «Нові книги з історії літератури» тощо¹³⁶.

Нарешті, досить яскраво позицію журналу визначала його реакція на суспільно-політичні події у країні та зовнішньополітичні потрясіння – російсько-японську війну 1904–1905 рр., революцію 1905–1907 рр. і подальшу реакцію, Думську діяльність, Першу світову війну. Напевно, найбільш показовою є ситуація самовизначення жіночих журналів у ході Першої світової війни. У цей час російська журналістика зазнала серйозних випробувань: зміна настроїв у суспільстві, зростання загального невдоволення ситуацією на фронтах, введення військової цензури та закриття низки видань через здороження сировини і перевезень¹³⁷, та як наслідок – втрата частини читачької аудиторії. Здавалося б, усе це мало кардинально змінити обличчя «жіночого» сектору періодики, однак частина «дамських» журналів взагалі не відреагувала на потрясіння воєнного часу. Так, «Мир женщины» навіть у 1916 р. зберіг свій зовнішній вигляд, ціну¹³⁸ та змістовне наповнення. Єдина згадка про війну міститься в оповіданні «Через год», однак і у цьому випадку війна є лише тлом для опису любовних переживань головних героїв¹³⁹. Пояснення такої позиції «дамських» видань надала редакція «Журнала для хозяек», зазначивши, що «... ці мирні питання надзвичайно важливі і є навіть важливішими... за питання війни. Адже родина – це той осередок, в якому визріває нове життя», і далі – «головний обов'язок жінки... підтримувати домашнє вогнище, зберігати та вирощувати у цього вогнища нових борців за батьківщину та будівників нового життя»¹⁴⁰. Натомість журнали, які брали участь в обговоренні «жіночого питання», вважали, що війна надає жінці нових можливостей. Редактор-видавець створеного навесні 1915 р. журналу «Женщина и война» А. К. Яковлева закликала жінок «у цей сприятливий момент» взятися за «власне розкріпачення» та укріпитися на зайнятих під час війни позиціях «з тим, щоб ці позиції залишились за нами і після закінчення війни»¹⁴¹. Такі помірковані профеміністські видання, як «Журнал для женщин» та інші фіксували прояви героїзму жінок на фронті та в тилу, багато уваги приділяли новим умовам життя жінок, зокрема, зростанню попиту на жіночу працю.

Отже, на початку ХХ ст. «дамський» «літературно-громадський», «сімейний» журнал набуває універсального характеру, публікуючи різнобічні матеріали – від модних новин, зразків рукоділля та літературних новинок до статей з «жіночого питання», зокрема, становища жінки в родині, жіночої освіти, праці, правового статусу жінки, жіночого руху в Росії та за кордоном. Утім, визначаючи приналежність журналу до універсального типу, слід враховувати і його спрямування. Деякі журнали тяжіли до подання розважального та практичного матеріалу, наближаючись до «модного» видання, інші більш уважно ставилися до висвітлення теми «жінка-громадянка», долучаючись, тим самим до феміністського дискурсу.

На початку ХХ ст. провідником феміністських ідей виступали жіночі літературні та громадсько-політичні журнали. В історіографії термін «феміністська періодика» закріпився за доволі обмеженим колом журналів (не враховуючи щорічників і газет) – «Женское дело» (СПб., 1899–1900), «Женский вестник» (СПб., 1904–1917), «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), «Женская мысль» (К., 1909–1910), що презентували нове світосприйняття, спрямоване на зміну традиційних гендерних відносин, та визначали власні специфічні теми¹⁴². Детальний аналіз феміністських видань, передусім тих, які були органами жіночих організацій, представлений нижче, у спеціальному підрозділі.

У цьому випадку зазначимо, що окремо у цьому ряду видань стоїть організований більшовиками журнал для жінок-соціалісток «Работница». Ідея створення партійного жіночого журналу виникла у В. І. Леніна в 1913 році. Дозвіл на організацію легального видання отримали Д. Ф. Петровська (видавець) та Ф. В. Марцинкевич (відповідальний редактор)¹⁴³, однак його реальну підготовку здійснила редакційна рада, яка складалась із Г. І. Єлізарової, Л. Менжинської, П. Ф. Куделлі, О. Ф. Розмирович, К. М. Самойлової. Кілька статей про жіночу працю та виборчі права написала І. Ф. Арманд¹⁴⁴. Вихід першого номеру був приурочений до Міжнародного жіночого дня 23 лютого (за старим стилем) 1914 року. Напередодні жіночого дня поліція здійснила напад на квартиру П. Ф. Куделлі, де засідала редакційна рада¹⁴⁵. Усі учасники засідання, окрім Г. І. Єлізарової, були заарештовані, однак остання зуміла видати «Работницу», яка мала «слугувати великому ідеалу робітничого класу»¹⁴⁶.

У період з 23 лютого до 26 червня вийшло сім номерів журналу, які містили статті за загальними питаннями («Август Бебель и женский вопрос»), детальні звіти про умови праці на фабриках (постійна

рубрика «Жіноча праця») і т. д. Низка номерів були конфісковані поліцією: третій номер – за статті «Волна заболеваний среди работниц», «Они рассердились» за підписом О. Волгіна та вірш «Работнице» І. Володінського, які, на думку Петербурзького комітету у справах друку, «свідомо розпалюють ворожнечу між господарями та робітницями»; шостий номер – за статтю «Смертность детей среди петербургских рабочих», що підбурювала робітників на «боротьбу проти існуючого ... суспільного ладу». У середині 1914 р. публікація «Работницы» була призупинена, оскільки більшість членів соціал-демократичної партії вважала, що «жіноче питання» – це лише один із аспектів більш широкого соціального питання. Видання журналу відновилось лише в 1917 р., і в нових суспільно-політичних умовах він став офіційним жіночим журналом¹⁴⁷.

Ще однією ознакою нового століття стала поява журналів, які мали національне забарвлення. У 1911 р. жителька м. Фастів Б. Г. Рівлін подала київському генерал-губернатору заяву про бажання видавати в м. Київ російськомовний журнал під назвою «Еврейская женщина». Журнал мав включати статті «з сучасних питань внутрішнього та зовнішнього життя Росії», науково-публіцистичний та літературно-критичний відділи, огляд преси, кореспонденцію та фейлетони¹⁴⁸. Оскільки журнал так і не вийшов, важко сказати, наскільки вираженим мав бути національний колорит. Утім, таку інформацію, до певної міри, нам надають інші київські видання.

Одне з перших провінційних жіночих видань – художньо-літературний журнал «Красота» (К., 1908), мало свою специфіку, акцентуючи увагу на проблемах гігієни та естетики тіла, косметики та парфумерії: «Головне і пряме завдання нашого журналу – служіння красоті жіночого тіла. Це служіння буде виявлятися у 1) розробці питань естетики (літературна частина) та 2) практичних вказівок – як укріпляти та підтримувати красоту»¹⁴⁹. Саме перша, літературна, частина містила натяк на регіональну («малоросійську») специфіку журналу: поряд з російськими авторами (О. І. Купрін «Наталья Давыдовна», Л. Андреев «Держите вора») друкувалися твори українських (І. Стефанік «Новость», переклад з української) та єврейських («Последняя надежда», переклад з єврейської) письменників.

З 1916 р. у Києві розпочалось видання польськомовного журналу «Swiat kobiecy» («Жіночий світ»), який до цього виходив у Варшаві. Універсальний за своїм змістом журнал (белетристика,

історичні та мистецькознавчі нариси, політичні та економічні статті, сільськогосподарські, промислові та торгові відомості, фейлетони, спортивні та модні новини¹⁵⁰) пропонував жінкам «Варшавську хроніку» та польську літературу, зокрема, твори Г. Сенкевича. До того ж сама мова видання чітко окреслювала читацьку аудиторію журналу.

Утім, справжні національні видання для жінок з'являються на теренах колишньої Російської імперії лише після Лютневої революції 1917 року. Влітку 1917 р. в Києві виходить часопис «Жіночий вісник» (вийшли друком два номери – 11 червня і 22 серпня), що був «рупором» Українського жіночого союзу. У першому номері журналу комітет Центральної Ради подав свою програму і оголосив, що Жіночий союз «...стає під політичний прапор Української Центральної Ради» і об'єднує жінок «...під гаслом рівних з чоловіками прав жінки на основі рівних з чоловіками обов'язків української жінки у громадській роботі для добра України»¹⁵¹. Журнал чимало уваги приділяв політичній ситуації в Україні (Кельвич З. «Політика Тимчасового уряду», «Про біжучу хвилю», З. К. Про інструкцію ген. Секретаріатові»), запровадив традиційну для жіночих журналів рубрику, присвячену жіночому руху за кордоном (Коломийченко П. «Становище жінки в Америці»), та, водночас, намагався з'ясувати суспільну роль саме українського жіноцтва. Зокрема, полемізуючи з Ковалевським, автором статті «Жіноче гетто», який говорив про ворожість ідеології жінок українському молодіжному руху, кореспондент «Жіночого вісника» підкреслив роль української жінки у вихованні «наших корифеїв, тих великих патріотів, що діяльністю своєю принесли країні не менше користі, ніж діла славної пам'яті героїв минулих віків»¹⁵², говорив про те, що українська жінка «ціною величезних жертв та зусиль добилась права вчитися», брала активну участь у політичному житті в 1905–1907 роки. Він відкидав дорікання в тому, що «українки беруть шлюб в ім'я демократизму з москвичами, білорусами, грузинами» і захищає право української жінки на вільний вибір чоловіка, зазначаючи, що «привілеія походження па-сує перед тими привілеями, що дає людині фізична краса, висока ступінь інтелектуального розвою, та чи інша риса вдачі»¹⁵³.

Таким чином, на початку ХХ ст. остаточно оформились основні типи жіночої преси: модні видання, педагогічні, наукові, науково-популярні, універсальні «дамські», громадсько-політичні (феміністські) журнали, кожен з яких мав свою читацьку аудиторію. У низці випадків різні за типом журнали наближались

один до одного, але в будь-якому випадку зберігали певний набір специфічних рис. При цьому більшість журналів з часом еволюціонували, відкликаючись на запити своїх читачів. Зокрема, однією із провідних тенденцій розвитку жіночої періодики було підсилення публіцистичності низці видань, зумовлено загальною лібералізацією суспільно-політичного життя.

На початку ХХ ст. найбільш популярними стали журнали універсального характеру, які прагнули висвітлити різні сторони життя жінки і орієнтувалися на найбільш масового читача – жінку із «середнього» класу, мати та домогосподарку. Водночас, поява інших типів журналів свідчить про зростання самосвідомості жінки, розширення кола її інтересів – від питань наукових до громадсько-політичних. В останньому випадку можна говорити про зацікавленість феміністичними та соціалістичними ідеями, увагу до національного питання. Отже, використовуючи поняття «жіночий журнал» стосовно початку ХХ ст., слід розуміти, що воно є досить складним і включає періодичні видання різних типів та напрямків, яке об'єднує жіноча читацька аудиторія та затребувана цією аудиторією специфічна інформація.

Журнали «Женский вестник» та «Союз женщин» як новий тип «ідейних» жіночих видань

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. феміністичні ідеї проникли на сторінки багатьох жіночих журналів, але найбільш послідовно вони презентувались періодичними виданнями, які були «рупором» жіночих організацій. На думку сучасної російської дослідниці І. І. Юкіної, «успіх руху залежить від здатності його інтелектуалів створювати та розповсюджувати новий інтелектуальний продукт – нові уявлення про соціальну реальність»¹⁵⁴. Тобто, спочатку учасники руху починають обговорювати можливі шляхи зміни існуючого порядку, і лише потім беруться за реальні перетворення.

Слід зазначити, що перші жіночі організації, які виникли в 1860–1870-і рр. і мали благодійницький («Товариство дешевих квартир та іншої допомоги нужденним жителям Санкт-Петербургу», «Дамський тюремний комітет», «Товариство для допомоги бідним жінкам у Петербурзі», «Московське товариство для допомоги нужденним жінкам» та ін.) або професійний характер («Товариство жіночої праці», «Жіноче видавниче товариство», «Товариство взаємної допомоги жінок лікарів» та ін.), не ставили за мету створення власних періодичних видань. Їхніх членів цілком задовольняли вже

існуючі канали трансляції «жіночого питання»: вони публікували звіти про роботу товариств, активно займалися літературною діяльністю, виступали на сторінках так званої «демократичної» та «жіночої» преси.

Ситуація змінюється в 1890-і рр., коли виникають жіночі організації нового типу, які поряд із благодійністю вдаються до розробки та пропаганди ідей рівноправності. У виступі на відкритті Російського жіночого взаємоблагодійного товариства (1895–1918) М. В. Безобразова закликала жінок не займатися формальною, позбавленою індивідуальності благодійністю, а формувати союз однодумниць, допомагати одна одній у здобутті освіти, просуванні в науці, викладанні у вищих навчальних закладах¹⁵⁵. Такі масштабні завдання вимагали організації спеціального органу друку, і в 1897 р. рада товариства звернулася до Головного управління у справах друку з проханням дозволити видання щотижневого «Справочного листка Русского женского взаимоблагодетельного общества». Планувалось, що «Справочный листок» зосередиться на огляді діяльності товариства (повідомлення про лекції, реферати, літературно-музикальні вечори, різноманітні проекти, подані до Ради, витяги із протоколів, звіти, списки членів товариства та ін.), а також буде друкувати біографії видатних жінок та відомості про благодійну, літературну, громадську, артистичну діяльність жінок у Петербурзі, провінції і за кордоном¹⁵⁶. Прохання було відхилено, як зазначалось, через «несхвальний відзив» департаменту поліції про К. М. Щепкіну, яка мала редагувати щотижневик¹⁵⁷.

У 1899 р. рада товариства подала нове клопотання про дозвіл на видання «Справочного листка». Цього разу в якості видавниці фігурувала Г. С. Туган-Барановська, а редактора – письменниця Ю. І. Віленкіна-Яковлева (псевдонім – Юлія Безродна). Ці імена не викликали серйозних заперечень з боку департаменту поліції, хоча стосовно першої зазначалось, що вона є матір'ю приват-доцента Петербурзького університету М. І. Туган-Барановського, який «належить до числа осіб сумнівної благонадійності»¹⁵⁸. Головне управління у справах друку схилилось до того, щоб все ж надати дозвіл на видання щотижневика, але міністр внутрішніх справ це клопотання не підтримав¹⁵⁹. Будь-яких пояснень щодо причин відмови не надавалось. Утім, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що це була цілеспрямована політика уряду на обмеження «права голосу» жіночих організацій, свідомо чого

стали закриття в 1901 р. реферативного відділу товариства та ще одна невдала спроба організувати схоже за характером видання.

У лютому 1901 року до Головного управління зі справ друку звернулася головуєча комітету Московського товариства покращення долі жінок І. Ф. Арманд із проханням дозволити видання під назвою «Известия Московского общества улучшения участи женщины»¹⁶⁰. Зазначене товариство, що ставило за мету «боротися проти розпусти та тісно пов'язаного із ним пияцтва»¹⁶¹, мало намір подавати на сторінках свого щотижневика урядові постанови та «керівні статті» із «жіночого питання», хроніку жіночого життя за кордоном та в Росії, огляди преси, кореспонденції, бібліографію, а також звіти і протоколи, реферати та повідомлення, які б висвітлювали діяльність товариства¹⁶². Утім, хоча департамент поліції визнав, що І. Ф. Арманд «у матеріальному відношенні цілком забезпечена і моральності похвальної»¹⁶³, її клопотання було відхилено міністром внутрішніх справ без будь-яких пояснень¹⁶⁴.

В умовах, коли уряд блокував будь-яку жіночу активність, що виходила за межі благодійності, формування «феміністського» дискурсу відбувається на сторінках жіночих літературних та громадсько-політичних журналів. При цьому не випадково першим феміністським періодичним виданням став журнал «Женское дело», який видавався однією із засновниць та активною співробітницею Російського жіночого взаємоблагодійного товариства О. М. Пешковою-Толіверовою.

Російська письменниця та громадська діячка Олександра Миколаївна Пешкова-Толіверова (уродж. Сусоколова, у першому шлюбі Тюфяєва, у другому – Якобі) (1842–1918) була відомим публіцистом та видавцем. Вперше її діяльність привернула до себе увагу сучасників наприкінці 1860-х рр., коли О. М. Пешкова-Толіверова як сестра-жалібниця взяла участь у боротьбі італійців за свою незалежність. Через кілька років, у 1872 р., Олександра Миколаївна зустрілась на острові Капрера з Д. Гарібальді, який висловив бажання поспілкуватися з нею, дізнавшись про її «люблячий» догляд за пораненими гарібальдійцями. Про цю сторінку свого життя письменниця розповіла в низці спогадів¹⁶⁵. У подальшому колишня «гарібальдійка» працювала в «Неделе», «Биржевых ведомостях», «Живописном обозрении» і «Пчеле», з 1887 р. редагувала журнал «Игрушечка», з 1894 р. – додаток до нього «На помощь матерям». О. М. Пешкова-Толіверова відома також як укладачка кількох збірок для дитячого читання: «Нашим детям»

(СПб., 1873); «Складень» (СПб., 1883); «Лев Толстой для детей» (СПб., 1909); «Тургенев для детей» (СПб., 1909).

О. М. Пешкова-Толіверова підтримувала дружні стосунки з Ф. М. Достоевським, М. С. Лесковим, Я. П. Полонським, М. В. Шелгуновим, П. А. Стрепетовою, листувалась із Л. М. Толстим, О. К. Шеллером та багатьма іншими відомими людьми свого часу. Один з її близьких друзів, юрист А. Ф. Коні, відзначав, що «за складом думок Олександра Миколаївна належала до «людей шістдесятих років», які пережили епоху «великих реформ» і залишились вірними їй, незважаючи на різні життєві випробування»¹⁶⁶. Найяскравіше її громадська позиція виявилася в боротьбі за жіночу рівноправність. О. М. Пешкова-Толіверова брала участь в організації «Жіночої російської ліги миру» та товариства «На допомогу недостатнім хворим освіченим жінкам», виступала з доповідями на Першому Всеросійському жіночому з'їзді (10–16 грудня 1908 року), тривалий час входила до складу ради Російського жіночого взаємоблагодійного товариства та до всіх його спеціальних відділів та гуртків.

В архівній справі про видання журналу «Женское дело» жодним словом не згадується про зв'язок останнього з Російським жіночим взаємоблагодійним товариством, але аналіз складу авторів та матеріалів, які публікувались, свідчать, що такий зв'язок беззаперечно існував¹⁶⁷. Постійними авторами журналу було чимало членів керівних органів товариства: Г. М. Шабанова (голова товариства), Є. В. Авілова, М. В. Безобразова (помічник редактора журналу), І. Д. Познанська, Н. В. Стасова, Є. О. Чебишева-Дмітрієва, О. А. Шапір та ін. У перших же номерах «Женского дела» було опубліковано статтю Є. Ф. Літвінової з аналізом діяльності Російського жіночого взаємоблагодійного товариства¹⁶⁸, згодом на сторінках журналу починають з'являтися промови, оголошені на засіданнях товариства¹⁶⁹. Крім того, «Женское дело» виступало одним із осередків практичної діяльності Російського жіночого взаємоблагодійного товариства: у квітневому номері журналу за 1899 р. О. М. Пешкова-Толіверова звернулася із закликом до російських жінок взяти участь у зборі пожертвувань постраждалим від неврожаю в центральних губерніях Росії, повідомивши, що ця робота зосередилась у руках членів спеціального комітету товариства¹⁷⁰.

Таким чином, «Женское дело» взяло на себе функцію провідника ідей, які продукувались діячками Російського жіночого взаємоблагодійного товариства. Плануючи видання журналу,

О. М. Пешкова-Толіверова поставила за мету зробити його «органом жіночого руху в Росії»¹⁷¹, який виступить «на захист жіночих інтересів та прав»¹⁷². Багато в чому пов'язаний із традицією журналістики ХІХ ст., зокрема своїм форматом – «товстий» щомісячник (144–224 сторінки) із публікаціями белетристичних, наукових та публіцистичних творів, що продовжувались упродовж кількох номерів, журнал, тим не менш, був новим явищем російської дійсності.

Найближчими соратницями О. М. Пешкової-Толіверової у виданні журналу були перекладачка, дитяча письменниця О. Г. Каррик та історик і літераторка Н. О. Білозерська. Остання у листах до Олександри Миколаївни неодноразово згадувала зустрічі у вузькому колі, де обговорювались «інтимні речі»: від змісту статей до розміру авторських гонорарів¹⁷³. Обидва питання були доволі болючими. У першому випадку «сумнівні» співробітники шкодили репутації журналу, ставлення до створення якого у російському суспільстві й так було доволі неоднозначним, про що свідчить надрукований в одній із газет «діалог»: «Говорять, у Петербурзі буде видаватися журнал, що буде конкурувати з новонародженим “Женским делом”... Йому і назву нададуть найконкуруючу – синонім “жіночої справи” / Яку? / “Сплетня”»¹⁷⁴. У випадку з гонорарами також слід було вести виважену редакторську політику, оскільки високі гонорари окремих співробітників (Н. О. Білозерська отримувала 50 руб. за друкований аркуш) спонукали й інших кореспондентів вимагати підвищення оплати їхньої праці, що значно ускладнювало роботу видавця¹⁷⁵.

Програма журналу мала виключно «спеціальний» характер, в межах якої розроблялись такі теми: становище жінки в сім'ї, суспільстві та державі в його історичному розвитку в Росії та за кордоном; літопис жіночого руху, жіночої освіти та жіночої праці; звіти про жіночі конгреси, союзи товариства; біографії видатних жінок; белетристика. При цьому особливу увагу журнал приділяв постатям «жінок-піонерок» та діяльності жіночих організацій. На сторінках журналу з'явилися біографічні нариси та спогади, присвячені яскравим представницям російського жіночого руху – письменницям, вченим, публіцистам, організаторам жіночих навчальних закладів та благодійних товариств: Є. І. Конрад¹⁷⁶, С. В. Ковалевській¹⁷⁷, Н. Д. Хвошинській-Зайончковській (псевдонім – В. Крестовський)¹⁷⁸, М. В. Трубніковій¹⁷⁹, Н. В. Стасовій¹⁸⁰ та ін. У цих та інших публікаціях конструювався

образ «нової європейської жінки», яка активно відвойовує «усі сфери діяльності, в яких чоловік не зустрічав до цього часу конкуренції»¹⁸¹. Згодом обов'язковим компонентом кожного номеру стала публікація некрологів відомих жінок. Поряд із життєписами читачам пропонувалася значний обсяг матеріалу про організаційне становлення жіночого руху. Кожний номер «Женского дела» містив історичні нариси та сучасні довідки, присвячені різноманітним жіночим організаціям¹⁸², пропонував детальний аналіз відповідних подій всеросійського та міжнародного характеру¹⁸³.

Зовсім іншим, порівняно з «дамськими» журналами, став відділ белетристики. По-перше, поряд із міськими жителями героїнями оповідань та повістей виступали також жінки-селянки («Дождалась тетка Аксинья»¹⁸⁴). По-друге, частіше за все основна сюжетна лінія будувалася навколо прагнення головної героїні вийти за родинні межі. Так, у творі О. А. Шапір «Две помолвки»¹⁸⁵ розповідається про дві сім'ї, що опинилися у схожій ситуації: дочки (кузини) одружуються, а їхні матері (сестри) намагаються пристосуватися до нової ситуації. Одна із сестер (Єлизавета Михайлівна), яка віддала усе своє життя дітям, сприймає заручини дочки як катастрофу, інша (Павла Михайлівна) завжди розуміла неминучість цієї події, тому присвятила себе громадській роботі. Розмірковуючи над ситуацією, що склалася, Павла Михайлівна звертається до себе та до читачів: «Ох, ці мені бідолашні жінки, які за все життя не припасли собі нічого, окрім сім'ї! Чому ніхто не замислюється над таким простим фактом, що сім'ї однієї не може вистачити на все життя?»¹⁸⁶.

Постійними відділами журналу були «Іноземні відголоси», які готувала О. Г. Каррік, та «Російські відголоси» під редакцією М. В. Безобразової (згодом – «Із російського життя» на чолі з Н. В. Яковлевою-Ланською). Вони пропонували читачам аналіз публікацій із «жіночого питання» у закордонній та вітчизняній пресі. У відділі «Критика та бібліографія» досліджувались видання, підготовлені жінками або присвячені «жіночому питанню». Досить показовим було також наповнення відділу «Суміш». Спочатку у цьому відділі планувалось надавати практичні відомості із господарства та доведення, ручної праці та гігієни¹⁸⁷, що було даниною існуючій традиції. Однак такий матеріал виглядав настільки чужорідним, що від нього відмовились ще до початку видання журналу, і в центрі його уваги знов-таки знаходились жіноча освіта, жіноча праця, благодійність, правове становище жінок, жіночі товариства, ювілейні ві-

домих жінок тощо. На відміну, від «дамських» журналів, «Женское дело» майже не містило об'яв рекламного характеру, обмежуючись незначною за обсягом рекламою книжок та періодичних видань.

«Спеціальне» призначення журналу відразу було помічено сучасниками. Один із критиків «Женского дела», який сховався за криптограмою «г. М. О. М.», виступив проти розробки будь-яких спеціальних питань – студентського, робітничого, дворянського, національного, і в тому числі жіночого. Водночас він з певною непослідовністю рекомендував журналу стати ще більш спеціальним, відмовившись від авторів-чоловіків¹⁸⁸. На особливий характер журналу вказував також цензор Єлагін у доповіді Петербурзькому цензурному комітету. Він визначив журнал як «феміністський», «що проводить постійно ту ідею, що в російському суспільстві достатньо з'ясувалася необхідність для жінки однакового з чоловіками загального рівня освіти»¹⁸⁹. При цьому цензор зазначив «спокійне спрямування» журналу і навіть оцінив його як «абсолютно безбарвне», за виключенням відділу «Із російського життя» на чолі з Н. В. Яковлевою-Ланською¹⁹⁰. Остання, користуючись публікаціями провінційних та столичних видань, здебільшого «Северного кур'єра» і «Сына Отечества», «старалась змалювати похмурими кольорами картину судового, адміністративного і, почасти, земського устрою Росії», що викликало значні цензурні урізання¹⁹¹. На думку Єлагіна, певною «безбарвністю» журнал завдячував відсутності талановитих співробітників та байдужістю вітчизняної публіки до жіночого питання. Дійсно, журнал не користувався великою популярністю: його тираж не перевищував 1 000 примірників, що, однак, пояснюється не «бездарністю» його авторів або незацікавленістю російського суспільства жіночим рухом, а, швидше, несформованістю відповідної читацької аудиторії. До такого ж висновку дійшла і О. М. Пешкова-Толіверова, відзначивши в передмові до останнього номеру «Женского дела», що «для такого органу у нас в Росії немає читача»¹⁹². З 1901 р. журнал, перейменований на «Новое дело», втратив свій спеціальний характер. При цьому, показово, що його редакція вважала себе спадкоємцем не «Женского дела», а газети «Неделя» та літературного журналу «Книжки недели», хоча і зберегла окрему рубрику під назвою «Женское дело»¹⁹³.

Тим не менш, перший феміністський журнал став помітним явищем в історії жіночого руху, і доволі скоро у нього з'явилися наступники: «Женский вестник» (1904–1917) – орган друку, близький

до організованої в 1905 р. Жіночої прогресивної партії, та «Союз женщин» (1907–1909), створений рішенням третього делегатського з'їзду Союзу рівноправності жінок. Поява цих журналів співпала з початком «другої хвилі» жіночого руху, пов'язаного з оформленням «наступальної феміністської ідеології», в основу якої було покладено ідею рівноправності жінки у правовому полі держави¹⁹⁴. Зрозуміло, що вищезгадані «Женский вестник» та «Союз женщин» зіграли визначну, а можливо, й вирішальну роль у конструюванні нового феміністського дискурсу.

На чолі «Женского вестника» стояла лікар-гігієніст, публіцист, відома громадська діячка Марія Іванівна Покровська (1852 – не раніше 1922). Шлях М. І. Покровської до обраної професії, як і у більшості тогочасних жінок, був непростим: здобувши домашню освіту, вона склала іспит на звання домашньої вчительки і упродовж трьох років (1873–1876) працювала в початковій школі. У 1876 р. Марія Іванівна вступила на Жіночі медичні курси в Петербурзі, по закінченні яких в 1881 р. отримала місце земського лікаря в місті Опочки Псковської губернії¹⁹⁵. Нерозуміння з боку місцевої влади, городян, колег-чоловіків супроводжувалось розчаруванням у можливостях медицини, однак поступово на зміну початковому скептицизму прийшло усвідомлення необхідності подальшої роботи в напрямку розвитку гігієни. На думку М. І. Покровської, лікар «переконається, яке величезне значення для здоров'я населення мають умови його життя, і починає розуміти, що головне завдання лікаря полягає саме в ліквідації причин, що викликають хвороби»¹⁹⁶. М. І. Покровська обирає своєю спеціальністю гігієну, і з часом це заняття перетворюється на справу усього життя¹⁹⁷. Повернувшись у 1888 р. до Петербургу, вона влаштовується на роботу до гігієнічної лабораторії професора О. П. Доброславина у Військо-медичній академії, захоплюється дослідницькою та популяризаторською роботою¹⁹⁸, що надає їй широку відомість. У своїй автобіографії вона з гордістю згадує про участь у роботі Російського товариства охорони народного здоров'я та створення за її ініціативи комісії із покращення життя робітників та лікарсько-поліцейського нагляду за проституцією¹⁹⁹. Водночас у Петербурзі М. І. Покровська долучається до жіночого руху. Її психологічний портрет, складений І. І. Юкіною, змальовує жінку широко мислячу, рішучу, гостру на язик та критично налаштовану до усього «чоловічого». Як зазначає І. І. Юкіна, на відміну від більшості феміністок початку ХХ ст., М. І. Покровська не змогла створити прийнятний для оточуючих образ «нової жінки»,

що призвело до певної маргінальності та активного пошуку нових форм колективної ідентичності²⁰⁰. У цілому із цією характеристикою можна погодитися, хоча зазначена безкомпромісна опозиційність до світу чоловіків здається дещо перебільшеною, про що ми будемо говорити далі.

М. І. Покровська усіяло пропагує свої погляди на «жіноче питання», постійно виступаючи із публічними лекціями²⁰¹ та у пресі. Відомо, що вже навесні 1902 р. у неї виникла ідея видання «щотижневого громадсько-науково-літературного журналу, присвяченого дослідженню та вивченню жіночого руху, побуту жінок, умов жіночої праці і жіночої освіти під назвою «Женский вестник»²⁰². У листопаді того ж року М. І. Покровська отримала право на видання журналу, однак відразу ж звернулась до Головного управління у справах друку з новим клопотанням – відкласти цю справу до 1904 року²⁰³. Швидше за все, її турбував фінансовий бік справи, оскільки основний тягар падав на видавця, а М. І. Покровська мала незначні статки²⁰⁴. У 1911 р., відповідаючи на закиди О. Коллонгай щодо приналежності феміністок до бездіяльної буржуазії, М. І. Покровська з гіркотою зазначила, що постійно працюючи і живучи виключно за рахунок лікарської практики та літературної праці, змушена обмежуватися двома кімнатами та обходитися без прислуги²⁰⁵. Напевне, через фінансові негаразди з часом змінюється формат та підписна ціна видання. Журнал, перший номер якого вийшов друком у вересні 1904 року, перетворився із «щотижневого» на «щомісячний» (з часом кількість номерів зменшилась із 12 до 10 на рік), був невеликим за обсягом – до 32 сторінок на місяць (мав річну пагінацію), не містив передбачених програмно ілюстрацій. Відповідно, підписна ціна зменшилась із 6 до 3 руб. на рік²⁰⁶, і щоб якось утримати журнал «на плаву», редактор-видавець звернулась за підтримкою до читачок «Женского вестника»²⁰⁷. У подальшому в журналі публікувалися відомості про кошти, зібрані на розвиток жіночої справи, у тому числі на розповсюдження журналу, але кількість передплатниць ніколи не перевищувала 1 000 осіб²⁰⁸.

Упродовж усього часу існування журналу редакція намагалася з'ясувати причини низької популярності «Женского вестника». У відповідь на звернення щодо моральної та матеріальної підтримки «органу жіночої рівноправності» читачки висловлювали різні точки зору стосовно непопулярності в Росії журналів, присвячених жіночому питанню: вони вказували на їхній скромний обсяг та

зовнішній вигляд, поверховість та неоригінальність окремих статей, інертність жіночого товариства, особливо провінційного, і навіть протидію чоловіків, які забороняли виписувати такі періодичні видання, прагнули дискредитувати їх в очах дружин та дочок, а у випадку непокори вдавалися до радикальних заходів – спалювали нові номери, як тільки вони надходили²⁰⁹. Редакція визнавала, що всі ці фактори негативно впливали на формування читацької аудиторії, проте у більшості випадків вказувала на свою неспроможність радикально змінити ситуацію. В одній зі статей М. І. Покровська відзначила, що за відсутності будь-якої фінансової підтримки, «редакція опинилася в такому становищі, що мала обирати між «нічого» або чимось «дуже скромне». Вона обрала останнє в надії, що жінки підтримають її починання і журнал можна буде розширити та покращити»²¹⁰. Ця надія живилася успіхом закордонних феміністських видань, подібних до англійського «Votes For Women» («Голоси для жінок»), який за рік отримав 15 тис. передплатників²¹¹. Утім, сподівання не виправдались: замість підтримки редактор зіткнулася з байдужістю або суворою критикою чи навіть глузуванням. Головну причину цього вона вбачала у «відсутності усвідомлення, що жінки повинні самі боротися за покращення свого становища»²¹², тобто у невідповідності читацької аудиторії до сприйняття феміністських ідей, якими був просякнутий увесь відповідний журнальний матеріал.

Метою «Женского вестника» проголошувалось всебічне обговорення «жіночого питання», агітація за повну рівноправність жінок та чоловіків у родині та суспільстві, боротьба із пануванням чоловіків. При цьому важливим завданням бачилося з'ясування «умов, за яких ця віковична боротьба між обома статями може бути якщо не зовсім знищена, то ... значно зменшена»²¹³. До речі, пошук такого компромісу дійсно мав місце. Так, серед тих, хто дав згоду співпрацювати в журналі, називалися імена не лише відомих феміністок – П. Н. Аріан, М. В. Безебразової, М. В. Ватсон, Є. П. Леткової (Султанової), Є. Ф. Літвінової, Є. О. Чебишевої-Дмітрієвої, О. А. Шапір, але й чоловіків – адвоката і політичного діяча Є. І. Кедріна, перекладача і вченого М. В. Кечеджи-Шапалова, геолога, професора Петербурзького університету і Вищих (Бестужівських) жіночих курсів Ф. Ю. Левінсон-Лессінга та інших. На цю особливість нового феміністичного журналу звернув увагу віденський часопис «Neues Frauenleben» («Нове жіноче життя»). Зазначивши, що програма «Женского вестника»

загалом має багато спільного із програмами закордонних жіночих журналів, рецензент відзначив відсутність у Росії надто гострого антагонізму між статтями²¹⁴. Ще однією відмінною рисою журналу було прагнення привернути увагу як до проблем жінок-інтелігенток, так і жінок простого звання – робітниць та селянок²¹⁵, що виявилось у серії відповідних статей: «Умови життя петербурзької фабричної робітниці» (автор – М. І. Покровська)²¹⁶, «Жіноча праця на казенних винних складах» (автор підписався псевдонімом «М. Є. Ш.»²¹⁷, «Бабий вопрос»²¹⁸ (псевдонім автора – «Альфа») та ін.

Відділи «Женского вестника» значною мірою були традиційними для жіночої періодики кінця ХІХ – початку ХХ ст.: публікувались урядові розпорядження та статті із «жіночого питання», белетристика, літературні та наукові огляди, характеризувалося правове становище жінок, наводилася російська та міжнародна хроніка «жіночої справи», публікувались новини жіночих організацій, критика та бібліографія, статистика про жінок та ін. Однак, як точно відзначила І. І. Юкіна, «журнал принципово відрізнявся від видань ХІХ століття. Він не тільки констатував факти несправедливості по відношенню до жінок, а й інтерпретував їх у термінах дискримінації і тим самим конструював критичний феміністський дискурс»²¹⁹.

Інколи питання, які ставив журнал були доволі гострими, що призводило до зіткнень із Петербурзьким цензурним комітетом. У 1905 р. останній заборонив статті під назвою «Союз рівноправності жінок» та «Державна Дума». М. І. Покровська заперечила такі дії комітету, заявивши, що перша із зазначених статей є передруком із газети «Вечерняя почта», до того ж події, викладені в обох статтях, обговорюється усією російською пресою. Цензор Тучапський, пояснюючи своє рішення, повідомив, що стаття «Союз рівноправності жінок» описує жіночий мітинг, який відбувся 7 серпня 1905 року в Москві, та подає його резолюцію вкрай тенденційного змісту. Щодо статті «Державна Дума» М. І. Покровської, то в ній критикується Маніфест 6 серпня, який не надав жінкам виборчих прав. Формальним приводом до заборони статті стала ціна журналу: за законом видання, ціна якого нижча за 7 руб., не мало права критики законодавства, ще не впровадженого в життя. У відповідь на вищенаведені зауваження М. І. Покровська розпочала боротьбу за розширення програми журналу за рахунок юридичного відділу, де можна було б публікувати та обговорювати закони. Хоча такі дії редактора-видавця викликали занепокоєння з боку цензурного комітету, який побоювався, що перетворення

видання із «вузькоспеціального» на «загальнолітературне» змінить його в цілому «спокійний» характер, М. І. Покровська отримала відповідний дозвіл²²⁰, після чого були опубліковані й обидві раніше заборонені статті²²¹. Утім, журнал досить рідко привертая увагу державних установ, і його напрямок характеризувався як «ліберальний, помірковано опозиційний, вільний від партійного забарвлення»²²².

Останнє твердження не зовсім відповідає дійсності, оскільки «Женский вестник» з перших номерів розпочав публікацію повідомлень про найбільш впливові феміністські організації – Російське жіноче взаємоблагодійне товариство та Союз рівноправності жінок²²³, а зі створенням Жіночої прогресивної партії фактично перетворився на її офіційний орган друку. Щоправда, у критичній статті, присвяченій праці О. Коллонтай «Соціальні засади жіночого питання», М. І. Покровська відкидала зв'язок журналу із Жіночою прогресивною партією²²⁴, однак ця заява, швидше за все, мала на меті «заспокоїти» цензурний комітет, який надзвичайно уважно ставився до партійної преси, а також «не відштовхнути» потенційну читацьку аудиторію, що почала цікавитися жіночим питанням, але не була готова до активних дій.

Ідея створення жіночої партії була висловлена у грудні 1905 року М. І. Покровською, а вже на початку 1906 р. відбулось організаційне оформлення партії та її клубу на чолі з Марією Іванівною. Окреслюючи завдання, які постали перед партією, М. І. Покровська серед іншого вказувала на необхідність пропаганди, зокрема через власний друкований орган²²⁵. З цього часу журнал постійно повідомляв про усі заходи, організовані партією та клубом у спеціальній рубриці «Жіноча прогресивна партія», друкував програмні документи та відозви, брав на себе координаційні функції при зборі анкет, підписів та ін. По суті, ці структури (партія та клуб) разом із «Женским вестником» становили єдине утворення. Оскільки чоловіки не допускалися до участі в діяльності партії та Клубу, в історіографії затвердилась думка про опозиційність М. І. Покровської та керованого нею журналу до усього чоловічого.

На сторінках «Женского вестника» було опубліковано політичну програму Жіночої прогресивної партії, яка була радикальнішою за програму Взаємоблагодійного товариства та поміркованішою, аніж у Союзу рівноправності²²⁶. Основними її вимогами були: демократична конституційна монархія; громадянські права, у тому числі рівноправність подружжя у фінансових та родинних справах;

лібералізація шлюбозрозлучного законодавства; відміна ліцензованої державою проституції; реформа трудового законодавства; рівні права на землю селянок та селян; спільне навчання; припинення мілітаризації²²⁷. У подальшому ці вимоги неодноразово обговорювалися кореспондентами «Женского вестника».

Зрозуміло, що на зміст журналу значною мірою впливала постать видавця-редактора, яка поряд із прізвиськом з гордістю зазначала свій професійний статус – «жінка-лікар». У науковому огляді та відділі «Із життя» розміщувався матеріал із області суспільної, домашньої та особистої гігієни, чимало сторінок було присвячено проблемам боротьби із алкоголізмом та проституцією. Необхідність висвітлення цих тем, а також насильства над жінками, ставилась під сумнів низкою рецензентів. Відстоюючи свої позиції, журнал активно дискутував зі своїми критиками, пояснюючи, що своїми читачами він бачить «жінок..., які розуміючи ненормальність становища жінки і сучасного суспільного ладу, прагнуть світла, знання, самостійної праці, намагаються боротися з неосвіченістю і різними важкими явищами нашого життя»²²⁸. При цьому «Женский вестник» намагався дослідити власну читацьку аудиторію. Спочатку у спеціальному «Відділі для читачок» було запропоноване до обговорення питання «Де швидше за все жінки можуть домогтися рівноправності з чоловіками: у родині або суспільстві?»²²⁹, відповіді на яке публікувались упродовж цілого року. Згодом таке опитування переросло у широкомасштабне анкетування членів Державної думи²³⁰, жінок-юристів²³¹, провінційних жіночих організацій²³² та ін.

Певної еволюції зазнав журнал у роки Першої світової війни, поставивши питання про жіночий трудовий самозахист, створення жіночих кооперативних союзів, нові напрямки діяльності жіночих організацій (підтримка біженців, організації лазаретів для поранених тощо).

Як вже зазначалося, тираж «Женского вестника» був невеликим, але вплив того чи іншого органу друку вимірюється не лише кількісними показниками. Відомо, що статті «Женского вестника» цитували інші жіночі журнали, зокрема «Женщина», «Женская мысль», «Женское дело» (1910–1917)²³³, із М. І. Покровською полемізували «Русская мысль», «Новое время» тощо. Так, протистояння з редакцією «Нового времени» мало затяжний характер і завершилося судовим позовом з боку М. І. Покровської за звинуваченням Суворіна у наклепі, який суд відхилив²³⁴. До того ж

на відміну від інших феміністичних видань, «Женский вестник» був «довгожителем» – він виходив тринадцять років, припинивши своє існування лише в нових політичних умовах. За цей час він здобув не лише критиків, але й відданих прихильників, яких надихнув на реальні кроки в напрямку завоювання рівноправності. Досить показовою є історія провінційної акушерки, яка показує еволюцію ставлення до ідей, які продукував «Женский вестник». Спочатку кореспондентка читала журнал у місцевій бібліотеці, згодом почала його передплачувати. Свої номери вона надавала для читання усім бажаним, однак тривалий час реакція була однозначно негативною: чоловіки розлючувались, жінки ставилися «індиферентно». Тільки після Лютневої революції 1917 р., коли до селища дійшла звістка про свободу та рівноправність, ситуація змінилась: був скликаний імпровізований мітинг, де прозвучали заклики до рівноправності жінок, а на наступному зібранні було створено жіночий союз, до якого записалося 75 осіб²³⁵.

Деякий час паралельно із «Женским вестником» видавався ще один феміністичний журнал – «Союз женщин», створений діячами Союзу рівноправності жінок, найбільш значного за кількістю членів та активного жіночого об'єднання дореволюційної Росії. Союз рівноправності виник у лютому 1905 року в Москві, у тому ж році було організовано його Петербурзьке відділення та філії в багатьох містах Росії. Пропагуючи ідеї політичної та соціальної рівноправності жінок усіх станів, Союз розглядав боротьбу за жіночі права як складову загальнонаціонального руху за демократизацію російського суспільства²³⁶. Така позиція, з одного боку дозволяла рекрутувати до складу феміністської організації чоловіків, з іншого – шукати союзників серед тих політичних партій, які включали до своїх програмних документів пункт щодо вирішення «жіночого питання». Зокрема, «рівноправки» співпрацювали з трудовиками, кадетами, лівими партіями, сподіваючись на те, що вони будуть відстоювати інтереси жінок у Державній думі²³⁷. Утім, прагнення інкорпоруватися до легітимного політичного процесу мало дезінтегруючі наслідки для самої організації, яка поєднала у своїх лавах представниць різних політичних сил: О. А. Волькенштейн (есерку), М. М. Маргулієс, З. Л. Шадурську (соціал-демократок), Г. С. Мілюкову, А. В. Тиркову, К. Д. Кускову (кадеток) та ін²³⁸. Часті конфлікти поряд зі зміною політичної ситуації призвели до поступового згортання діяльності Союзу: уже в 1906 р. кількість його членів знизилась із 8 000 до 800,

а петербурзьке ядро скоротилось до невеликої групи²³⁹. Фактично останньою масштабною акцією Союзу рівноправності жінок став III з'їзд делегатів партії, який відбувся 21–24 травня 1906 року. Основне питання, яке розглядалося на з'їзді – про мету подальшої діяльності. Частина делегатів пропонували зробити пріоритетними феміністські цілі, але перемогла точка зору щодо збереження загальнополітичного обличчя організації²⁴⁰. Поряд з цим на з'їзді було прийняте рішення про створення власного журналу «Союз женщин», який би виступав «провідником ідей та інтересів жінок»²⁴¹. Журнал більш ніж на рік пережив саму організацію, продовжуючи започатковану «рівноправками» розмову про політичну рівноправність жінок, необхідність покращення економічного, соціального та юридичного становища жінок та надаючи діячкам жіночого руху можливість обмінюватись думками щодо питань стратегії і тактики жіночого руху²⁴².

Дозвіл на видання журналу було отримано 10 квітня 1907 року²⁴³. Його видавцем-редактором стала відповідальний секретар Союзу рівноправності жінок упродовж усього часу його існування Марія Олександрівна Чехова, уроджена Аргамакіна (1866–1937). Марія Олександрівна походила із небагатої дворянської родини. По закінченню Петровської гімназії в 1883 р. вона вступила на математичне відділення Педагогічних жіночих курсів Відомства імператриці Марії, де захопилась народницькими ідеями та толстовством. Своє професійне майбутнє М. О. Чехова пов'язувала із педагогічною діяльністю, мріючи про створення власної школи, заснованої на принципах гуманізму та всестановості. У 1889 р. вона відкрила підготовчу школу для дівчаток, однак вже через рік одружилась із колишнім народовольцем М. В. Чеховим і разом із чоловіком переїхала до міста Богородицька Тульської губернії, а згодом до Катеринослава та Твері. Упродовж десяти років Марія Олександрівна народила сімох дітей, з яких вижило п'ятеро. Велика родина не стала на заваді громадській та педагогічній діяльності: у Богородицьку М. О. Чехова влаштувала притулок для селянських дітей під час голоду 1891 р., викладала в недільній школі для селянських дівчаток; у Катеринославі працювала в недільній школі, Катерининській жіночій гімназії, у 1900 р. відкрила жіночу гімназію на нових засадах, одночасно працюючи на вечірніх курсах для робітників; у Твері заснувала жіночу недільну школу. Після переїзду родини до Москви в 1904 р. М. О. Чехова, працюючи на Прецистенських курсах, із притаманним їй ентузіазмом захопилась

«жіночим питанням», вирішення якого вважала загальнодемократичним завданням. 1905–1910 рр. стали часом найвищої активності М. О. Чехової. У 1905 р. вона ініціює створення Союзу рівноправності жінок, у 1906 р., залишивши родину, переїжджає до Петербургу, де бере участь у роботі Петербурзького відділення Союзу, вступає до Російського взаємоблагодійного товариства, Товариства захисту жінок, у 1907 р. організує Петербурзьке товариство сприяння дошкільній освіті, у 1908 р. очолює Лігу рівноправності жінок, працює в організаційній комісії Першого Всеросійського жіночого з'їзду та виступає на самому з'їзді. Тільки із послабленням темпу політичної діяльності в 1910 р. М. О. Чехова повертається до Москви, де продовжує педагогічну та громадську роботу²⁴⁴. Видання «Союза женщин» співпадає із надзвичайно насиченим петербурзьким етапом діяльності М. О. Чехової. Навколо неї формується коло однодумців, готових працювати безкоштовно. Як зазначається у відозві до читачок, що розповсюджувалась із безрезневим номером за 1908 р., «журнал може існувати лише завдяки даровій праці редактора та співробітників і грошовим внескам декількох пайщиків»²⁴⁵. Дійсно, невелика підписна ціна журналу – 1 руб. 50 коп. на рік не покривала усіх витрат, і видання постійно дотувалося пайовичками – учасницями руху: спочатку їх було понад 20, а в 1909 р. залишилось 8²⁴⁶. Окрім річного паю, який складав 60 руб. (5 руб. на місяць), журнал отримував пожертви, з яких найбільш значні робились співробітницею Л. М. фон-Рутцен, дружиною високопосадового петербурзького чиновника – у 1908 р. 300 руб., у 1909 р. – 250 руб.²⁴⁷ Тим не менш, журнал був справою збитковою, про що свідчить постійний дефіцит бюджету²⁴⁸. Фінансові труднощі пояснюють доволі скромний вигляд журналу: обсяг щомісячника не перевищував 24 сторінок, за виключенням подвійних номерів, що нараховували 40 сторінок; він не мав ілюстрацій та додатків. Швидше за все, із цим пов'язана і певна лаконічність змісту: у журналі відсутній традиційний для жіночої періодики відділ белетристики (лише в окремих номерах пропонувались невеликі літературні твори²⁴⁹), а основні його завдання вирішувались засобами публіцистики.

Журнал презентувався читацькій аудиторії як видання, «присвячене питанням, пов'язаним із боротьбою за рівноправність жінок і, головним чином, за її виборчі права, як перший необхідний крок на шляху до її звільнення»²⁵⁰. Ця теза тісно пов'язувала російських «рівноправок» із американськими та європейськими суфражистками. Журнал постійно апелював до їхнього досвіду

у відділі «Хроніка жіночого руху за кордом» та у спеціальних розвідках і перекладах²⁵¹. До речі, Союз рівноправності жінок підтримував тісні міжнародні контакти, зокрема в 1906 р. вступив у Міжнародний жіночий суфражистський альянс. Зображення значка альянсу розміщувалась на першій сторінці «Союза женщин», а сам значок можна було купити в редакції журналу²⁵².

Водночас, на відміну від закордонних феміністичних видань, журнал солідаризувався із чоловіками, зазначаючи у своїй програмній статті: «Так зване «жіноче питання» є питання загальнолюдське..., його не можна відірвати від питання чоловічого... і вирішення усіх соціальних, економічних і політичних питань сучасного життя тісно із ним пов'язано»²⁵³. Крім того, прагнучи розширити свою соціальну базу, «рівноправки» звертались до проблем робітниць та селянок²⁵⁴.

Говорячи про боротьбу жінок за виборчі права, журнал окреслював надзвичайно широкий спектр проблем: робилися спроби надати визначення поняттю «фемінізм»²⁵⁵, висвітлювались зв'язки жіночих організацій з іншими соціальними рухами²⁵⁶, аналізувалось ставлення до жіночого виборчого права різних політичних сил²⁵⁷, чимало уваги приділялось діяльності усіх Державних Дум та обговорюваним нею законопроектам, так чи інакше пов'язаним із жіночим питанням²⁵⁸. Поряд з цим журнал намагався охопити й інші сторони жіночого життя: правове та економічне становище жінки, її родинні обов'язки²⁵⁹, освіту²⁶⁰. Програма журналу передбачала «розгляд» жінки «в біологічному та психологічному відношенні», історичні розвідки та дослідження такої соціальної проблеми, як проституція²⁶¹. Деякі з питань під впливом сучасних подій набували особливої гостроти. У 1908 р., коли нові правила прийому студентів знову закрили жінкам доступ до університетів, редакція «Союза женщин» поширила серед професорів приблизно тисячу екземплярів анкети, в якій досліджувався досвід перебування жінок в університетах та ставлення професорів до можливості отримання жінками вищої освіти²⁶². Редакція отримала 198 відповідей, аналіз яких здійснив М. В. Чехов²⁶³, а деякі відповіді вийшли у вигляді окремих статей²⁶⁴.

Подібно до того, як Союз рівноправності об'єднував представниць різних політичних партій, так і журнал «Союз женщин» служив трибуною для усіх бажаючих взяти участь в обговоренні «жіночого питання». У журналі публікувались соціалістка З. Л. Шадурська, кадетки Н. Мирович (З. С. Іванова), Л. М. Рутцен, С. О. Тюрберт, К. М. Щепкіна, безпартійні Г. А. Кальманович, О. А. Шапір,

Г. М. Шабанова та інші. Редакція зазначала, що їй доводиться посягати на свободу думок своїх співробітників, щоб уникнути різких суперечностей на сторінках журналу. Це, у свою чергу, послабляло агітаційну роль журналу, надаючи йому здебільшого інформаційного характеру²⁶⁵. Зазначимо, що до своєї ролі інформаційного органу редакція ставилася надзвичайно відповідально, вивчаючи запити читацької аудиторії. Так, влітку 1909 р. співробітники журналу звернулися до своїх передплатників з проханням заповнити анкету, яка містила питання щодо особи читача (стать, місце проживання, професія або суспільне становище, освітній ценз) та його ставлення до матеріалів, розміщених у «Союзе женщин» (найбільш цікаві питання та статті; статті, які не сподобались; чи є необхідність у розширенні програми журналу та ін.)²⁶⁶.

Утім, доволі швидко з'ясувалось, що розбіжність поглядів та відсутність широкої суспільної підтримки (про що свідчить незначний тираж), надзвичайно ускладнюють видання журналу. В останньому номері за 1909 р. М. О. Чехова висловила тверде переконання, що «у теперішній час жіночий орган може вестися лише згуртованою жіночою організацією, за її моральної та матеріальної підтримки», і звернулася до московського відділення Російської ліги рівноправності жінок із пропозицією взяти «Союз женщин» під свою опіку, із оптимізмом написавши наприкінці редакційної статті: «Ми сміливо говоримо нашим читачам не «прощайте», а «до скорої та більш щасливої зустрічі!»²⁶⁷. Наразі омріяної зустрічі не сталося, і хоча в історіографії зустрічаються згадки про спадкоємця «Союза женщин» – дамський ілюстрований щотижневик «Женское дело» (1910–1917)²⁶⁸, насправді після 1909 р. єдиним феміністським органом друку залишився «Женский вестник» М. І. Покровської. Щоправда, у Києві у 1909–1910 рр. було здійснено спробу видавати «двоптижневий художньо-літературний журнал, присвячений рівноправності та покращенню економічного становища жінки» під назвою «Женская мысль» (редактор-видавець М. П. Свободіна, справжнє ім'я – М. А. Петрова)²⁶⁹, однак за оцінкою сучасників рівень його журнальних публікацій був надзвичайно низьким. Так, група курсисток Київських вищих та медичних жіночих курсів звернулася до редакції «Женского вестника» з листом, в якому висловлювався протест «проти обурливої профанації жіночих прагнень, жіночих ідеалів та жіночої творчості, що здійснюється журналом «Женская мысль». Особливі нарікання викликали відділ белетристики, безграмотні переклади та відсутність жінок-авторів. Завершуючи

своє звернення, «ображені та обурені» курсистки заявили: «Ми відрікаємось від цього органу, як борця за жіночу рівноправність, і запрошуємо і інших жінок приєднатися до нашого протесту!»²⁷⁰.

Отже, формування феміністської преси в Російській імперії припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століття. Першим феміністським виданням можна вважати журнал «Женское дело» (1899–1900) О. М. Пешкової-Толіверової, який репрезентував ідеологію Російського жіночого взаємоблагодійного товариства. «Женское дело» запропонувало цілу низку новацій, які дозволяють говорити про початок оформлення дискурсу феміністського руху – це увага до постатей лідерів феміністського руху в Росії та за кордоном; фіксація усіх проявів боротьби жінок за рівноправність, публікація белетристики нового типу; організація практичних акцій, що сприяли діяльності Російського жіночого взаємоблагодійного товариства; формування особливого кола авторів, близьких до феміністської організації. Водночас цей журнал був генетично пов'язаний із жіночою та загальнодемократичною періодикою ХІХ ст., віддаючи данину звичним для читача зовнішнім формам серйозного літературного видання та досить некритичному викладенню матеріалу, що було притаманно «дамським» журналам.

Абсолютно новий тип ідейних жіночих журналів являли собою «Женский вестник» М. І. Покровської та «Союз женщин» М. О. Чехової. З одного боку, кожен із цих журналів мав певну специфіку, акумулюючи ідеї своїх видавців та тих організацій, інтереси яких вони представляли, з іншого боку, і «Женский вестник», і «Союз женщин» були тим плацдармом, на якому формувалась та апробувалась нова феміністська ідеологія. Орієнтовані не на минулі досягнення жіночого руху, а на вирішення нагальних «викликів» сучасності, ці журнали не просто фіксували дискримінацію жінки або окремі досягнення жінок, але й намагалися визначити шляхи подолання існуючих проблем, залучаючи до їхнього обговорення усіх зацікавлених представників громадськості. При цьому поряд із традиційними темами жіночої рівноправності у шлюбно-сімейній, освітній та професійній галузях, вони розробляли питання політичної рівноправності.

***

Підіб'ємо певні підсумки. Жіноча періодика – це соціокультурний феномен, який, з одного боку, тісно пов'язаний із усією системою журналістики і, таким чином, підпорядкований її загальним

закономірностям, з іншого, – знаходиться в нерозривному зв'язку із процесом емансипації жінок. При цьому журнали для жінок не лише відображають шляхи цієї емансипації, але й розвиваються під впливом жіночого руху. Виходячи із цього твердження, можемо визначити основні етапи функціонування жіночої періодики в дореволюційній Росії:

1) перший етап (кінець XVIII – середина XIX ст.) – становлення жіночої періодики, коли в середовищі російської інтелігенції виникає зацікавлення «жіночою тематикою» і російським дамам пропонуються перші зразки гендерноорієнтованих журналів.

2) на другому етапі (1860–1890-і рр.), в умовах загальнонаціональних дискусій щодо проблем жіночої освіти, жіночої праці та сімейно-шлюбної поведінки, спрямованих на зміну цінностей та норм традиційного суспільства, було покладено початок формуванню системи жіночої періодики (виділились «дамські», модні, педагогічні, громадсько-літературні журнали), у створенні якої поряд із чоловіками взяли участь і жінки.

3) на третьому етапі (1900–1910-і рр.), який позначився оформленням феміністської ідеології, зростанням політичної активності жінок, формуванням мережі феміністських організацій та проведенням низки акцій загальноросійського масштабу, система жіночої періодики набуває певної завершеності, будучи представлена усіма основними типами журналів. У цей час жінки виступають як споживачами, так і творцями журнальної продукції – від «дамських» журналів, спрямованих на підтримання існуючих гендерних стереотипів, до «ідейних» феміністських видань, що закликають до зламу традиційних гендерних відносин, визначаючи власні специфічні теми.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОПРАВНОСТІ НА СТОРІНКАХ «ЖЕНСКОГО ВЕСТНИКА» ТА «СОЮЗА ЖЕНЩИН»

Розуміння сутності «жіночого питання» та характеру «жіночого руху» на сторінках журналів

На сучасному етапі не існує єдиної думки щодо часу виникнення в Російській імперії так званого «жіночого питання». Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків схиляється до думки, що як об'єкт суспільної уваги воно постало в середні XIX ст. – по закінченню Кримської війни та з початком епохи Великих реформ¹, хоча є поодинокі спроби довести наявність боротьби за емансипацію жінок на більш ранніх етапах, у другій половині XVIII – на початку XIX століття.² Дійсно, ідеї вдосконалення сімейного та суспільного становища жінки в Російській імперії з'явилися задовго до оформлення ліберального руху, однак тривалий час вони були розповсюджені лише у вузькому колі чоловічої інтелектуальної еліти і практично не мали відклику з боку жінок. На соціально важливу проблему «жіноче питання» перетворюється в 1860-і рр., коли ідеал вільної особистості, який набуває надзвичайної популярності в середовищі російської інтелігенції, починає розповсюджуватися і на жінку. До речі, цей момент як певну «точку відліку» фіксують самі учасники подій. Одна із «шестидесятниць», С. Ф. Горянська, згадувала: «Реформа 1861 року змінила увесь економічний устрій російського життя... Вона змусила працювати цілу масу непідготовлених людей, і чоловіків, і жінок. У той час серед жінок прокинулось нове прагнення до незалежності та самостійної праці, яка б допомогла їм вибитися з-під гніта та деспотизму родини»³.

У 1860-і рр., у період постановки та формулювання «жіночого питання», його основний зміст складали права жінок на освіту і працю. У подальшому розуміння «жіночих прав» помітно розширилося і на межі XIX – початку ХХ ст. включало право власності та право на розлучення, передбачало покращення становища в родині, боротьбу проти проституції та подвійних

стандартів відносно статей та ін. При цьому «жіноче питання» набуло антропологічного виміру, що виявилось у всеохоплюючій дискусії щодо індивідуальної обдарованості та особливої долі жінки⁴. Крім того, в Західній Європі великої популярності набули ідеї Дж. С. Мілля, який у 1867 р. запропонував своїм колегам-парламентарям біль про надання жінкам рівних політичних прав з чоловіками та невдовзі видав спільну з Г. Тейлор працю «Підкорення жінки», де відстоював громадянські та політичні права жінок. Оpubлікована в Англії навесні 1869 р., вона упродовж двох років витримала в Росії чотири видання, знайшовши тут і палких прихильників, і серйозних критиків⁵.

Аналіз ідеологічних дискурсів та течій в сучасному європейському фемінізмі дозволив історикам та соціологам виділити кілька напрямів фемінізму. Так, Н. Л. Пушкарьова говорить про ліберальних феміністок, які прагнуть створити рівні можливості для самореалізації обох статей; соціалістичних феміністок (марксисток), які розглядають дискримінацію жінки та протиріччя між статями як результат антагонізму суспільства, заснованого на приватній власності; а також радикальних феміністок, для яких жінки – дискримінований та експлуатований клас, що страждає від чоловічої монополії в культурі та статевої дискримінації в повсякденному житті та звільнення якого можливе лише шляхом захоплення усіх репродуктивних прав⁶. Низка дослідників фіксує наявність різних позицій серед європейських та російських феміністок вже наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Г. А. Темкіна виділяє в європейському жіночому русі прибічників «ліберальної» парадигми, які визнавали схожість та рівність статей і вимагали однакового ставлення до чоловіків та жінок, і тих, хто стояв на «соціально-феміністських» позиціях, визнаючи відмінність статей та моральну перевагу жінок та вимагаючи її особливого захисту⁷. І. І. Юкіна, характеризуючи шляхи вирішення «жіночої проблеми», окреслені тогочасною російською суспільною думкою, робить висновок щодо популярності ліберального та марксистського підходів в осмисленні означеної проблеми⁸.

Ще один момент, який потребує спеціального висвітлення, це антифеміністський рух, який, на думку Р. Стайтса, не мав в Росії організованого характеру⁹. Найбільшою гостротою дискусія навколо «жіночого питання» відрізнялась на початковому етапі, у 1860–1870-ті роки.¹⁰ На кінець ХІХ – початок ХХ ст.

більшість аргументів на підтримку або спростування ідеї жіночої рівності були висловлені та продовжували транслюватися в майже незмінному вигляді. При висвітленні «жіночого питання» як загальнофілософської проблеми консерватори обмежувались перевиданнями європейських праць, таких як «Любовь и женщина» Ж. Мішле (СПб., 1900), «Физиологическое слабоумие женщины» П. Мебіуса (М., 1909) та ін. Єдиним оригінальним виступом був аскетизм Л. М. Толстого¹¹. Л. М. Толстой мав безспірний авторитет в російському суспільстві, тому його антифемінізм не заперечувався, а доволі оригінально трактувався вітчизняними поборницями жіночого руху, про що йтиметься далі.

Нового імпульсу для антифеміністських виступів надала праця німецького філософа О. Вейнінгера «Стать та характер», яка в 1903 р. була опублікована в Німеччині, а через п'ять років перевидана російською мовою. О. Вейнінгер запропонував теорію «бісексуальності», згідно з якою в кожній людині в різних пропорціях присутнє «чоловіче» та «жіноче», що зумовлює величезну кількість перехідних ступенів між чоловіком та жінкою. Виходячи з цього, усі люди є бісексуальними і мають різний зміст чоловічих та жіночих якостей. Водночас, «чоловіче» та «жіноче» у Вейнінгера – це нерівноцінна бінарна опозиція, що зумовлює пріоритет чоловічого над жіночим. Головними якостями ідеальної людини є чоловіче, ідеальна жінка позбавлена свого «я», вона нездатна до творчості, тому має лише дві сфери самореалізації: материнство та сексуальність за повної відсутності моральності. Що стосується жінок, які успішно реалізуються в чоловічих сферах життя, то вони належать до проміжної статі, це жінка з «чоловічим» інтелектуальним та духовним потенціалом¹². Ідеї О. Вейнінгера знайшли своїх послідовників в Росії, але вітчизняний мізогіністський дискурс остаточно так і не оформився¹³.

Таким чином, на час виникнення «ідейних» жіночих журналів «жіноче питання» мало в Росії доволі тривалу історію, що і потрібно враховувати, аналізуючи запропоновані феміністською пресою матеріали.

Зазначимо, що відповідні журнали намагалися віднайти витоки жіночого руху за рівності, але цікавив передусім європейський контекст. Так, одна із постійних кореспонденток «Союза женщин», активна діячка «Союзу рівності жінок» та член Російської ліги рівності жінок К. М. Щепкіна склала історичну довідку під назвою «Женский вопрос и конституционализм», в якій спробувала

осмислити виділення «жіночого питання» як окремої соціальної проблеми. Пальму першості вона віддала французькому філософу та секретарю Французької академії наук маркізу Ж. А. Кондорсе, який відгукнувся на події Великої французької революції статтею «О допуске женщин к гражданским правам», де вимагав усунення усіх забобонів, що створили нерівність між чоловіком та жінкою, пояснюючи це явище історичними причинами¹⁴. Пізніше переклад статі Кондорсе з'явився на сторінках «Женского вестника»¹⁵.

Ще одна насправді знакова фігура часів Великої французької революції, до спадщини якої звертались російські феміністки, була письменниця та журналістка Олімпія де Гуж (Марі Гуз), яка в 1791 р. як альтернативу до «Декларації прав людини та громадянина» подала до Конвенту «Декларацію прав жінки та громадянки», в якій доводилось, що «жінка народжена вільною і за правами рівна чоловікові» й тому нарівні з чоловіком має користуватися усіма соціально-економічними та політичними правами. Її ідеї широко цитувалися в російській феміністській та демократичній періодиці, а аргумент щодо рівності в боротьбі та на політичній арені («Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти на трибуну») фактично став гаслом вітчизняних «рівноправок». За словами К. Д. Кускової, «Олімпія де Гуж померла на ешафоті, але її заповіт виконують жінки усіх країн, борючись за однаковий із чоловіками доступ до усіх громадських посад, відзнак, професій та прав»¹⁶. Фактично ця сама думка була висловлена на сторінках «Союза женщин» в розпал репресій у 1907 р.: «Конституційний устрій Росії надав російській жінці поки що тільки одну "санкцію рівноправності" – страшну рівноправність перед обличчям ката»¹⁷.

Взагалі ідея рівноправності, яка на початку ХХ ст. наповнилася політичним змістом, була провідною ідеєю феміністських жіночих видань. Досить емоційно визначила своє прагнення до рівноправності К. Кауфман у зверненні до французького суспільства, що було перекладено російською мовою та надруковано в «Женском вестнике». На початку звернення К. Кауфман питає у жінок: «Невже ти не бачиш, принижена жінка, що ти не живеш, що твоє реальне життя вислизає від тебе»¹⁸, після чого вона кидає звинувачення чоловікам та висловлює свою заповітну мрію: «Ви запевняли мене, що слугувати вам є найшляхетніше, найспокусливіше, найдостойніше моє знання і єдине, на яке я мала право претендувати... Не поважаючи моїх сил..., ви усунули з мого шляху філософські поняття, те світло, яке могло висвітлити моє життя в темряві. Однак тепер досить.

Ваша служанка вимагає і для себе участі в тому бенкеті, на якому ви насолоджувались... І я хочу поставити тепер поряд зі словом "обов'язок" – слово "право"¹⁹.

Влада чоловіків розглядалась у феміністському дискурсі як основа жіночого безправ'я. Вся відповідальність за несправедливість та недосконалість світу покладалась виключно на чоловіків: «У теперішній час чоловіки, користуючись своїм пануванням, прагнуть влаштувати все по-своєму, користуючись своїми уявленнями про загальне благо, уявленням часто егоїстичним та одностороннім»²⁰. Лише в окремих випадках частина провини покладалась і на жінок: «Ми самі дали чоловіку палку в руки і зігнули спину, чекаючи на удар... Ми своєю пасивністю прищепили їм презирство до жінки»²¹.

Жінки, які найчастіше порівнювалися із рабами та кріпаками, мали отримати волю через зрівняння у правах із чоловіками. Найповніше програму заходів, необхідних для досягнення рівноправності, виклала М. І. Покровська у зверненні до Державної Думи 4-го скликання, зокрема, ця програма включала такі вимоги: політичні (загальне виборче право для чоловіків та жінок на однакових засадах), загальнодемократичні (свобода слова, друку, союзів та зібрань, недоторканість особистості, відміна смертної кари), морально-етичні (боротьба із проституцією та алкоголізмом; повне звільнення дружин від підлеглості чоловікам; введення поряд із церковним громадянського шлюбу; збільшення приводів до розлучення), економічні (8-годинний робочий день; зрівняння оплати жіночої та чоловічої праці; введення інституту фабричних інспектрис; зрівняння селянок з чоловіками у правах на землю; врегулювання праці домашньої прислуги), соціальні (рівний доступ до служби в державних та громадських установах; право жінки бути присяжними засідателями та суддями; охорона материнства; страхування материнства та старості, зрівняння позашлюбних дітей із дітьми, народженими у шлюбі; спільне навчання обох статей у всіх навчальних закладах – нижчих, середніх та вищих; безоплатне навчання в усіх навчальних установах; зрівняння жіночих навчальних закладів із чоловічими; облаштування дитячих ясел при усіх установах, де використовується жіноча праця; облаштування державою та громадськими установами дитячих садочків, притулків для малолітніх злочинців та проституток)²². Найважливішими для жінок визнавалися виборчі права до Державної Думи²³. На думку, М. І. Покровської, «тільки здобуття рівних із чоловіками політичних

прав надасть їм рівноправність з останніми у всьому: юридичну, освітню, майнову, сімейну та в галузі праці»²⁴. Зазначимо, що в основних пунктах запропонована М. І. Покровською програма дій співпадає з програмою Жіночої прогресивної партії²⁵.

Видавці «Союза женщин» не запропонували такої розгорнутої програми, але солідаризувалися із загальним жіночим рухом «на широкій демократичній платформі загального виборчого права без різниці статі, національності та віросповідання»²⁶. При цьому виборче право не визначалося як кінцева мета жіночого руху, воно розглядалось як *«найближча мета, засіб, важіль»* [курсив автора – Л. Ф.] для досягнення головної мети – «при участі жінок у громадському та державному житті внести справедливість до людських стосунків...»²⁷. Покладаючи відповідальність за вдосконалення соціального устрою на жінок, феміністки напругу пов'язували вирішення проблем прав жінок із прогресом людства. Часто інтереси жіночого співтовариства та суспільний інтерес виступали в їхніх працях як синоніми²⁸.

Для більшості феміністок омріяна справедливість під впливом соціалістичних ідей пов'язувалась із новим соціальним устроєм. М. О. Чехова прямо заявляла про «ідеал соціалізму», який може бути досягнутий тільки «за участі політично рівноправної жінки»²⁹. М. І. Покровська була більш обережною у своїх висловлюваннях і вказувала на це лише опосередковано: вона вважала, що «повне» звільнення жінки можливе лише при іншому соціальному устрої. Водночас, повідомляючи про мітинг жіночих організацій на підтримку ідей рівноправності, який відбувся 5 травня 1905 року за участі соціал-демократів, М. І. Покровська зазначила, що жінкам необхідно домагатися рівноправності, не чекаючи того часу, коли «буде встановлений соціалізм і звільнить їх з рабства»³⁰.

Необхідність невідкладної боротьби за жіночі права постійно артикулювалась кореспондентками «ідейних» жіночих журналів. Після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. М. І. Покровська у статті, присвяченій діяльності Державної Думи, відзначила: «Російські чоловіки можуть святкувати. Вони отримали політичні права. Але російським жінкам доводиться з гіркотою казати собі: як ми були безправними, так і залишаємося безправними в обновлюваній Росії... Подібне становище для російських жінок нестерпне... Тому їм необхідно спрямувати усі зусилля на придбання політичних прав у найближчому майбутньому»³¹. Критики жіночого руху постійно вказували на несвоечасність жіночих вимог,

посилаючись на складні політичні умови, говорили про вузькість «жіночого питання» на противагу питанню «загальнолюдському», однак відповідь феміністок була незмінною: «боротьба жінки за свої права і за свою свободу – це боротьба за щастя обох статей», – і вона є першочерговим завданням³². Більше того, боротьба за право визнавалась моральним обов'язком жінки³³, оскільки «рабство настільки ж розбещує раба, наскільки й і рабовласника»³⁴.

Особливо посилювались закиди щодо несвоечасності боротьби за рівноправність у роки Першої світової війни. Незважаючи на те, що російські «рівноправки» на початку ХХ ст. активно пропагували ідею органічно притаманного жінці пацифізму³⁵, у 1914 р. вони рішуче висловились за підтримку царського уряду. Російські феміністки вітали усі прояви жіночої ініціативи, породженої війною – від організації численних благодійних заходів на допомогу фронту та покращення ситуації в тилу до безпосередньої участі жінок у бойових діях. Зокрема, із великим захопленням М. І. Покровська розповідала про Жіночій батальйон смерті на чолі з М. Бочкарьовою³⁶. Усім противникам «рівності перед обличчям смерті» «Женский вестник» заявив, що жінки, якщо вони того хочуть, мають право нарівні з чоловіками захищати свою країну: «Жінки не можуть залишатися байдужими та пасивними. Вони повинні взяти участь у захисті батьківщини там, де кожна з них знаходить для себе більш придатним: у тилу та фронті. Жінки – гарячі прибічниця миру та противниця війни, але коли батьківщині загрожує небезпека, вони беруть зброю та жертвують життям»³⁷. Цей патріотичний настрій не зменшився навіть тоді, коли в російському суспільстві назріло загальне невдоволення існуючим режимом та посилювся антивоєнний рух. У лютовому номері «Женского вестника» за 1917 р. наводиться легенда «За сім років до війни», яка завершується словами: «Росія ... вона перемаже тільки тоді, коли на захист Батьківщини стануть усі російські жінки»³⁸ [курсив автора – Л. Ф.]. Водночас, учасниці жіночого руху продовжували тримати у полі зору головну мету, наводячи нові аргументи на користь жіночої рівноправності: «Войовничість ... усіх народів може зменшитися, якщо жінка буде брати участь у державному житті нарівні з чоловіками. Для цього необхідна абсолютна рівність жінок в усіх правах»³⁹.

Інші аргументи противників жіночої емансипації, зокрема докази щодо фізичної та розумової переваги чоловічої статі над жіночою, вказівки на особливе становище жінки через її статеві функції – вагітність, роди, вигодовування дітей, побоювання втрати

жінками «жіночності» та руйнування сімейних цінностей тощо, якщо і привертала увагу феміністок, то критикувалися в межах класичного феміністського дискурсу ХІХ століття. Успіхи чоловіків на професійному поприщі пояснювалися кращими умовами виховання та освіти. Материнська функція жінки та зв'язок останньої з дитиною визнавалися важливим фактором її духовного зростання, а наявність сімейних цінностей ставилася під сумнів через панування подвійної моралі та повну залежність дружини від чоловіка⁴⁰. Інколи висувалися на перший погляд парадоксальні твердження: «замість акуратного виписування жіночих винаходів... покажіть розливне море жіночої дурості та тисячі зразків її ницості та брехливості, і ви наведете найкращий доказ усієї важливості, усієї універсальності жіночого питання»⁴¹, що насправді також вказували на ті несприятливі умови, в яких зростала та формувалася жіноча особистість. Тобто прибічниці ідей рівноправності не бачили серйозних доводів, які б виправдовували безправне та пригнічене становище жінки. Більше того, вони вважали, що ці доводи постійно «розбиваються життєвими фактами»: успіхами жінок в освітній галузі та в тих професіях, які їм доступні⁴², і якщо вони продовжують існувати, то це виключно «спадок батьків та дідусів»⁴³.

Зрозуміло, що жіночі журнали не могли уникнути дискусії навколо праці О. Вейнінгера, однак критика його поглядів обмежилася усього двома статтями, які вийшли друком у 1908–1909 років. С. Студенецький на початку статті «Жінка у світлі нової філософії» віддає шану зусиллям молодого німецького вченого поставити та вирішити проблему статі та пов'язаного із ним «жіночого питання» і таким чином вийти на розуміння загальнофілософських та культурних завдань людства. Далі, після детального висвітлення основних положень праці «Стать та характер», він відкидає висновки, запропоновані О. Вейнінгером, але не висуває серйозних контраргументів, а обмежується твердженнями на кшталт: «Немає необхідності йти крок за кроком за його божевільною, засліпленою думкою і доводити усю неправоту, усю неправду його викладок», оскільки «жінка вільно та легко переступить через нього, або, ще гірше, зробить його лише сходинкою до свого подальшого сходження»⁴⁴.

У невеличкому огляді іншого автора, С. Козленічі, також підкреслюється значення постаті О. Вейнінгера, праця якого активізувала дискусію навколо «жіночого питання». Відсутність жіночого генія, який би можна було порівняти з «першокласними чоловічими геніями» С. Козленічі, подібно до своїх попередників,

пояснює несприятливими для жіночого розвитку умовами. Однак зрівнятися з чоловіками автор пропонує не шляхом наслідування чоловічих практик, а через звільнення власної жіночої індивідуальності: «Зрівнятися з чоловіком у своїй протилежності, тобто розвинути в собі особливості своєї духовної природи, підняти їх на ступінь геніальної висоти – віднайти свій жіночий геній»⁴⁵. С. Козленічі не відкидає необхідності покращення соціального становища жінки, але головне завдання визвольного руху бачить у самовивченні та самопоглибленні жінки⁴⁶.

Розвиваючи свої ідеї у статті, присвяченій психологічній природі жінки та чоловіка, С. Козленічі знову підкреслює особливий шлях жінки. На її думку, на початку руху за жіночу емансипацію жінки прагнули наслідувати чоловікам. Вони намагалися працювати, думати, діяти як чоловіки, навіть походити на них одягом та манерами, за що отримали прізвиська «семинаристів у жіночій шалі», «академіків в очіпках», «синіх панчів». На зміну цим «бідолашним піонеркам сучасного жіночого руху», яким постійно закидали втрату «жіночності», прийшли жінки, які звільнилися від зовнішнього наслідування чоловікам. Однак значно складніше виявилось відмовитися від психологічного наслідування, від прагнення «наблизити свій душевний тип ... до душевного типу чоловіка»⁴⁷. Сучасна жінка духовно залишається вельми несамостійною, однак не усвідомлює цього. Вона має «вчитися шукати власних шляхів до вершин людського духу, вчитися жити самостійним ідейним життям», бо «тільки тоді почнеться її дійсне звільнення з-під тисячолітнього гніту чоловічої культури», що призведе до появи «жіночого генія»⁴⁸.

Віддаючи данину ідеям про особливий шлях розвитку жінки, жіночі журнали знайомили свою читацьку аудиторію з ідеями європейських феміністок. На межі ХІХ–ХХ ст. шведська феміністка Е. Кей виступила за відміну подвійних стандартів у моралі, запропонувавши надати незаміжнім жінкам право на любов, сексуальний досвід та дітей. На думку Е. Кей, материнство є головним призначенням жінки, де передусім повинна проявитися її творча робота. Ті поборниці жіночих прав, які намагаються відкрити жінкам усі галузі чоловічої праці та довести, що вони є придатними і для жінок, неправильно спрямовують здібності жінки та виснажують їхню робочу силу в невдячних задачах. Жінка повинна якомога досконаліше виконувати свою функцію: народжувати та виховувати нове покоління. Однак для того, щоб повною мірою реалізовувати

своє покликання виховательок, матерям необхідна належна освіта та громадянські права, що буде сприяти вдосконаленню раніше нерозвинутих якостей. На противагу «зовнішнім» почуттям чоловіків у жінки розвинуться більш глибокі почуття. Таким чином геніальність жінки полягатиме у сфері почуттів на противагу чоловікам, які досягають геніальності у сфері розуму⁴⁹. Сформульоване шведською письменницею «право на материнство» було відразу ж сприйняте в Німеччині, де лідер руху за материнство Р. Бре, вимагала необмеженого права для кожної жінки мати дитину та матеріальну підтримку на її виховання. Остаточним вирішенням «жіночого питання» Р. Бре вважала досягнення вільного шлюбного союзу та права на материнство⁵⁰.

Відзначаючи внесок Е. Кей та Р. Бре в розробку питань сексуальної етики, захисту материнства, виховання дітей, вітчизняні феміністки, тим не менш, намагалися переосмислити їхні теорії в більш звичних категоріях «рівноправності». Російські «рівноправки» з радістю вітали публічний виступ Е. Кей у 1914 р. у Стокгольмі, присвячений рівноправності жінок, в якому висловлювалась ідея якомога швидшого досягнення рівних прав у праці та суспільстві, що вивільнить сили жінки для подальшої боротьби за рівноправність в сім'ї, яка є більш важкою, оскільки на цьому шляху жінку чекають не лише надбання, але й втрати: жінки вже втратили лицарське ставлення чоловіків, а тепер мають пожертвувати часткою сімейного щастя, поки жінки майбутнього не створять нових родинних форм. Усі жертви перехідного часу призведуть до кращого устрою соціального побуту в майбутньому: «Жінки, прирікаючи себе, в ім'я нової віри, нових одкровенень, на мучеництво та жертви, ведуть серйозну та наполегливу боротьбу для створення нового соціального устрою, заснованого на рівності та справедливості, і в цій великій боротьбі жінки покликані і повинні посісти рівне з чоловіками місце, явитися обраницями для перетворення світу на нових засадах»⁵¹.

Що ж стосується поглядів Р. Бре, то кореспондентка «Женского вестника» П. Дубовська, знайшла їх доволі фантастичними. На її думку, запропоновані німецькою феміністкою «ідеальний шлюб» у вигляді вільного союзу та «право на материнство» можуть бути реалізовані лише за умови повноправності та економічної незалежності жінки, тобто через «допущення жінки, озброєної знаннями, до всіх галузей праці на однакових засадах із чоловіками». Тільки тоді з'явиться можливість вільного шлюбу, в якому будуть об'єднуватися чоловіки та жінки, однаково незалежні економічно та юридично⁵².

Слід зазначити, що такі думки зближували ліберальних «рівноправок» із соціалістами, які робили акцент на економічному боці «жіночого питання». Найбільшу увагу вітчизняних феміністок привернули праці представниць Німецької соціалістичної партії Л. Браун та М. Лишневської. У 1908 р. в «Женском вестнике» була опублікована стаття Л. Браун, яка, намагаючись вирішити конфлікт між професійною працею та материнством, а також вплинути на вимушену безшлюбність спроможних до материнства жінок, що постійно зростало, запропонувала широку програму законодавчих та економічних реформ у галузі охорони материнства⁵³. Фактичним продовженням праці Л. Браун стала стаття М. Лишневської під назвою «Економічна реформа шлюбу», що з'явилась на сторінках «Женского вестника» у тому ж році. Основну тезу своєї роботи: «Питання про реформу шлюбу є передусім питання про економічні засади шлюбу», – М. Лишневская ілюструє, звертаючись до історії інституту шлюбу. На початкових етапах історії існував так званий «комунальний шлюб», коли кожна жінка належала кожному чоловікові, однак із часом чоловік, який промишляв полюванням та війною, почав вимагати собі в індивідуальну власність землю, скот, право та жінку. Так з'явився патріархальний брак, який тривалий час тримався «на здоровому ґрунті спільного виробництва економічних цінностей». Однак згодом жінка втратила свої виробничі функції, «залишилась без професії» і перетворилася на «споживачку», що призвело до «покупного шлюбу» та втрат реальних прав у родині. Вихід із цієї ситуації М. Лишневская бачить в економічних реформах, спрямованих на повернення жінці професії. Тобто, жіноча емансипація – це, передусім, економічна емансипація⁵⁴.

В економічній залежності та меншій, порівняно із чоловіками, пристосованості до боротьби за свої права, бачить причини пригнобленості сучасної жінки кореспондент «Союза женщин», який сховався за криптонімом «С. А.». Він визнає наявність низки інших факторів: закріпленого традиціями обмеження громадських і політичних прав жінки, її більш низького рівня освіти та розвитку, фізичної слабкості тощо, однак вирішальними визнає причини економічного характеру⁵⁵.

Таким чином, незважаючи на те, що ліберальний дискурс «рівноправності» був для російських феміністок основним, на сторінках жіночих журналів зустрічаються ідеї, запропоновані марксистами та прибічниками «соціально-феміністичних» позицій. Їхні погляди подаються у вигляді оригінальних статей або творчо

переробляються та доволі органічно вплітаються в публіцистичні твори «рівноправок». Крім того, у поглядах вітчизняних феміністок можна прослідкувати зачатки радикального фемінізму, який проявлявся в ідеалізації жінок та звинуваченні чоловічої статі. При цьому на сторінках журналів, що аналізуються, можна побачити рефлексію членів редакції щодо власних ідейних пошуків. Так, в одній з редакційних статей «Союза женщин» зазначалось, що «жіноче питання в Росії далеко не розроблене; часто діячки жіночого руху змушені розбиратися в сирому матеріалі і самі зговорюватися на сторінках журналу в найголовніших своїх висновках»⁵⁶. Не існувало єдиної точки зору і щодо ключових понять: дефініції «жіноче питання», «фемінізм», «емансипація жінок», «рівноправність жінок» часто вживалися як синоніми⁵⁷. Особливо обережно учасниці російського жіночого руху ставилися до терміну «фемінізм», який і зараз має приблизно 300 визначень⁵⁸.

Багато хто із «рівноправок» з презирством ставилися до понять «феміністка», «фемінізм» і не застосовували його відносно себе та руху в цілому⁵⁹. Певну роль тут відіграло ставлення оточуючого середовища: на початку ХХ ст. бути «феміністкою» означало зазнавати постійних насмішок⁶⁰. М. І. Покровська була одна з небагатьох учасниць жіночого руху, яка не соромилась цього слова і навіть намагалася, за виразом сучасної дослідниці І. І. Юкіної, очистити його від негативних конотацій⁶¹. У статті під однойменною назвою М. І. Покровська зазначала, що «багато хто розуміє фемінізм як прагнення жінки відокремитися від чоловіків [курсив автора. – Л. Ф.]», «як боротьбу жінок із чоловіками»⁶². Таким критикам вона заперечувала, що насправді «фемінізм прагне не збільшити існуюче відокремлення чоловіків від жінок, але знищити його. Феміністки хочуть мати однакові із чоловіками права за законом»⁶³. Невірна ж трактування поняття виникло внаслідок того, що фемінізм ототожнюється із засобами, за допомогою яких жінки намагаються домогтися рівноправності: феміністки створюють жіночі товариства та союзи, видають жіночі журнали, об'єднуючись для досягнення спільної мети – рівноправності із чоловіками⁶⁴.

На думку М. І. Покровської звільнення жінки є, передусім, її власною справою. Для досягнення жіночої емансипації необхідно, щоб усі жінки поборили «індиферентизм» і стали на захист своїх прав: «самі жінки повинні прагнути звільнити себе від підпорядкованості чоловікам, домогтися рівноправності з ними»⁶⁵. Як голова Жіночої прогресивної партії М. І. Покровська виступала

виключно за жіноче членство в організації, оскільки вважала, що це послужить розвитку в жінок ініціативи та самостійності, розширить практику їхніх публічних виступів. Крім того, вона вважала, що «спільна боротьба обох статей ніби то за спільні права насправді є боротьбою за права одних тільки чоловіків»⁶⁶. Її погляди розділяли й інші феміністки. К. Д. Кускова зі сторінок «Союза женщин» заявляла: «Не жінка як жінка, а жінка як рівний творець матеріальних та духовних цінностей, потрібних людству, припинить боротьбу двох статей і зів'є собі та усьому людству вінок рівності»⁶⁷. Водночас та ж М. І. Покровська не відкидала можливості співпраці із чоловіками, зазначивши, що «серед чоловіків є феміністи, а серед жінок – антифеміністки»⁶⁸, але для неї це був швидше необхідний реверанс у бік тих, хто не розділяв її поглядів на це питання, оскільки більшість вітчизняних феміністок виступали за союз із чоловіками у справі боротьби за жіночу емансипацію. Так, редактор «Союза женщин» М. О. Чехова розглядала чоловіків як традиційних союзників у культурній роботі та боротьбі за громадянські права, які залишаються товаришами і в боротьбі за рівноправність жінок⁶⁹. Не випадково впродовж усього часу існування журналу на його сторінках з'являлась інформація про чоловіків-«феміністів»: була опублікована стаття засновника незалежної робітничої партії Англії Дж. Кейр Гарді на захист виборчих прав жінок⁷⁰; висвітлювалась діяльність англійської чоловічої ліги жіночого права, що виникла «для об'єднання усіх мислячих чоловіків для боротьби за права жінок»⁷¹; повідомлялось про конгрес суфражистів, організований 29 жовтня 1912 року в Лондоні Міжнародним Союзом чоловічих ліг за виборчі права жінок та ін.

Так само непопулярним серед учасниць жіночого руху в Росії був термін «суфражистка». Незважаючи на те, що суфражизм на відміну від фемінізму є вельми конкретним поняттям, яке означає боротьбу жінок за здобуття виборчих прав, а суфражистками називають учасниць цього руху, в Росії поняття «феміністки» та «суфражистки» часто використовувались як синоніми⁷². У дискурсі «ідейних» жіночих журналів частіше за все «суфражистками» називали англійських поборниць жіночих прав, причому відносно до більш поміркованих феміністок буржуазного походження вживали термін «суфражистки», а до більш радикальних борців за жіночі права із суспільних низів – термін «суфражетки» («мілітантки»)⁷³. Лише в 1916 р. М. І. Покровська розповсюдила поняття «суфражистка» на вітчизняних феміністок. Аналізуючи мотиви участі в жіночому русі,

М. І. Покровська запропонувала своїм читачам літературний твір під назвою «Дневник суфражистки», який публікувався упродовж кількох місяців двох останніх років існування журналу⁷⁴. У цьому творі розповідь ведеться від першої особи. Молода дівчина із родини дрібного канцелярського чиновника в маленькому провінційному містечку з дитинства бачить усі тяготи подружнього життя та різницю у вихованні хлопчиків та дівчаток. Після смерті батька, зарплатня якого була основним прибутком родини, дівчина змушена почати самостійне життя, до якого вона виявилася невідповідною. Не отримавши необхідного виховання та освіти, дівчина мріяла про вдале заміжжя, не будучи готовою до праці поза межами родини. Спочатку вона взялася за вкрай важку роботу із пошиття білизни, але одноманітна, «механічна» праця загрожувала перетворити її на «машину». Дівчина вирішила домогтися права на «інтелігентну професію» і склала іспит на домашню вчительку, однак не змогла отримати диплом через нестачу коштів на його оплату. У цей час в неї з'являється нова мрія – здобути вищу освіту, але спочатку помирає брат-студент, на підтримку якого вона розраховувала, а згодом і мати. Наступила «найпохмуріша» смуга її життя: відсутність заробітку, непристойні пропозиції з боку чоловіків, які бачили в молодій дівчині легку здобич, думки про самогубство. Саме в цей час починається її перетворення на «суфражистку», і вона приймає рішення йти шляхом жіночої самостійності: «Коли я згадую ці важкі дні, дні голоду, темряви та відчаю, божевільних думок про самогубство, я палко починаю бажати, щоб усюди жінки об'єдналися для взаємної підтримки та самозахисту, щоб створились гуртки, в яких молода одинока жінка знайшла б підтримку і допомогу... Коли я згадую тривалі тортури, створені для мене жіночим безправ'ям, я палко бажаю об'єднання жінок для досягнення рівноправності»⁷⁵. У цій короткій промові в стислому вигляді викладені основні ідеали російських «рівноправок», що значно ширші за «суфражизм», винесений у назву літературного «щоденника».

Нарешті ще один термін, який часто вживається в публіцистиці жіночих журналів, і здебільшого не розмежовується з поняттями «жіноче питання», «фемінізм» та «суфражизм» – це «жіночий рух». Досить типовим є таке твердження: «жіночий рух ... ставить собі за мету – із жінки-рабини, із жінки-речі, із жінки-ляльки – зробити людину з правом на працю, на свободу і на все те, що пов'язано з поняттям «людина»⁷⁶. Тільки у вищезгаданій статті М. І. Покровської

«Фемінізм» та статті С. О. Тюрберт «Социальная проблема и женский вопрос» «жіночий рух» чітко визначається як практична діяльність жінок (створення жіночих організацій та формування жіночої преси) у напрямку здобуття рівноправності. На думку С. О. Тюрберт, поява жіночого руху зумовлена «психоісторично»: спочатку прокидається індивідуальна правова свідомість жінки, після чого індивідуальне прагнення перетворюється на прагнення суспільне, що породжує сукупні дії, відомі як «рух». При цьому цілком зрозуміло, що «жінка шукає опори та підтримки в тих, хто на рівних підставах та рівною мірою з нею обділені та обмежені у своїх правах; вона йде до жінки»⁷⁷.

На переконання вітчизняних феміністок, жіночий рух мав об'єднати всіх жінок незалежно від їхнього суспільного та майнового становища, сімейного стану, рівня освіти та професії: для дружини «рівність» – це «визволення з рабства від чоловіка...», від закріпачення ... паспортом, від економічної залежності від нього [чоловіка – Л. Ф.], від його насилля», для матері – рівні з чоловіком права по відношенню до дітей, вплив на суспільну атмосферу, яка формує її дітей; для «вченої жінки» – це рівність у науці та житті з колегами-чоловіками, для вчительок і жінок-службовців – знищення їхнього підлеглого становища та право на однакову із чоловіками нагороду; для фабричної робітниці – «звільнення від безкінечної низки принижень, образ та кривд, від вічно напівголодного існування з перспективою бути викинутою на вулицю майстром, увагою якого вона знехтувала»; для жінки в цілому – це «звільнення від необхідності продавати своє тіло на законних або незаконних підставах, щоб не померти з голоду»⁷⁸. Феміністками можна називати «будь-яку жінку, що прагне до рівноправності, будь вона поміщиця або селянка, фабрикантша або робітниця, привілейована або непривілейована. Для фемінізму немає класів, статків та освіти. Це ідея, що рівняє усіх»⁷⁹.

Головною рушійною силою жіночого руху феміністки вважали інтелігентних жінок середнього класу, які мають більше вільного часу та можливостей⁸⁰. Вони повинні нести відповідальність за неосвічених жінок незаможних класів – селянок та робітниць⁸¹. При цьому відношення всередині жіночого співтовариства описувались в термінах «сестринства», «допомоги сестрам». Інтелігентним жінкам пропонувалось йти до «пролетарок», знайомити їх з ідеями жіночого руху, перемагати їхню байдужість⁸².

В окремих випадках «ідейні» жіночі журнали трактували виступи селянок та робітниць як складову загального жіночого руху. Так, постійна кореспондентка «Женского вестника» Іванова побачила проникнення «жіночого питання» до робітничого середовища у спробах об'єднання петербурзьких робітниць з метою покращення їхнього становища та в організації мітингів, спрямованих на боротьбу з алкоголізмом⁸³. У свою чергу, дописувачка «Союза женщин» А. Піотровська повідомила, що восени 1905 р. та влітку 1906 р., під час призова «запасних», Росією прокотилася хвиля «бабських бунтів», що, на її думку, засвідчили свідоме приєднання селянки до жіночих визвольних змагань⁸⁴. У тих же роках на сторінках цього видання з'явилася серія статей авторки, що сховалася за псевдонімом Альфа, під назвою «Бабий вопрос»⁸⁵. Сутність «бабського питання» Альфа вбачала в обмеженні праці селянки, визнанні за нею повної свободи особистості та зрівнянні з селянами у праві володіння землею⁸⁶.

Прагнення феміністок розповсюдити жіночий рух на всі категорії жінок зустріло сильну протидію з боку соціал-демократів. «У той час як агітація ... призвала під прапор і жінку буржуазії, і селянку, і робітницю, змусила їх подати одна одній руку для спільної боротьби, у той час, коли вона нібито створила організацію, затемнивши в свідомості цих різнорідних соціальних елементів необхідне розуміння не лише протилежності, але й ворожості їхніх обопільних інтересів»⁸⁷ російська соціал-демократія виступила з різкою критикою феміністського руху: зміна становища жінки пов'язувалась ліквідацією не гендерної, а класової нерівності та зміною соціального устрою, тобто жіночі проблеми визнавалися вторинними; «нечоловічі» функції жінки (репродукція людини та підтримка домашньої сфери) не враховувалися; і головне – заперечувалась колективна жіноча ідентичність і практика створення жіночих організацій⁸⁸. Сепаратизм жіночих організацій визнавався явищем буржуазним і шкідливим, доводилось, що він служить інтересам лише «буржуазних» жінок і домагається виключно політичних прав, а по досягненні цієї мети «жінка-пролетарка буде пригноблюватися політично вільною буржуазною жінкою, так само, як тепер пригноблюється політично вільний пролетарій політично вільним буржуа»⁸⁹.

Найбільшими випадками в бік феміністок уславилась О. М. Коллонтай, яка нависла на жіночий рух ярлик «буржуазний фемінізм», що виявився дуже стійким і в подальшому був засвоєний радянською історіографією. У своїй першій теоретичній роботі

«Социальные основы женского вопроса» (1908) та в доповіді на Першому Всеросійському жіночому з'їзді О. М. Коллонтай запропонувала російським феміністкам обстоювати інтереси жінок свого класу і відійти від боротьби за загальне виборче право: «Жіночий світ, як і світ чоловічий, розділений на два табори: один ... примикає до класів буржуазних, інший тісно зв'язаний із пролетаріатом... Мета феміністок – якомога краще влаштувати жінок ... певної соціальної категорії в сучасному експлуататорському світі... Мета пролетарок – замінити старе антагоністичне класове суспільство новим світлим храмом праці та братської солідарності»⁹⁰.

В основному ідеологічні сутички соціалісток та «рівноправок» відбувались на мітингах, однак декілька відповідей «цій жажливій Коллонтайші», як її називали феміністки, з'явилося і на сторінках «ідейних» жіночих журналів.

К. Д. Кускова, яка поєднувала марксистську теорію та феміністські ідеї, і спадок якої визначається сучасними дослідниками як марксистський фемінізм⁹¹, на Першому Всеросійському жіночому з'їзді приєдналась до «групи робітниць», підготовлених О. М. Коллонтай. Утім, К. Д. Кускова не погодилась із тактикою цієї групи, спрямованою проти створення загальнонаціональної жіночої організації. Вона бачила в жіночому русі два напрямки: реалістичний, що пов'язує становище жінки із соціальним устроєм (робітничий жіночий рух) та метафізичний, що будує свої висновки на статевої диференціації (фемінізм)⁹². Її симпатії були на боці першого, однак Катерина Дмитрівна визнавала наявність специфічного засобу експлуатації жінок, який «зачинив її в дитячий кімнаті та кухні і позбавив її широкої участі на інших поприщах жіночої праці»⁹³. Вона вважала, що марксистський принцип поділу на класи не можна автоматично перенести на жінок і запропонувала іншу стратифікаційну схему: «багата жінка», яка разом зі своїми прихильниками розмірковує про «жінок-звіробогів»; «жінка-людина», яка стоїть поряд із чоловіком на постах суспільного служіння в якості лікаря, вчителя, телеграфіста, продавця, інженера, адвоката (інтелігентка) та «жінка-людина», що експлуатується капіталістичним суспільством (робітниця)⁹⁴. «Жінка-людина» повинна домогтися визнання цінності її суспільної праці шляхом участі в жіночому русі⁹⁵.

З прямою критикою книги О. М. Коллонтай «Социальные основы женского вопроса» виступила К. М. Щепкіна. На її переконання, назва книги не відповідає її змісту, оскільки, силячись

«упокорити буржуазок перед міццю жіночого пролетарського руху», О. М. Колонтай забула з'ясувати ці самі соціальні основи. Історичний та економічний аналіз «жіночого питання» поданий вкрай абстрактно, праці А. Бебеля та К. Каутського, які «відмовились вмещувати жіноче питання в рамки класової боротьби», ігноруються. До того ж О. М. Колонтай вкрай невдало підбрала приклади жіночих ініціатив, тим самим, визнавши вирішальний внесок інтелігентних жінок у розробку «жіночого питання». Завершуючи свій критичний огляд, К. М. Щепкіна визнала наявність у жіночому русі двох течій, але заперечила, що їхню наявність можна пояснити виключно класовою ворожнечею – «тут даються взнаки дві сторони життя людини, колективна та індивідуальна, якими вона буде жити, поки існує людство»⁹⁶.

Інша авторка, діячка Всеросійської ліги рівноправності жінок С. О. Тюрберт, зосередилась на аналізі двох течій в соціалізмі («ортодоксального марксизму» і «критичного соціалізму») та ставленні їхніх послідовників до жіночого руху. На її думку, ортодоксальні марксистки, які головним двигуном людського розвитку вважають економіку, а в якості знаряддя боротьби бачать класові інтереси, не визнають будь-якої пропаганди та організації в межах правової ідеї. Водночас, критичний соціалізм, що віддає данину не лише економічним факторам, але й психічним імпульсам і виступає прибічником культурно-просвітницької роботи, розглядає жіночий рух як «прогресивно-допоміжну» силу. Таким чином, серед послідовників критичного соціалізму феміністки можуть знайти союзників у боротьбі за загальне виборче право⁹⁷. У подальшому на сторінках «Женского вестника» цей висновок ілюструвався на прикладі міжнародного соціалістичного руху, який, за твердженням рівноправок, все більше набував «феміністичного характеру». На соціалістичних жіночих конференціях, які передували конференціям партії, відчувалось незадоволення тим, що соціал-демократичні організації «утилізують [жінок] як корисних співробітниць, а у всьому іншому їх відсувають осторонь»⁹⁸. Врешті-решт німецькі та австрійські соціал-демократи відмовились від гасла К. Цеткін («Спочатку соціалізм, а потім вже рівноправність жінок») і визнали необхідність невідкладної боротьби за жіночу рівноправність⁹⁹. Утім, Г. А. Кальманович цілком слушно застерігала феміністок не покладати великих надій ані на соціал-демократів, ані на будь-яку іншу політичну силу¹⁰⁰.

Значимо, що на відміну від соціал-демократів, інші партії користувалися ще меншою довірою вітчизняних феміністок. М. І. Покровська, проаналізувавши програми російських політичних партій, дійшла до висновку, що, за виключенням соціал-демократів та есерів, усі інші партії проігнорували права жінок. Дещо незрозумілою виявилася трактовка цього питання партією кадетів, яка говорила про загальне виборче право, але не додала формулювання «обох статей», що робило не зовсім зрозумілим їхнє ставлення до «жіночого питання»¹⁰¹. Особливо багато нарікань міститься на сторінках жіночих журналів щодо октябристів, які звинувачувалися в лицемірстві: їхнє звернення до жінок, яких вони напередодні виборів до Державної Думи «нагородили» почесним званням «громадянок», підтримати «помірковано-прогресивні елементи» було сприйняте феміністками як знуцання¹⁰².

Не визнаючи за жінками рівних із чоловіками прав, більшість партій, тим не менш, закликали жінок брати участь в загальному «визвольному русі», доводячи безцільність «жіночого питання» та пов'язаного із ним руху. Чимало жінок відгукнулися на призов і «масами пішли до партій», передусім кадетів та соціал-демократів. «Ідейні» жіночі журнали так характеризували результат їхньої політичної роботи: «Рівність жінок обмежується лише жертвами, якими багата дорога до цілі: коли ж позиції завойовані, дороги чоловіків та жінок розходяться: чоловіки займають завойовані спільними зусиллями позиції, жінки ж залишаються все на тій же мертвій точці»¹⁰³. Тобто в будь-якому випадку чоловік є «противником», на великодушність якого краще не сподіватися¹⁰⁴.

М. І. Покровська визнавала, що участь жінок у «змішаних» організаціях є вельми корисною і для жінок, і для чоловіків, оскільки там вони ближче знайомляться один з одним, однак, як вже зазначалося вище, Марія Іванівна виступала за створення виключно жіночих організацій. У «змішаних» партіях жінки змушені грати підлеглу роль, а чоловіки є їхніми керівниками та вчителями. Будь-яка ініціатива та самостійність з боку жінок паралізується чоловіками, і вони лише виконують рішення останніх¹⁰⁵. Як відзначила кореспондентка «Союза женщин», в Галичині таких жінок називають «дромодерками» (в'ючними верблюдами). «Дромодерки» з ранку до ночі бігають містом, не виявляючи жодних особистих запитів, вони завжди йдуть за іншими, за що отримують єдину нагороду – звернення «товариш» або дешеvu похвалу тих, кому вони служать з повною самовіддачею¹⁰⁶.

Осмилюючи позиції жіночих організацій в низці інших політичних сил, феміністки не могли уникнути аналізу власне жіночого руху, розуміючи його неоднорідність. Найбільш повно охарактеризувала палітру жіночих організацій, що були представлені на Першому Всеросійському жіночому з'їзді (1908), «ревна феміністка» О. А. Волькенштейн. На перше місце вона поставила «течію російського жіночого руху, яка, починаючи із [18]60-х невтомно боролася за доступ жінки до освіти» під проводом Г. П. Філософової та Г. М. Шабанової. Далі відзначила «новий жіночий рух, що поставив своїм лозунгом політичну та громадянську рівноправність жінок», згуртувавшись під прапором «Союзу рівноправності жінок» на чолі з Л. М. Рутцен та М. О. Чеховою. Саме «Союз рівноправності жінок» поставив у всій широті жіноче питання, висунув його на поверхню російського життя, зробив невід'ємною частиною російського суспільного життя», а також пов'язав вітчизняний жіночий рух зі світовим. Правіше за «Союз» розташувалось «Російське взаємно-благодійне товариство», що поєднало «старих» діячок в галузі жіночої освіти та забезпечених жінок, які ніколи не думали про будь-яку боротьбу. Нарешті, ліве крило склала вищезгадувана жіноча «робоча» група, яка ще не об'єдналася в певну жіночу організацію. О. Волькенштейн зафіксувала також три точки зору на створення єдиної жіночої організації: більшість висловились за необхідність такої організації; «пролетарки» виступили проти союзу з «буржуазками»; крім того, лунали думки щодо збереження самостійних жіночих організацій у межах політичних угруповань¹⁰⁷.

Поза цими загальноновизнаними феміністками течіями опинилися близький до чорносотенних організацій «Союз русских женщин», виникнення якого «рівноправки» зустріли «з тривогою та важким почуттям»¹⁰⁸, та так звані «дами суспільства» – благодійниці, які прагнули «вбити час» або у кращому випадку впорядкувати справу допомоги бідним, не ставлячи перед собою більш серйозних завдань. Останні не виходили за межі «не лише свого міста, але й свого гуртка, своєї установи, навколо якої вони групуються»¹⁰⁹.

Слід відзначити, що феміністки розуміли обмеженість свого руху двома містами – Петербургом та Москвою. В їхніх текстах провінція визначалась як «притихла та придавлена»¹¹⁰, а провінційні кореспондентки, у свою чергу, вказували на віддаленість від столичних жінок¹¹¹. Основним шляхом подолання цієї «прірви» обидві сторони бачили пропаганду – влаштування лекцій із

«жіночого питання» та видання феміністської преси. А. В. Тиркова, яка неодноразово читала в маленьких провінційних містечках лекції про жіночий рух в Росії, з похвалою відгукнулася про публіку: «Жодного разу в жодному із міст мені не прийшлося з лекторської трибуни боротися з ... легковажною та зверхньою посмішкою»¹¹². У такому серйозному ставленні до обговорюваного питання лекторка бачила запоруку майбутнього успіху жіночого руху. Єдина перешкода, на яку вона вказала – це протидія з боку місцевої влади: губернатори кількох міст не дали дозволу на проведення лекцій.

Відстоюючи право на існування друкованих органів фемінізму, М. І. Покровська в 1910 р. опублікувала цілу серію статей, які містили характеристику найбільш впливових російських журналів («Русское богатство», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Современный мир») з огляду висвітлення ними «жіночого питання»¹¹³. За її висновком, усі вони, «тлумачачи багато про свободу народу», виявилися абсолютно байдужими до «жіночого рабства»¹¹⁴. Внаслідок цього, російські феміністки не бачили іншого шляху, крім організації власних видань, тим більше, що зарубіжний досвід свідчив про ефективність такого роду пропаганди. Посилаючись на зарубіжні видання, К. М. Щепкіна дослідила історію виникнення жіночих журналів в Англії та Франції¹¹⁵, а С. Ф. Русова надала короткий огляд слов'янським жіночим журналам, особливо відзначивши польський «Ster», який, до речі, охоче цитувався «Союзом женщин», та болгарський «Женски Глас»¹¹⁶.

Як ще один засіб привертання суспільної уваги розглядалися з'їзди, що скликалися жіночими організаціями. Кожен із них мав своє обличчя і був відповіддю на запити часу. Так, підводячи підсумки трьох з'їздів, які провів «Союз рівноправності жінок», журнал «Союз женщин» таким чином визначив характер кожного з них: перший (7–10 травня 1905 року) мав «організаційний» характер, другий (8–10 жовтня 1905 року) – «агітаційний», він продемонстрував суспільству наявність жіночої опозиції та жіночих вимог, третій (21–24 травня 1906 року) – «діловий», поставив на чергу культурну роботу союзу¹¹⁷. Ці з'їзди засвідчили готовність жінок боротися за свої права і поставили на чергу питання про скликання Всеросійського жіночого з'їзду (10–16 грудня 1908 року).

Зазначимо, що жіночі журнали дають відповідь на питання, чому проведення такого знакового для учасниць жіночого руху заходу відбулося на спаді хвилі масових протестів. З одного боку, журнальні публікації фіксують тривалий процес підготовки

з'їзду: думка про його скликання була висловлена головою Російського взаємно-благодійного товариства Г. М. Шабановою ще в 1902 році. Далі була проведена велика підготовча робота, отриманий офіційний дозвіл на організацію, однак напередодні з'їзду петербурзький генерал-губернатор Д. Ф. Трепов висунув нездійсненні вимоги: подання доповідей на його розгляд, виконання головою «поліцейських обов'язків» та ін., внаслідок чого з'їзд було відкладено. Говорячи про несприятливі зовнішні умови, «Союз женщин» також відзначає внутрішні чинники, вже вкотре вказуючи на жіночий «індиферентизм», який цього разу виявили столичні інтелігентні жінки та робітниці на противагу більш зацікавленим жінкам із провінції¹¹⁸.

З іншого боку, жіночі журнали пояснюють цей факт свідомими та цілеспрямованими діями російських «рівноправок», які сприймали демократизацію російського суспільства як процес тривалий та еволюційний. «Коли минула мить сплеску народних сил, хвилина їхнього яскравого та активного волевиявлення, настає тривалий період їхнього підбору і накопичення»¹¹⁹, і жінки повинні взяти участь у розвитку демократичних інститутів, сприяти активізації громадських ініціатив. «Що таке, між іншим, пресловутий жіночий з'їзд, як не прагнення викликати до життя наймертвіші та нерухливі елементи російського суспільства, пробудити в жінці розуміння її громадських обов'язків та змусити заговорити її волю?», – ставить зовсім не риторичне питання С. О. Тюрберт. І наприкінці статті вона дає відповідь на це питання. На її думку, факт скликання жіночого з'їзду та колективної роботи жінок над з'ясуванням своїх правових вимог та соціальних потреб дозволяє сказати останнім: «Ми – громадяни»¹²⁰.

Взагалі, чимало сторінок «ідейних» жіночих журналів присвячені обговоренню тактики боротьби за жіночу рівноправність. Тут феміністки розмежовували боротьбу за законодавчу рівноправність та рівноправність реальну. П. Дубовська говорила про боротьбу за користування визнаними правами як про нову фазу «жіночого питання»¹²¹. Те, що не заборонено законом, не завжди дозволено жінці у практиці життя. Жінки більше, аніж чоловіки, пов'язані звичаями та традиціями, тому, захоплюючись рішучими діями англійських суфражисток, які влаштовували демонстрації, відмовлялися сплачувати податки, били скло, голодували, російські феміністки схилились до повільної боротьби «культурним»¹²², «мирним, еволюційним»¹²³ шляхом через розвиток самосвідомості

жінок¹²⁴ та «перевиховання» суспільства в цілому, яке повинно відбуватися в родині, школі та житті¹²⁵. Так, в одній зі статей «Союза женщин» серед «ворогів» жіночого руху було названо дітей, які буквально з народження засвоюють поняття про «чоловічі» та «жіночі» заняття, ігри та літературу, про першість «чоловіків» та підлеглість «жінок»¹²⁶.

Утім, відстоюючи власні методи боротьби за рівноправність, вітчизняні феміністки прагнули ознайомитися з європейським та світовим досвідом. Вони визнавали необхідність «єднання усіх поборників справжньої свободи в усіх країнах світу»¹²⁷. «Ідейні» жіночі журнали висвітлювали діяльність міжнародних жіночих організацій (Міжнародної ради жінок та Міжнародної ради виборчих прав жінок) та роботу міжнародних конгресів, акцентуючи увагу на участі в їхній роботі росіянок, і таким чином, вписуючи російський жіночий рух у світовий контекст¹²⁸. Вони також ретельно фіксували всі перемоги жінок на шляху боротьби за рівноправність в усіх країнах світу, з особливою увагою слідкуючи за США, де жінки вибороли право на освіту та працю, а в кількох штатах здобули виборчі права, та Англією, жіночий рух якої набув найбільшого в світі розмаху¹²⁹. При цьому «ідеальною країною» вони визнавали Фінляндію, яка першою в Європі надала жінкам виборчі права, ввела спільну освіту для юнаків і дівчат, відкрила для жінок усі види професійної діяльності, окрім військової, заборонила продаж міцних алкогольних напоїв та проституцію¹³⁰. Якщо говорити про кордони Російської імперії, то, окрім руху фінських жінок, вітчизняні жіночі журнали згадували про польських та мусульманських жінок, але національний аспект жіночого руху їх майже не цікавив. Така позиція цілком пояснюється тими принципами, які сповідували російські феміністки початку ХХ ст.: «Поєднаємо нашу долю з великим визвольним рухом, будемо енергійно боротися за впровадження свободи для всіх і рівності перед законом всіх, – без різниці статі, національності та віросповідання»¹³¹.

Кінцевою метою жіночого руху визнавалася не лише досягнення рівноправності, але й поява так званої «нової жінки», типові риси якої «ідейні» жіночі журнали найчастіше намагалися простежити через літературні образи. Зазначимо важливість цього завдання, адже навіть серйозні мислителі лякали російське суспільство «вченими жінками»: «Мета жіночого руху ... тільки в тому, щоб зробити із жінки чоловіка, уподібнитися чоловіку, у всьму наслідувати чоловіку... Мавпити чоловіка, стати чоловіком другого

гатунку, зректися від жіночої основи – ось у чому бачуть честь жінки передові борці жіночої емансипації»¹³².

Автори, які вдавалися до засобів літературної критики, протиставляли «нову жінку» та жінку епохи кріпосного права. Так, С. Козленічі, вказуючи на разючі зміни в духовному устрої сучасної жінки, звертається до одного із найпривабливіших образів російської літератури – пушкінської Тетяни Ларіної. На думку С. Козленічі, якби можна було ввести до сучасного суспільства головних героїв «Евгенія Онегіна», то «Онегін міг би увійти до сучасності еволюційним шляхом, Тетяна – лише революційним»¹³³, оскільки остання повинна була б зруйнувати та заново створити світ своїх душевних понять. Тим не менше, між Тетяною та сучасною жінкою існує нерозривний духовний зв'язок: пушкінська героїня, яка пристрасно прагне вищого духовного життя, є духовною праматір'ю сучасної жінки.

Такі героїні, які в найпохмуріші часи російської історії уособлювали найкращі риси і були провісницями «нових жінок», зустрічаються в зображенні жінок різних суспільних верств. М. І. Покровська, аналізуючи типи селянок-кріпачок, виведених у творах вітчизняних письменників, поряд із «забитими, знеособленими жінками, на кшталт домашньої скотини, яка працює та тріпотить перед старшими, чоловіком» (дружина Ермолая з оповідання І. С. Тургенева «Ермолай и мельничиха»), відданими рабнями, які віддавали усе своє серце господарям (Наталя Савішна з повісті Л. Н. Толстого «Детство»), істеричками-клікушами та ін. бачить «тип жінки – голови родини» (мати Давидки Білого у творі Л. Н. Толстого «Утро помещика») та «тип гордої та сміливої жінки – величавої слов'янки» (некрасівські Дар'я з поеми «Мороз, Красный нос» та «губернаторша» Матрьона Тимофіївна з поеми «Кому на Руси жить хорошо»). Цих вільних та самостійних жінок кріпосний лад намагається знищити, але вони збережуть свою душевну силу і зможуть побудувати новий світ¹³⁴.

Навіть у «темному царстві» вітчизняного купецтва, що породжує «безмовних рабень», які не мають у собі жодної моральної опори (Авдотья Максимівна Русакова з п'єси О. М. Островського «Не в свои сани не садись») мерехтить «промінь світла» в образі Катерини у «Грозі». Її сильний характер протистоїть усім самодурним основам, він «сповнений віри в нові ідеали і самовідданий у тому сенсі, що йому краще загинути, аніж жити за тих умов, які йому огидні». Він

є запорукою того, що «темне царство», де відбувається безперервна наруга над жіночою особистістю, у найближчі часи буде знищене¹³⁵.

Питання, що найбільше хвилювало дописувачок «ідейних» жіночих журналів – які жінки приходять на зміну цим героїням. Цікаво, але надзвичайно популярний в 1860–1870-і рр. образ Віри Павлівни з роману М. Г. Чернишевського «Что делать?» у цьому переліку не значиться. Переважна більшість авторів вважає «новими жінками» «тургенівських жінок» (Наталю Ласунську з «Рудина», Єлену з «Накануне», Маріанну з «Нови» та ін.), які стали «синонімом моральної краси, поєднаної з силою волі»¹³⁶. Щоправда, образ «тургенівських жінок» трактується феміністками доволі неоднозначно. Деякі критики вважали, що «адвокат жінок» І. С. Тургенев створив «жінку, яка прокидається» і уособлює собою «творчу суспільну силу, що привертає, об'єднує, штовхає вперед своїх близьких». У майбутньому вона може стати дружиною та матір'ю родини або «людиною професії», однак у будь-якому випадку буде виконувати свій громадський обов'язок і слугувати суспільству¹³⁷. Водночас, слід пам'ятати, що для таких жінок засобом досягнення своєї громадської вартості є шлюбний союз. Любов до чоловіка дуже важлива для «тургенівської жінки», але це любов вищого гатунку, через неї реалізується її жага громадської діяльності¹³⁸.

Однак С. Козленічі ставить під сумнів таке трактування образу «тургенівської жінки». Покоління Єлени з «Накануне» – це покоління, яке прагнуло самостійного шляху і почало його з неминучого наслідування чоловіку. При цьому спроба жінки поєднати любов із ідейним життям створена ненормальними умовами її духовного життя. Тому С. Козленічі відмовляє «тургенівським жінкам» у званні «нових жінок» і вважає, що новітня російська література не створила яскравого жіночого образу через те, що сучасна жінка переживає перехідний стан і її душевний тип ще не визначився¹³⁹.

Водночас, твердження, що «типи, які зображуються сучасними белетристами, говорять нам, чого чекають російські чоловіки від російських жінок»¹⁴⁰, змушують критиків у пошуках «нових жінок» також звертатися до дискурсу «жіночої» літератури. Дописувачи «Женского вестника» пропонують на це звання Катерину – героїню твору Н. Д. Хвощинської-Зайончковської (псевдонім – В. Крестовський та ін.) та Віру Баскіну із твору О. А. Шапір «В бурные годы». Роман «Большая медведица» був написаний у 1860-і рр. і цілком відповідав ідеалам свого часу, однак, на думку автора статті, зберіг свою актуальність на сучасному етапі. Самостійна, безкомпромісна,

ческа Катерина є вільною жінкою «з невгамовною жагою корисної діяльності», при цьому вона реалістка і сповідує «теорію малих справ». Такі жінки потрібні в усі часи, тому на питання, що було поставлене в заголовку статті «Чи застарів тип Катерини?», дописувач рішуче відповідає: «Ні!»¹⁴¹. Віра Баскіна – це тип активної революціонерки, яка в ім'я справи може відмовитися від любові. Саме її самостійність та відданість «справі» привертають увагу М. І. Покровської. На її переконання, «такі жіночі типи необхідні для досягнення нашої рівноправності. Громадська діяльність таких жінок швидко зруйнує пануюче переконання, що жінка створена пасивною істотою, яким покликані керувати чоловіки і швидко створить реальну рівноправність жінки»¹⁴².

Поряд із літературними образами феномен «нової жінки» – самостійної, освіченої, орієнтованої на діяльність у публічній сфері, осмислювався через біографії реальних жінок. Як зазначила Р. Р. Бодуен-де-Куртине, висвітлюючи з'їзд польських жінок на честь ювілею Е. Ожешко: «Життя висунуло в останні роки стільки нових типів у плоті та крові, і ускладнила жіночу особистість такими ідеями, прагненнями та переживаннями, що характеристика, почерпнута із живої сучасності, була б у всякому разі не менш цікава та повчальна, ніж та, що втілювалась у книжковій образі минулих, хоча і недавніх ще днів»¹⁴³. Ці нові типи розпадаються на два підтипи – жінки, які досягли успіху в професійній діяльності (письменниці Е. Ожешко¹⁴⁴, М. Вовчок¹⁴⁵, перша американська жінка-лікар Е. Блекуелл¹⁴⁶, перша вітчизняна жінка-лікар Н. П. Сулова-Голубева¹⁴⁷, математик С. В. Ковалевська¹⁴⁸ та ін.) та жінки – громадські діячки (лідер англійських суфражисток Е. Панкхерст¹⁴⁹, перша жінка – член національного конгресу США Ж. Ранкін¹⁵⁰, перша жінка – член палати представників у штаті Колорадо Е. Гертц¹⁵¹ тощо).

Цікаво, що надаючи характеристику цих «піонерок» жіночого руху вітчизняні феміністки намагаються розв'язати той негативний образ «нових жінок», який склався у російському суспільстві. Відзначаючи їхню самостійність, енергійність, ораторський талант, високий освітній ценз, професійні якості, вони, водночас, вказують на те, що переконана американська суфражистка Ж. Ранкін «сама собі шиє сукні, робить шляпи та прекрасно готує їжу»¹⁵², а англійська суфражистка Тейслор – чудово виглядає. До речі, опис останньої надає досить точне уявлення про риторику жіночих журналів: «Місс Тейлор, струнка та граційна дівчина, з правильними та симпатичними рисами обличчя, була одягнена в оксамитову сукню кольору

морської хвилі. Вся її зовнішність була живим спростуванням думки тих, хто уявляє собі суфражеток якимось фуріями»¹⁵³. Часто в таких описах зустрічається змішання «чоловічих» та «жіночих» якостей: «енергійна фігура та виразні жести» французької феміністки Н. Руссель «дишуть гордою мужністю і разом із тим наповнені витонченістю та артистично-гармонійні»¹⁵⁴, Л. Гейман та А. Аугспург з Німеччини – «прекрасні оратори, із дещо чоловічим складом розуму»¹⁵⁵, а російські феміністки називаються «просвіченими та мужніми жінками»¹⁵⁶.

Значимо, що на рівні жіночої періодики відбувалося становлення особливої мовної комунікації. Як стверджує І. І. Юкіна, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вже спостерігається розуміння того, що мова впливає на суспільну свідомість та консервує забобони. Жінці «з дитинства прищеплюється віра у перевагу хлопчика над дівчинкою, чоловіка над жінкою; вона чує, що мужність – це достоїнство, жіночність же – це щось непевне, слабке, обмежене, вузьке». Звідси «значення багатьох слів, як, наприклад – розум, логіка, визначались з чисто чоловічої точки зору: чоловічий розум, чоловіча логіка – поняття позитивні; слова ж: жіночий розум, жіноча логіка – вживаються хіба що жартома. У всій історії аж до наших днів під словом «людина», «людські права» розуміється чоловік, чоловічі права, а слово «загальне» стосується виключно чоловіків; зате слово «пропаща» стосується виключно жінки»¹⁵⁷. Жіночі журнали на протигагу цим сталим мовним конструкціям пропонують нові – «чоловіче правосуддя», «чоловіча зверхність», «чоловіче чванство», що змінюють оцінне навантаження на прямо протилежне.

Крім того, у цей час була зафіксована неможливість використовувати наявний мовний інструментарій для опису нових форм жіночої діяльності¹⁵⁸. Яскравим прикладом, що ілюструє це твердження, є оповідання М. Сковронської «Записки коректорши», опубліковане в 1882 р. в журналі «Друг женщин»: «Я коректорша. Так називали та називають мене в багатьох типографіях, де я читала коректуру. Вочевидь, слово «коректорша» є неправильним і повинно означати дружинку коректора, а не жінку, яка займається коректурою... Розуміючи невірність закінчення у слові «коректорша», деякі автори, твори яких я коректувала, намагалися називати мене коректрисою, слов'янофіли називали мене коректоркою, але жодне закінчення не затвердилося, і мене продовжують називати коректоршею, так за прикладом інших називаю і я себе»¹⁵⁹. У відповідь на ситуацію,

що склалась, феміністська преса початку ХХ ст. активно взялася за творення слів, що характеризували нові гендерні умови («асистентка», «депутатка», «делегатка», «дьяконіса», «журналістка», «лекторша», «фабрична інспектриса», «фельдшерлиця», «юристка» та ін.), таким чином маркуючи поділ суспільства гендерною ознакою¹⁶⁰.

Отже, на сторінках «ідейних» жіночих журналів «Союз женщин» та «Женский вестник», видання яких співпало з початком активізації жіночого руху в Росії, презентувалося нове сприйняття гендерних та класових установок через такі ключові поняття, як «жіноче питання», «фемінізм», «жіночий рух» та низку інших. Вирішуючи так зване «жіноче питання», російські «рівноправки» обрали ідеологію ліберального фемінізму, спрямовану на зрівняння «жіночих» та «чоловічих» прав, хоча в окремих журнальних публікаціях відчувається вплив ідей «марксистського», «радикального» та «соціального» фемінізму. При цьому, більшість авторів, за виключенням М. І. Покровської, досить обережно ставилося до поняття «фемінізм», вкрай непопулярного в російському суспільстві.

«Жіноче питання» охоплювало широкий спектр морально-етичних, соціально-економічних та політичних проблем, однак ключовим визнавалося здобуття загального виборчого права. Участь жінок у законодавчому процесі мала покласти початок подоланню гендерної нерівності, що становило кінцеву мету «жіночого руху». Останній передбачав спільні дії жінок усіх соціальних станів, прошарків, груп. На думку М. І. Покровської, боротьба за рівноправність була справою виключно жіночою, тоді як видавці «Союза женщин» прагнули до союзу із чоловіками. При цьому обидва органи друку закликали до опори передусім на власні сили, з обережністю спостерігаючи за діяльністю майже всіх вітчизняних політичних партій. Незадоволення іншими політичними силами живилося нершучістю більшості партій при вирішенні «жіночого питання» або несприйняттю їхніх методів боротьби. Закликаючи до негайної боротьби за рівноправність, російські феміністки, тим не менш, віддавали перевагу культурно-просвітницькій діяльності, вважаючи основною «зброєю» пропаганду через різноманітні жіночі організації, жіночу пресу, загальні з'їзди, лекторську діяльність. Її наслідком вони бачили «перевиховання» суспільства та формування «нової жінки» – високоосвіченої, самостійної, ініціативної.

Морально-етичні аспекти «жіночого питання»

Морально-етичні проблеми як частина «жіночого питання» найбільшої гостроти набули після 1905 року. Початок нового століття позначився загальним рухом за перегляд так званого «подвійного» стандарту в галузі моралі, що охопив освічену частину суспільства Північної Європи (Німеччини, Скандинавії, меншою мірою Англії) та Америки¹⁶¹. Не оминув цей рух і Росію, де ситуація була ускладнена таким культурним та соціальним явищем, як декаданс. За назвою одного із перших декадентських творів – роману М. П. Арцибашева «Санін» (1908), стиль поведінки молодих людей, які проповідували чуттєвість без любові, отримав назву «санінізму». Доволі посередній твір про пристрасть, інцест та самогубство спровокував шквал критики з боку публіцистів усіх напрямків, але, водночас, зафіксував кризу «буржуазної моралі»¹⁶² та надав поштовх дискусіям навколо моральних норм, інституту шлюбу, проституції і т. ін. Ця ситуація була зафіксована вже в першому номері «Союза женщин»: «Статеве питання, що пропагується вже давно порівняно не впливовою та непопулярною в найкращій частині російського суспільства групою декадентів, яким відразу заволоділо увагою читаючої публіки і стало запально дискутуватися в літературі та періодиці»¹⁶³.

«Ідейні» жіночі журнали активно включилися в обговорення проблеми «подвійної моралі». Нерівні вимоги до моральності чоловіків та жінок були освячені традицією та підтримувались зусиллями тогочасної медицини та психології. О. Вайнгер, П. Мебіус, Р. Крафт-Ебінг та інші світила науки відмовили жінці в інтелекті та здатності до сексуальних переживань¹⁶⁴, тоді як сексуальність чоловіків абсолютизувалася: стверджувалося, що, починаючи з 14-річного віку, хлопчик відчуває непереборний статевий потяг, незадоволення якого нібито веде до самоотруєння організму¹⁶⁵. Обивателі додавали свої аргументи на захист існуючої ситуації: вони стверджували, що однакової моральності для чоловіків та жінок вимагати неможливо, оскільки реальні наслідки статевої аморальності для них неоднакові. Вагітність жінок завжди викриває те, що вони «не зберегли своєї жіночої честі», а чоловіки можуть легко приховати свій порок¹⁶⁶.

Феміністська преса описувала моральну нерівність жінок та чоловіків у термінах «панування» та «рабства», причому винуватцями в ситуації, що склалася, вона вважала чоловіків, тоді

як жінка виступала виключно в ролі жертви: «Чоловіки – пани, а жінки – їхні рабині, тому першим усе дозволено та пробачене, а іншим заборонено і не вибачається»¹⁶⁷; «пануюча мораль ... прагне зберегти існуючі тепер між чоловіком та жінкою відношення деспотизму з одного боку та рабства з іншого»¹⁶⁸.

Панування «подвійної моралі» визначало становище жінки в суспільстві, відвівши їй дві абсолютно різні ролі. В одному випадку вона цінувалась як «порядна жінка» – мати, сестра, наречена, і оточуючі ставилися до неї з повагою. В іншому випадку жінка виступала як «жриця любові», «знаряддя насолоди», і чим менш порядною вона була, тим більш цікавила чоловіків. Ці два світи були розділені стіною умовностей: «порядні жінки» не повинні були знати про існування «пропащих жінок», яким присвячували своє дозвілля їхні чоловіки, батьки та брати. Однак «бруд» проникав крізь цю тонку стіну на «чисту» половину життя, і «порядні жінки» відчували глибоке обурення. Вони почали вимагати права «бачити та знати життя без прикрас та внести до нього поправки, продиктовані її власною розвинутою свідомістю»¹⁶⁹ та рішуче заявляти: «Доволі покірності! Покірність – синонім рабства!»¹⁷⁰. Таким чином сталий порядок був порушений, і феміністська преса, зафіксувавши цей момент, взяла на себе обов'язок висвітлювати та засуджувати аморальні явища, розповсюджені в сучасному суспільстві. На зауваження рецензента «Русской мысли», що читання таких журналів «бруднить уяву» жіночої молоді, редакція «Женского вестника» заявила, що жінкам, які «прагнуть до світла, до знання, до самостійної праці, намагаються боротися із невіглаством ... нема чого закривати очі на ненормальність статевого стосунку». Тому перед серйозними виданнями стоїть завдання виховувати «не цнотливих дітей, не квіти насолоди для чоловіків, а людину, яка серйозно та свідомо ставиться до своїх майбутніх громадянських та сімейних обов'язків»¹⁷¹. Взагалі, статево виховання визнавалося надзвичайно важливим елементом вдосконалення моральності суспільства: спрямоване на дівчат, воно повинно було ознайомити останніх із власною природою¹⁷², а щодо юнаків – мало сприяти подоланню «еротизму, тобто більш чи менш збудженого стану статевого інстинкту» оточуючого середовища¹⁷³.

Відповідаючи на питання, яким чином можна подолати «подвійну мораль», жіночі журнали в один голос стверджували: по-перше, «розкріпачити» жінку¹⁷⁴, по-друге – ввести «єдину статево мораль» для жінок та чоловіків¹⁷⁵. При цьому, М. І. Покровська зазначала, що

єдина статева мораль може бути досягнута різними шляхами: або через повну свободу статевого стосунку, або через проповідуваний Л. М. Толстим «аскетизм»: «Якщо безладні статеві зв'язки будуть пробачатися жінці, так само, як вони пробачаються чоловікам, не буде проституток, звісно, за умови повної рівноправності чоловіків та жінок в усьому. Якщо від чоловіків та жінок будуть вимагати цнотливості до шлюбу та вірності у шлюбі, проституція зникне»¹⁷⁶. Особисто для М. І. Покровської більш прийнятним був шлях «статевої чистоти» та «приборкання статевого інстинкту»¹⁷⁷. До речі, можливо, саме цим пояснюється спокійне ставлення «Женского вестника» до «антифемінізму» Л. М. Толстого. У рецензії на «Крейцерову сонату» зазначалося, що письменник «зовсім не є ворогом емансипації або жіночої освіти... Він тільки викриває безпощадно лицемірність суспільства, яке на словах співчуває емансипації та говорить про жіночу гідність і одночасно роз'їдається болячкою проституції...». Рецензент вказує на те, що Л. М. Толстой проходить повз економічних причин тілесного поневолення жінки, але «глибоко та гірко відчуває ... основну її безправність у найінтимнішому та найтонкішому виявленні свободи»¹⁷⁸. В іншій рецензії, автором якої була М. І. Покровська, «Крейцорова соната» характеризується як гарячий протест «проти її [жінки – Л. Ф.] статевого поневолення чоловіками, проти статевої розпусти останніх». Люди не повинні робити плотську любов знаряддям насолоди, вона покликана слугувати лише для народження дітей. Поза цієї мети чоловікам та жінкам слід від неї утримуватися. У такому випадку основою шлюбу стане не задоволення тваринного інстинкту, а глибоке духовне єднання¹⁷⁹. Коли таке єднання не можливе, то від шлюбу краще утриматись.

В «ідейних» жіночих журналах відзначалось, що «прагнення до індивідуальної свободи робить для багатьох неможливим шлюб у його старій, суворо визначеній законом та звичаями формі». Тому чимало жінок «буржуазного та аристократичного походження, які за своїм характером та розумом стоять вище середнього рівня, ... не вішаються на шию першому зустрічному і досягають певної зовнішньої та внутрішньої самостійності завдяки якійсь професії»¹⁸⁰. Цікаво, що підтримуючи подібне ставлення до шлюбу в жінку, феміністки відмовляли у праві на безшлюбність чоловікам, бо холостяк «заперечує потребу в жінці, як подрузі життя, як у дружині та як матері своїх дітей... зводячи її на ступінь фізіологічної потреби найнижчого порядку». Першим безпосереднім результатом

відмови від одруження є збільшення кількості «старих дів», іншим – «пролетаризація суспільства», оскільки основний приріст населення відбувається за рахунок нижчих прошарків суспільства¹⁸¹. Крім того, через хвороби та відсутність досвіду практичного життя, який набувається лише у шлюбі, холостяки визнавалися нездатними ані до військової, ані до цивільної служби: «Тільки у шлюбі, тільки під впливом тривалого еднання із жінкою, чоловік може розгорнути усю свою людську цінність... Тільки поряд із жінкою юнак стає чоловіком, чоловік стає особистістю»¹⁸².

Водночас на сторінках феміністських видань як альтернатива традиційному шлюбу та безшлюбності широко обговорювалась ідея «вільного союзу», заснованого, за виразом шведської письменниці Ф. Штейнгоф, на спільній, «інтерсексуальній» моралі¹⁸³. Вищезгадуване «право на материнство», що проповідувалось Е. Кей і Р. Бре та передбачало «вільний союз», виявилось вельми привабливим для окремих діячок жіночого руху, оскільки дозволяло подолати основну ваду сучасного шлюбу – його «покупний» характер: «Сучасний шлюб є ніщо інше як комерційна угода купівлі-продажу, із зміною ролей продавця та покупця залежно від тих чи інших життєвих благ, якими доля наділила одного із контрагентів... Сучасний шлюб – це або придбання дарової робочої сили, або приєднання капіталу до капіталу, або купівля краси, титулу, зв'язків»¹⁸⁴. Звісно, справжні мотиви намагаються прикрити «пристойними ширмами із гучних фраз та слів»¹⁸⁵, але сутність залишається незмінною – це «примусовий союз між чоловіком та жінкою»¹⁸⁶. Він характерний для усіх суспільних верств: у селянському та робітничому середовищі, обираючи шлюбного партнера, передусім шукають робітника або робітницю; у середовищі дрібних чиновників, міщан та дрібного купецтва – домашню господиню, у середовищі бюрократії, великої буржуазії і навіть інтелігенції – «знаряддя насолоди»¹⁸⁷, «предмет розкоші, за володіння яким приходиться плачувати»¹⁸⁸.

Визнаючи важкість становища селянської жінки, яка шукає вихід у покорі чоловікові та його родині¹⁸⁹, та жінки-робітниці, яка задля кращого добробуту родини змушена важко працювати¹⁹⁰ жіночі журнали зупиняються, передусім на трагізмі «буржуазного шлюбу». Аналізуючи твір польського письменника Г. Сенкевича «Сім'я Поланецьких», М. І. Покровська бачить у головній героїні роману Марині Поланецькій «ідеал буржуазної дружини»: вона красива і задовольняє естетичне почуття чоловіка, вона добра та надійна

і може створити чоловіку душевний комфорт, у неї розвинуте почуття обов'язку і вона завжди дотримується пристойності. У свою чергу, чоловік любить Марину, але усіма засобами підтримує її матеріальну та моральну залежність, внаслідок чого «жінка-комфорт» поступово втрачає самостійність, сміливість і гордість, а натомість набуває боязливості, покірливості, відданості та безнадійний погляд на щастя. Таким чином, Поланицький, одружившись, у моральному відношенні виграв, а Марина програла, оскільки її «задатки гарної самостійної особистості були вбиті в самому зародку»¹⁹¹.

Схожу трактовку надають авторки феміністських журналів жіночим образам А. П. Чехова. Зосередившись на зображенні «малокультурного та слабодушного російського суспільства», письменник яскраво змальовує поразку жіночої душі в боротьбі із життєвою вульгарністю: більшість молоденьких дівчат, готових на самопожертву, як інститутка Віра («В родном углу») «перетворюються на солідних матрон, які оберігають своє домашнє вогнище, сліпо обожнюють своїх дітей... і вирікають смертні присуди в питаннях моралі, повні недобррозичливості та суворості до всього, що відхиляється від звичайного шаблону»¹⁹². Інші жінки, які в силу свого виховання зробили із кохання «прекрасний та чарівний замок» (Зінаїда Федорівна в «Рассказе неизвестного человека» та Надія Федорівна в «Дуэли») бачать, як помирає їхнє почуття, а на «руїнах цього чудового замку запановує мерзота запустіння»¹⁹³.

Окремо у творах А. П. Чехова стоять «учені жінки» (колишня курсистка Ольга Михайлівна в «Именинах» та лікар Віра Семенівна в «Хороших людях»). По суті, вони ведуть таке саме життя, як й інші жінки, але, на відміну від останніх, критично ставляться до навколишнього середовища та оточуючих їх чоловіків: «жінки починають більш ясно бачити чоловічі недоліки, починають усвідомлювати, що насправді у чоловіків взагалі немає тієї моральної та розумової переваги, якою вони похваляються перед неосвіченими жінками»¹⁹⁴. Наступним кроком стануть реальні дії, спрямовані на зміну звичних життєвих устоїв. Так, Віра Семенівна залишає брата та їде «прививати віспу».

Як ми бачимо, у більшості випадків жіночі журнали зображують постраждалою стороною жінку, і лише в окремих випадках зазначають, що шлюб у сучасному буржуазному середовищі виявляється «повною дисгармонією» та змушує страждати обидві сторони¹⁹⁵. Подолати цю «дисгармонію» можна лише відмовившись від «патріархального шлюбу» на користь «вільного союзу».

Окрім численних перекладних праць, які пропагували «вільний шлюб»¹⁹⁶, вітчизняні феміністки пропонували власне бачення проблеми. У 1908 р. постійна дописувачка «Женского вестника» М. Рогович виступила зі статтею «Трагізм становища жіночої молоді», де заявила, що «жінки, які прагнуть до рівноправності, мають усіляко сприяти виробці нових форм сексуального співжиття», тобто «вільного шлюбу». На її думку, він вже існує серед робітниць, але не розповсюджений у середовищі освічених дівчат, яким у навчальних закладах прищеплюється уявлення про законний шлюб як єдину можливу форму сексуальних стосунків, що не відповідає дійсності. Тому держава в особі юристів має у старших класах повідомляти дівчатам детальні відомості про шлюбні закони, у тому числі й стосовно позашлюбних дітей¹⁹⁷.

З різкою критикою поглядів М. Рогович виступила М. Орловська, яка побачила у статті останньої заклик до «гетеризму». Вона зазначила, що «нові відносини» між чоловіками та жінками не відповідають ані вимогам етики, ані економічним умовам. Відсутність матеріальної та духовної допомоги з боку батька у справі виховання дітей покладають на жінку надто важкий хрест, що може виявитися їй не під силу. Порівнюючи погляди М. Рогович із ідеями Р. Бре, М. Орловська зробила висновок, що німецька письменниця «вимагає підняття проститутки до становища матері, а Рогович пропонує понизити становище дружини ... до становища дівчини-матері». Виходячи з цього, вирішення ситуації вона бачить не у знищенні інституту шлюбу, а у зміні законодавства про шлюб та полегшенні розлучень¹⁹⁸.

У відповідь М. Рогович спробувала уточнити свою позицію, зазначивши, що на практиці «вільні союзи» часто страждають від тих самих проблем, що і законний шлюб, заснований на патріархальних засадах. Тому в майбутньому «вільний союз» має бути перебудований на «принципах матріархату»: діти із народження стають членами суспільства, а не власністю батька, і залишаються при матері, при цьому праця матерів із виховання дітей оплачується батьком або суспільством¹⁹⁹. Ці ідеї були запозичені з праць європейських авторів, і як вказує сама авторка, не підлягали реалізації на сучасному етапі. Досягнення сучасного їй суспільства вона вбачала в можливості для дівчини вступу до «вільного шлюбу»: закон надає гарантії позашлюбній матері, залишається лише «гоніння з боку суспільства, працедавців та керівництва»²⁰⁰, але це не вдавалося М. Рогович надто серйозною проблемою.

Доволі утопічними аргументами оперувала також інша кореспондентка «Женского вестника» віце-голова клубу Жіночої прогресивної партії М. Л. Вахтіна. Відкидаючи питання про матеріальний бік проблеми, вона робила акцент на духовному єднанні людей. За умови духовної близькості єдиною можливою формою шлюбу стає «вільний шлюб», при якому проблеми проституції та позашлюбних дітей відійдуть у минуле, тому що «люблячий наречений не схоче приректи кохану дівчину на страждання та горе». Держава повинна взяти на себе допомогу молодому подружжю через організацію виховних будинків та обкладення усього дорослого населення податком на дітей²⁰¹.

Таким чином, проблема «вільного шлюбу» доволі часто ставилася на сторінках жіночої преси, однак її обговорення не виходило за межі теоретичних викладок. «Вільна любов» та «вільний шлюб» розглядалися як принцип, який може бути реалізований за інших соціальних умов, оскільки запропоновані механізми захисту жінок не могли бути реалізовані в сучасних авторах умовах. При цьому феміністки наголошували, що високі ідеали «вільної любові», про які вони пишуть, не мають нічого спільного із декадентською «вільною любов'ю». Вони переконували своїх читачок, що «вільна любов» «полягає не в багатощлюбності, а в тому, що чоловіки та жінки вільно вступають у статевий зв'язок і підтримують його не через сторонній тиск, але виключно під впливом взаємної любові, поваги та духовного єднання, які спонукають їх залишатися в одному шлюбі»²⁰².

Говорячи про нову форму родини, «ідейні» жіночі журнали наголошували на необхідності дотримання основного принципу – рівності чоловіка та жінки. Вони уявляли їх рівноправними партнерами, «товаришами»: «Зникне дружина-рабіння, зникне подурному самовдоволеній володар-чоловік, буде створена більш обласроджена сім'я, будуть краще виховуватися діти, майбутні громадяни. Я бачу таку сім'ю, бачу, як рівноправне подружжя, тісно пов'язані любов'ю та дружбою, стійко йдуть рука в руку життєвим шляхом, разом виховують дітей, прагнучи обласродити в них людську природу, створити в них більш досконалих людей»²⁰³.

Водночас, прибічники «вільних союзів» сумнівалися в можливості реформування «патріархального шлюбу»: «реформа моралі може бути досягнута лише в тому випадку, якщо любов не будуть вважати почуттям злочинним та ницим» і на зміну примусовому шлюбу прийде шлюб з любові²⁰⁴. Утім, засудивши

сучасне подружнє життя та мотиви, якими керується більшість під час укладання шлюбу, творці феміністського дискурсу не відмовилися від пошуків можливих шляхів покращення становища жінки в родині, змістивши акцент із морально-етичних проблем на економічні та правові.

Для пореформеної Росії характерним було уявлення про чітке розподілення ролей у родині: «чоловік-годувальник» та «дружина-домогосподарка». У цьому випадку основою статусу чоловіка виступала його роль годувальника, відповідно до чого визнавалося безумовне верховенство чоловіка в родині. Основою статусу жінки в родині та суспільстві було материнство, на жінку також покладалися усі домашні обов'язки, які, до речі, визначалися чоловіком як головою родини. Прибічники такого порядку були переконані, що він має природний характер і тому не вимагає перегляду, а є чимось назавжди заданим та вирішеним²⁰⁵.

У великому обсязі літератури для жінок можна зустріти багаторазово тиражований образ ідеальної жінки – охоронниці домашнього вогнища, дбайливої господарки, вірної дружини та турботливої матері. Теза про те, що дім є єдиною можливою сферою діяльності жінки, була основоположною для такого роду праць «для жінок»: «чоловік знаходить своє нормальне життєве покликання у світі, жінка в сімействі; чоловік в сімействі – це засновник, виробник, захисник та годувальник; жінка ж – дружина, яка народжує, мати дітей, охоронниця та попечителька сімейства, в якому вона живе та діє. Саме для цього і організована жіноча душа»²⁰⁶. Такі збірки досить чітко окреслювали сферу діяльності жінок у родині – приготування їжі, прибирання, шиття, догляд за дітьми, і були розраховані на жінок з певним рівнем освіти. Якщо у книзі й зустрічалися нетипові міркування на тему «фізика, хімія і ботаніка стосовно домашнього господарства», то автори поспішали заспокоїти свою читацьку аудиторію: «Не лякайтесь мої прекрасні читачки ... я в жодному разі не маю на увазі сухої науки, яка тільки напружує дух, не роблячи приємності»²⁰⁷.

Натомість феміністки визначали таке становище жінки в родині як «рабство», «кріпацтво» та «смуту осілості» й відкидали «природність» ситуації, що склалась: «Усі її знання, усю її освіту пристосовують для домашнього вжитку; жінка повинна присвячувати себе родині, причому тут мається на увазі не стільки виховання дітей, скільки всі сімейні обов'язки у всьому їхньому різноманітті, тобто домогосподарство, домашня економія, піклування про зручність

членів родини. Багато хто із жінок обтяжений цією задалегідь визначеною роллю або смутно усвідомлює свою непридатність до неї; вони відчувають, що на іншому поприщі діяльності вони були б більш придатні. Однак вони не можуть зайнятися іншою справою, у них відібрали для цього усі можливості...»²⁰⁸.

Спроби жінки розширити коло своїх зацікавлень викликали у чоловіків негативну реакцію, зокрема появу терміна «третя стать», що вживався стосовно жінок, які прагнули здобути вищу освіту. На думку чоловіків, такі жінки втрачали жіночність і ставали подібними до безплідних «робітниць» кошаиноного світу²⁰⁹. Так, за словами М. І. Покровської, «від освічених чоловіків нерідко можна почути, що жінка, звільнившись з-під опіки чоловіків і взявши діяльну участь у громадських справах, зруйнує родину, втратить жіночність, а разом із тим і значну частину своєї привабливості для чоловіків»²¹⁰. Досить показовою є також розповідь про батька, який свою єдину улюблену дочку, яка тільки-но одружилася і народила дитину, завантажував величезною кількістю домашньої роботи. На запитання, навіщо він це робить, адже в домі достатньо прислуги, він відповів: «Інакше не можна, не слід давати молодим жінкам часу оглянутися в житті, помітити, як ошукують заміжно жінку, відчути своє поневолення. А то почнеться протест, потім захоплення чимось і родина розпадеться. Тільки клопотання по господарству до повного стомлення можуть врятувати жінку від захоплення, а родину від розпаду»²¹¹.

Феміністок обурювали гендерні ролі, які склалися в традиційній родині. У «Дневнике суфражистки» головна героїня таким чином змальовувала статус чоловіка в родині: «Батько займався лише службою і жодним чином не допомагав матері ані у вихованні дітей, ані в господарстві. Уся родина трималася матір'ю, але батько вважав себе її годувальником та головою. Мати це визнавала і надавала йому можливий при наших злиднях комфорт. У нього був свій кабінет – маленька кімната, куди в його присутності ми не мали права входити. За обідом йому доставався найкращий шматок. На службу він йшов в ошатному вбранні, вичищеному матір'ю... Батько тільки служив. Слід віддати йому справедливість: усю платню він зазвичай віддавав матері»²¹². На думку феміністок, навіть тоді, коли чоловік бере на себе частину клопотань по господарству, він прагне лише одного – ще більше закріпити жінку. Так, у робітничому середовищі чоловіки водять дітей на прогулянку та купують провізію. У першому випадку вони прагнуть зекономити на одязі дружини, у другому – позбавити

жінку права самостійно розпоряджатися коштами. «Буржуазні» чоловіки також ходять до лавки та контролюють роботу прислуги, тим самим підриваючи авторитет господині дому²¹³.

Вітчизняні феміністки виступали проти уявлень, які визначали жінку виключно як дружину, мати та господиню. На їхню думку, жінка має право вийти за межі домашньої сфери, здобувати освіту, працювати, займатися громадськими справами і таким чином розвиватися як особистість: «... Не в одному лише материнстві повинно полягати призначення жінки. Вона також, як і чоловік, повинна розвивати свій розум і морально самовдосконалюватися. Визнання загальнолюдських прав поряд зі своїми специфічно жіночими правами повинна домагатися жінка, а не лише одних тільки обов'язків, хоча б і таких високих, як материнські»²¹⁴. Як зазначила авторка статті «Третій пол»: «...посилання на “святість сім'ї”, “материнські обов'язки” – тільки фрази, що прикривають вузькоогоїстичні мотиви, і зриваються вони з вуст людей, які особисто ухиляються від “сімейних радощів” або на кожному кроці розхитують ці “сімейні устої”»²¹⁵. Зазначимо, що феміністки не відкидали «природного обов'язку» жінки перед суспільством, який полягав у народженні, вихованні дітей та веденні домашнього господарства, але вони розширили змістовне наповнення цього поняття, зарахувавши до «природних обов'язків» жінки розвиток її духовних здібностей, а в якості приклада поєднання «розумових інтересів» із домашньою роботою наводили процес виховання дітей.

Жінка повинна бути свідомою матір'ю, яка із усією відповідальністю підходить до проблем виховання своїх дітей, оскільки «лише матері ввірені клопоти початкового виховання сина або дочки, лише мати може вкласти до розуму дитини основні поняття про правду, справедливість, про чесне виконання обов'язку, про висоту самопожертви, про альтруїзм, про любов до людей, про допомогу бідним та про тисячу інших речей, які сприймаються лише в родині або лише з вуст люблячої та освіченої матері»²¹⁶. Натомість жінки часто не здатні надати своїм дітям навіть елементарних знань, оскільки «і в тій вузькій сфері діяльності, що відведена жінці, вона є не спеціалісткою, яка може самовдосконалюватись, а дилетанткою; такою вона є на кухні і в дитячій, як кухарка, економка і вихователька»²¹⁷. Тому, щоб навчити своїх дітей «першим поняттям про родину, про суспільство, про державу», сама жінка має отримати широку освіту²¹⁸. З цією метою необхідно перебудувати як сімейне, так і суспільне виховання.

Аналізуючи механізми виховання, феміністки доводили, що з перших днів життя дітей визначається нерівність дівчаток та хлопчиків. Спочатку ця нерівність виявляється в іграшках та інших дрібницях, потім поглиблюється на рівні виховання «чоловічих» та «жіночих» якостей, і нарешті, закріплюється в навчальних закладах своєрідним «муштруванням», підготовкою до майбутнього подружнього життя²¹⁹. «Ідейні» жіночі журнали пропонували два шляхи вирішення проблеми: по-перше, втілити у виховання ідею рівності статей, тобто на усіх ступенях ввести спільне навчання²²⁰; по-друге, надати жінкам можливість вивчати такі предмети, як вчення про спадковість, про виродження, ембріологія, історія фізичного розвитку дитини, гігієна, психологія дитинства, соціологія дитинства, дитяча література, правознавство, історія жіночого руху в курсі жіночих гімназій, а для неграмотних жінок створити школи матерів або практичні курси із догляду за дитиною²²¹.

Оскільки виховання дітей та робота по дому вимагає від жінки значних зусиль та створює певні суспільні цінності, однією із вимог західноєвропейських феміністок було визнання економічної значущості жінки в межах домашнього господарства. На жіночому конгресі у Франції в 1908 р. прозвучала заява про необхідність зобов'язати чоловіків сплачувати своїм дружинам «еквівалент професійного заробітку» для «забезпечення цій праці належної поваги з боку суспільства». Навіть у феміністському середовищі ця пропозиція була сприйнята доволі неоднозначно: її противники зазначали, що таким чином жінка із учасниці «сімейного товариства» перетвориться на «службовця» свого чоловіка і втратить усі права. Відлуння цієї дискусії можна побачити на сторінках «Женского вестника»²²², однак подальшого розвитку вона не набула. Натомість більш популярною виявилась ідея соціал-демократів щодо влаштування колективних господарств або «життєвих форм на кооперативних засадах»²²³.

У кількох номерах «Женского вестника» був опублікований переклад праці М. Лішневської «Економічна реформа шлюбу», де авторка закликала до агітації за створення «установ, які б надавали можливість господині дому та матері перейти від приватного господарства до суспільного»²²⁴. Прикладом нових форм ведення господарства були так звані «центральні кухні» Америки, коли кілька родин об'єднувались для приготування спільних обідів²²⁵, або «зразкові будинки» у Франкфурті-на-Майні, де приватні квартири доповнювались установами, що знаходилися у спільному

користуванні: дитячими яслами та садочками, бібліотекою, залом для зібрань тощо²²⁶. У Росії такі господарства так і не з'явилися, але в роки Першої світової війни жіночі журнали знову повернулися до ідеї кооперації. Однією із найбільш гострих проблем воєнного часу стало подорожчання продуктів харчування. Як єдиний можливий вихід із ситуації редакція «Женского вестника» запропонувала своїм читачкам «перехід в галузі харчування від одинарних господарств до колективних за допомогою облаштування кооперативних їдалень», які б, з одного боку, дозволили суттєво зекономити на провізії та паливі, з іншого, – у вільний час могли перетворюватися на лекційні зали та бібліотеки-читальні. При цьому організацію першої такої кооперативної їдальні в Петербурзі журнал узяв на себе²²⁷.

Феміністки розуміли, що навіть за умови полегшення домашньої праці, далеко не всі жінки зможуть поєднати професійну діяльність, домашнє господарство та материнство. Демонструючи своє знайомство із неомальтузіанством (вченням про обмеження народжуваності через штучне попередження запліднення), феміністки ставили питання про те, що робити у випадку конфлікту професії та материнства²²⁸. Зазначимо, що у цьому питанні вони згоди не дійшли: дехто вважав, що жертвувати слід професією, інші покладалися на рішення жінки, треті були поборницями регулювання народжуваності. Так, на переконання С. Яковлевої, кожна жінка має свої індивідуальні права на життя та свободу: «Ставити їй неодмінним обов'язком мати професію настільки ж дивно та марно, як і наказувати мати дітей. Розвинута жінка сама розбереться в цих вимогах життя»²²⁹. Більш радикальні думки висловлювала В. Холмогорова, обстоюючи «природне право жінки бути вільною матір'ю, тобто народжувати потомство в найкращу пору свого життя і головне тоді, коли в ній самій назріла ця потреба»²³⁰.

Визнання можливості регулювання народжуваності, у свою чергу, породжувало необхідність висловити своє ставлення до штучного переривання вагітності. Пироговський з'їзд лікарів у 1913 р. та З'їзд російських криміналістів у 1914 р. висловилися проти караності абортів, тоді як урядова комісія із перегляду лікарняно-санітарного законодавства в Росії висловила за суворе покарання жінок (позбавлення усіх прав та ув'язнення на 4–5 років) та лікарів (позбавлення усіх прав та каторга від 4 до 6 років, а у випадку смерті жінки – 8–10 років), за виключенням тих випадків, коли вагітність загрожувала життю жінки. У цьому протистоянні феміністки стали на бік «людей практики», вважаючи аборти

значно меншим злом, аніж високу смертність серед немовлят через несприятливі умови життя, випадки дітовбивства або підкидання дітей до виховних будинків, які здобули славу «фабрик ангелів»²³¹. Водночас, вони віддавали перевагу оздоровленню статевого життя та різноманітним соціальним заходам, зокрема, спрямованим на допомогу незаконнонародженим дітям.

«Ідейні» жіночі журнали вітали закон від 3 червня 1902 року, який відмінив покарання за позашлюбне співжиття, замінив термін «незаконнонароджений» терміном «позашлюбний» та відкрив матері дитини можливість вимагати від його батька сплати аліментів громадянським порядком. Водночас, інші статті закону вони піддали критиці, зокрема, відзначивши, що він відкриває «лазівку» тим чоловікам, які не бажають сплачувати аліменти, а також не визначає розмір останніх. Внаслідок цього більшість жінок, як і раніше, змушені власними силами та коштом виховувати дітей²³². Покращення становища позашлюбних дітей феміністки вбачали, по-перше, через введення податку на чоловіків та створення спеціального державного фонду, який би і фінансово підтримував матерів та їхніх дітей²³³; по-друге, шляхом створення виховних будинків на нових засадах. Прикладом такої установи був «Себбелівський притулок для неодружених матерів» у м. Ларвік (Норвегія). Створений на кошти жителя міста Х. А. Себбелова, він був справою приватної благодійності, однак перебував під повним громадським контролем, тому розглядався як «національна спроба охорони материнства та боротьби із дитячою смертністю». До притулку безкоштовно приймалися бідні жінки, які стали матерями вперше, за умови перебування там не менше року. Кожна мати забезпечувалась кімнатою та всім необхідним для неї та дитини. Жінки працювали по господарству, але багато часу проводили разом із дітьми, до того ж кваліфіковані співробітники знайомили їх із питаннями педагогіки, дитячої гігієни і т. ін. Як результат – жодна із матерів у подальшому не залишила своєї дитини²³⁴.

Взагалі ідеї «державної» опіки та «державного» виховання були доволі популярними у феміністському середовищі й інколи розповсюджувались навіть на заміжніх жінок. На переконання М. Непорожньої, «діти є надбанням не лише батьків, але й держави», тому «було б справедливо та раціонально, якби батьки виховували дітей, а держава їх утримувала». Державне утримання мало покращити умови життя дітей, та розкріпачити їхніх матерів, яких часто утримував у шлюбі страх залишитися з дітьми без коштів²³⁵.

На допомогу матерям також мало прийти «суспільне виховання» дітей, яке поряд із кооперативним веденням господарства, звільнило б жінку від тих пут, що накладає на неї життя, та надало б час для саморозвитку²³⁶.

Говорячи про необхідні законодавчі зміни у шлюбній сфері, окрім вирішення питання про «позашлюбних» дітей, жіночі журнали обговорювали можливість покращення шлюбного законодавства в цілому та реформування існуючої форми розлучення²³⁷. Розуміючи складність цього питання, вони відзначали, що «цивільний побут» дуже повільно піддається щонайменшим змінам і вимагає значних зусиль з боку борців за жіночі права²³⁸.

Найбільший протест з боку феміністок викликало законодавчо оформлене прикріплення жінки до чоловіка: «наше законодавство позбавляє заміжню жінку найелементарніших прав живої істоти – навіть права вільного пересування, і цілком підкоряє її чоловікові»²³⁹. Йшлося про паспортний статут, згідно з яким неodrжені особи жіночої статі до 21 року могли отримати окремий вид на проживання лише за згоди батьків та опікунів, а заміжні жінки, незалежно від віку – за згоди їхніх чоловіків. У випадку, коли жінка самовільно залишала свого чоловіка, він мав право витребувати її назад через поліцію. Питання про аморальність такого роду законодавчого акту була поставлена жіночими журналами ще в ході революційних подій 1905–1907 рр.²⁴⁰, і нарешті, 12 березня 1914 року Державна дума прийняла закон, який надавав усім дружинам право отримувати окремий паспорт без дозволу чоловіка. Слід зазначити, що феміністки поставилися до нового закону вельми критично. Вітаючи жінок із перемогою, вони, тим не менш, характеризували цей законодавчий акт як «поступку духу часу», що створила для жінок «привід свободи», оскільки, надавши жінці окремий паспорт, законодавці зберегли прикріплення жінки до чоловіка у ст. 103 цивільного кодексу, згідно з якою: «Подружжя повинне жити разом, а тому: 1) суворо забороняються будь-які акти, що схиляють до самовільного розлучення подружжя; 2) при переселенні, при вступі на службу або при іншій зміні постійного місця проживання чоловіка дружина повинна прямувати за ним»²⁴¹.

Не менше нарікань викликало обговорення законопроекту щодо спадкоємних прав жінок. Традиційно, характеризуючи правовий статус російської жінки, вітчизняна публіцистика відзначала кращу порівняно із західноєвропейськими жінками ситуацію, зокрема, вказуючи на існування принципу роздільного володіння майном

чоловіком та дружиною та певну самостійність заміжніх жінок у вирішенні майнових питань. Водночас у правах спадкування жінки були значною мірою обмежені: найближче право наслідування після батьків належало синам (дочки наслідували 1/8 рухомого та 1/14 нерухомого майна); за побічними лініями сестри при братах взагалі усувалися від наслідування. Згідно з законами «Про розширення прав наслідування по закону осіб жіночої статі і права заповіту родових маєтків» (від 3 червня 1912 року) та «Про деякі зміни та доповнення діючих узаконень про особисті та майнові права заміжніх жінок і про відношення подружжя між собою та до дітей» (від 12 березня 1914 року) спадкоємні права жінок дещо розширювались: жінки урівнювались із чоловіками при наслідуванні рухомого майна, а також у «міському майні»; доля сестри при браті при наслідуванні земельного майна збільшувалась із 1/14 до 1/7. Жіночі журнали детально висвітлили хід дискусії, що точилася навколо спадкоємних прав жінок. Аргументи противників розширення жіночих майнових прав щодо можливого роздроблення нерухомості, втрати дворянством земських цензів та подальшої «демократизації» земств і законодавчих установ не були сприйняті феміністками. Вони з іронією відзначили, що «нерівноправність жінок потрібна для міцності державного устрою, економічного процвітання Росії та благополуччя його станів», після чого визначили основну причину обмежень жінок у правовій сфері – «застарілість поглядів більшості членів Державної ради на жінок»²⁴². Висновок, який робили вітчизняні феміністки, посилаючись, серед іншого, на світовий досвід, був таким: «Жінкам потрібно домагатися права голосу в законодавчих установах». Тільки жінка, наділена законодавчими правами, зможе ліквідувати існуючу правову нерівність²⁴³.

Серед інших вимог, які ставилися жіночими журналами, але не були реалізовані – це впровадження цивільного шлюбу та цивільного розлучення. У 1906 р. на сторінках «Женского вестника» була опублікована стаття «О гражданском браке», в якій йшлося про втрату «морального значення» церковного шлюбу та необхідність протиставити йому шлюб цивільний, що мав укладатися в особливій урядовій установі та закріплюватися нотаріальною угодою, яка б обумовлювала права подружжя та гарантувала права жінки та її дітей на випадок смерті чоловіка або розлучення²⁴⁴. На думку прибічників цивільного шлюбу, останній буде «щасливішим аніж ті, які зазвичай практикуються»²⁴⁵, крім того, він значно полегшить розлучення²⁴⁶.

На початку ХХ ст. розлучення було одним із найактуальніших питань життя російського суспільства, що вимагало законодавчого рішення. На цей час шлюб розривався лише церковним судом, а приводами до розлучень вважалися підтверджені свідками факт перелюбу одного із подружжя, нездатність до шлюбного життя, безвісна відсутність не менше п'яти років, присудження до позбавлення усіх прав стану та заслання²⁴⁷. Такі вимоги часто унеможлилювали розлучення, і жіночі журнали майоріли повідомленнями про вбивства²⁴⁸ та самогубства²⁴⁹, що були результатами сімейних незгод. Не тільки в суспільстві, але й в урядових колах розпочалися дискусії щодо шляхів реформування інституту шлюбу. У 1907 р. при Святійшому Синоді було створено Особливу нараду для обговорення та виробки проекту положень про приводи до розлучень. Після всебічного обговорення питання комісія опублікувала «Проект положення про приводи до розлучення», згідно з яким пропонувалося ввести нові приводи для розлучень: душевну хворобу, венеричні захворювання, моральне або фізичне жорстоке поводження, спробу замаху на життя, навмисне покинення, ухилення від православ'я одного із подружжя. Крім того, міністерство юстиції внесло на розгляд Державної думи законопроект про зміну порядку розірвання шлюбної угоди, зокрема, пропонувалося розділити процес розлучення на дві стадії: встановлення факту перелюбства або нездатності до шлюбного життя мало проходити у світському цивільному суді, а припинення шлюбу – в духовному. Зазначимо, що ці нововведення так і залишились на стадії обговорення, і значних змін у шлюбному законодавстві Російській імперії не сталося, але вітчизняна публіцистика не залишила поза увагою спроби реформування інституту шлюбу. По-перше, жіночі журнали схвально поставилися до запропонованих змін у процесі розлучення: на їхню думку, цивільний суд, заснований на демократичних засадах, прискорить та здешевить процедуру розлучення. Щоправда, поділ процесу між духовним та цивільним судом вони вважали зайвим, особливо відзначивши марність обряду «умовляння» припинити незгоду примиренням і залишитися у шлюбному союзі, що покладався на представників церкви²⁵⁰. По-друге, феміністки вітали збільшення кількості приводів до розриву шлюбів, але пропонували додати до переліку алкоголізм і «просто небажання подружжя до спільного співжиття»²⁵¹. По-третє, вони вказували на необхідність більш уважного ставлення до долі дітей. За законопроектом право

залишити дітей за собою надавалося невинній стороні, тоді як, на переконання феміністок, у кожному окремому випадку це питання повинен вирішувати суд, адже може виявитися так, що винний у розлученні є гарним батьком, а невинний – поганим²⁵².

Отже, на думку вітчизняних феміністок, інститут шлюбу в Росії мав зазнати серйозного реформування, тоді як ще один офіційно визнаний сексуальний інститут – проституція – підлягав знищенню.

Доля публічної жінки стала в Росії темою суспільної дискусії в 1880–1890-і рр.²⁵³, і на початку ХХ ст. серйозність проблеми була очевидною: кількість проституток зростала (тільки у Петербурзі нараховувалось від 30 до 50 тис. зареєстрованих та незареєстрованих повій), як і кількість чоловіків, які користувалися їхніми послугами (до 70 % городян), що сприяло розповсюдженню венеричних захворювань та пов'язаних із проституцією злочинів²⁵⁴.

Вітчизняні феміністки активно розробляли проблему проституції, тісно пов'язуючи її вирішення із питанням про жіночу рівність у цілому: «Зменшення проституції є крок уперед на шляху рівності, зменшення безправності жінок зменшує і проституцію»²⁵⁵. Для них проституція була яскравим показником ставлення суспільства до жінки: «Важко уявити собі гірше становище для жінки, аніж становище жертви суспільного темпераменту. У ньому особливо сильно сконцентровано все те погане, що міститься у становищі сучасних жінок: безправ'я, приниження, презирство та повна наруга над людською особистістю»²⁵⁶.

Навесні 1909 р. у третій книзі альманаху «Земля» була опублікована перша частина повісті О. І. Купріна «Яма». Цей твір сколихнув усе російське суспільство, адже, за словами Р. Стайтса, «офіційний образ російського “публічного дому” – чистого закладу, де проводиться добре організована соціальна профілактика, – відтепер поступився місцем більш реалістичній картині гниючого, злочинного притону, що служить в'язницею для сексуальних рабинь»²⁵⁷. О. І. Купрін максимально точно зобразив усі сторони цього ганебного суспільного явища: жорстокість, алкоголізм, змову із поліцією, моральну та фізичну деградацію повій та їхніх клієнтів. Усе це відразу привернуло увагу критики і стало предметом широкого обговорення в тогочасних газетах та журналах.

Відгукнувся на появу «Ямы» і «Женский вестник» в особі М. І. Покровської, яка тривалий час працювала санітарним лікарем і була добре обізнана із проблемою. Зазначимо, що М. І. Покровська доволі критично поставилися до твору О. І. Купріна, вказавши,

що письменник змалював лише зовнішній бік цього особливого жіночого світу: «закулісний бік їхнього життя, їхній внутрішній світ лише тільки зрідка та побіжно виступають перед нами»²⁵⁸. На думку М. І. Покровської, більш життєвим було зображення, запропоноване М. Горьким у повісті «Фома Гордеев»: «Завдяки таланту художника вони [повії] з'являються перед нами живими людьми, які зовсім не уявляються такими відразливими, як про це думає більшість жінок. Спочатку своєї сумної кар'єри повія по суті нічим не відрізняється від інших молодих дівчат. Тільки поступово спускаючись своєю слизькою дорогою, вона перетворюється на ту жалюгідну, напівголодну, нетверезу та цинічну істоту, яку зазвичай публіка звикла бачити»²⁵⁹. М. І. Покровська акцентує увагу на стражданні цих «парій сучасного суспільства» і виправдовує їхню озлобленість. В одній із героїнь «Фомы Гордеева», Саші, вона бачить «тип жінки-месниці, месниці за наругу, приниження та рабство жінок»: «Вона – уособлення протесту проти існуючого становища жінки, протесту, що виявляється у грубій та відвертій формі, не пом'якшеного вихованням та освітою, тому особливо яскравого та наочного»²⁶⁰. Одночасно вона звинувачує чоловіків, які, приходячи до публічного дому, скидають «покров скромності та пристойності, якими вони покривають свої розгнущдані нахили та пристрасті»²⁶¹. Саме поблажливе ставлення О. І. Купріна до деяких відвідувачів «домів терпимості» обурює М. І. Покровську. Вона відкидає пояснення появи в публічних домах учнівської молоді «здоровою чуттєвістю», вважаючи поведінку юнаків злочинною²⁶². Наразі у рефераті «Проституція и безправие женщин», прочитаному у клубі Жіночої прогресивної партії 30 березня 1907 року, вона заявила: «Кожний чоловік, який входить до притону розпусти, повинен вважатись злочинцем»²⁶³.

Шукаючи причини феномену проституції, більшість дописувачів жіночих журналів вказували на економічний бік проблеми. У 1907 р. в «Союзе женщин» з'явилась стаття А. І. Єлістратова із промовистою назвою «Проституція и бедность». Автор зупиняється на духовній складовій падіння жінки: за його підрахунками, 4/5 повій походять із бідних родин, при цьому домашня прислуга дає у п'ять разів більше піднаглядних повій, аніж фабричні робітниці. Пояснення цьому факту він вбачає в «силі її [робітниці] духовної опірності у трагічній боротьбі за життя», що укріплюється «солідарністю робітничого класу», тоді як домашня прислуга постійно принижується до стану рабині, розбещується і «духовно ... робиться повією раніше, аніж ...

фізично». Однак вирішальну роль у процесі падіння він відводить саме економічному фактору, який «діє як отруйний мікроб, що розкладає моральні устої людської особистості, як їдкий розчинник її духовної самодіяльності». Тобто, на переконання автора, корінна причина проституції полягає в економічному укладі суспільства, а духовна складова визначає ступінь падіння: «у робітниць проституція грає роль підсобного промислу, а у домашньої прислуги вона легко стає винятковою професією»²⁶⁴. А. І. Єлістратову вторить кореспондент «Женского вестника» К. Абкович: «Я примикаю до вже давно усталеної точки зору, що проституція ... зумовлюється економічною незабезпеченістю і розумовим невіглаством, а також моральною грубістю, що з цього випливає»²⁶⁵.

Дещо під іншим кутом зору дивиться на проблему М. І. Покровська. Вона погоджується із тими авторами, які говорять про економічні та моральні причини проституції, і визнає, що бідність, безпритульність, погане виховання дівчат тощо певною мірою впливають на розвиток інституту проституції. Утім, першопричину існування цього суспільного явища вона бачить у статевій нерівності чоловіків та жінок. Жінки є жертвами не лише класового, а й «статевого» антагонізму суспільства²⁶⁶. При цьому, усю відповідальність за існування проституції М. І. Покровська поклала на чоловіків: спочатку заможних²⁶⁷, а згодом усіх, незалежно від класової приналежності. Так, коментуючи в 1905 р. вимоги робітників щодо скорочення жіночих робочих місць, вона писала: «...чоловіки готові ділитися із жінками своїм заробітком, але тільки не як із товаришем-робітником, а як із повіями. Проституція уявляється єдиною жіночою професією, відносно якої чоловіки виявляють рідку одностайність. Вони всі згодні, що ця професія підходить для жінки і є корисною для чоловіків, тому усіляко сприяють та заохочують її»²⁶⁸. Схожі думки висловлювала В. Холмогорова, яка стверджувала, що «надзвичайно розвинутий інстинкт чоловіка спонукає його постійно здійснювати фізіолого-моральний злочин – задоволення статевої потреби за допомогою проституції»²⁶⁹.

Те, що у питанні боротьби із проституцією жінки виступали єдиним табором, протиставляючи себе світу чоловіків у цілому, підтверджує факт публікації в жіночих журналах листів-звернень повій²⁷⁰. У квітневому номері «Союза женщин» за 1909 р. був опублікований лист повії із Вологди, який отримала одна із організаторів Першого Всеросійського жіночого з'їзду

Г. С. Мілюкова. Говорячи про те, що публічні дома є ганьбою не для жінок, а для чоловіків, вона зверталася до учасниць жіночого руху з проханням звернути увагу на долю повій, більшість яких потрапляють до домів терпимості не за власним бажанням. У листі містилися думки щодо можливостей покращення їхнього існування (медичний огляд усіх чоловіків, які відвідують публічні дома; обмеження кількості клієнтів; заборона жорстокого поводження із жінками; можливість залишити публічний дім без викупу), а також висловлювалось побажання повного знищення публічних домів та «жовтих квіток»²⁷¹.

Слід зазначити, що феміністки багато розмірковували про шляхи боротьби із зазначеним суспільним злом. Вони відзначали необхідність покращення економічного становища селянок, робітниць і прислуги, розповсюдження освіти в жіночому середовищі²⁷², статевого виховання юнацтва, протидії порнографії²⁷³ тощо. На сторінках жіночих журналів активно пропагувався закордонний досвід, зокрема створення в Чикаго судів для боротьби із аморальністю – нового типу судової установи, який поряд із судовими діями здійснював медичну та матеріальну допомогу повіям, намагався вплинути на них моральним повчанням²⁷⁴. Крім того, зусиллями феміністок було засновано Російське товариство захисту жінок, яке надавало юридичну допомогу «жертвам суспільного темпераменту»²⁷⁵, та проведено Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі із торгом жінками (21–25 квітня 1910 року), на якому російські аболіціоністки обговорили причини проституції та засоби боротьби із нею, а також виробили «законодавчі припущення» по боротьбі із проституцією²⁷⁶. Щоправда, на з'їзді з'ясувалося, що більш радикально налаштована частина виступає за негайну ліквідацію регламентації проституції та ліквідацію лікарсько-поліцейського нагляду, а помірковане крило – за збереження регламентації²⁷⁷. Утім, у феміністській пресі ця дискусія не знайшла відображення. Усі автори жіночих журналів одноставно виступали за знищення піднаглядної проституції.

У Російській імперії відповідальність за контроль над проституцією, розповсюдження венеричних захворювань та розслідування пов'язаних із цим злочинів несло Міністерство внутрішніх справ, яке розподіляло відповідні обов'язки між поліцією та лікарсько-поліцейським комітетом із нагляду за проституцією. Публічні жінки підлягали примусовому медичному

огляду, отримували урядові свідоцтва («жовті квітки»), а у випадку виявлення захворювань, лікувалися.

«Ідейні» жіночі журнали засуджували існуючу систему, доводячи, що «регламентацією проституції ніколи не вдавалося зберегти суспільне здоров'я», це «медичний обман», натомість вона «завжди принижувала рівень суспільної моральності, підтримуючи той погляд, що розпуста нібито необхідна для чоловіків, і уряд повинен забезпечити його»²⁷⁸. Вони доводили, що «поліція моралі» не тільки не виконує своїх прямих обов'язків, але й сприяє зростанню кількості повій: урядові службовці беруть хабарі з повій та хазяїв притонів, а інколи колишні поліцейські чини самі утримують дома розпусти через підставних осіб²⁷⁹. Тому, на переконання феміністок, уряд мав негайно закрити всі явно існуючі публічні дома та суворо переслідувати таємні, ліквідувати лікарсько-поліцейський нагляд за проституцією, встановити покарання для сутенерів та чоловіків, які платять за звідництво²⁸⁰. Тільки відміна нагляду, що «надає неправдиві гарантії суспільству», може подіяти на нього протверезним чином і суспільство змушене буде взятися за соціальні реформи²⁸¹. Прагнучи вплинути на ситуацію, у 1913 р. Петербурзький клуб жіночої прогресивної партії подав до Державної думи законопроект про відміну лікарсько-поліцейського нагляду за проституцією та закриття притонів²⁸², одночасно звернувшись через «Женский вестник» до читачів журналу із проханням надсилати свої підписи на підтримку зазначеного законопроекту²⁸³. Утім, як і у випадку із реформуванням інституту шлюбу, єдину можливість впровадити ці вимоги в життя феміністки вбачали у здобутті жінками законодавчих прав²⁸⁴, посилаючись на приклади США та Нової Зеландії²⁸⁵.

Таким чином на початку ХХ ст. важливою частиною «жіночого питання» визнавалися морально-етичні проблеми, які розглядалися «ідейними» жіночими журналами через призму двох офіційно визнаних в Російській імперії сексуальних інститутів: шлюбу та проституції. Жіночі журнали виступали із різкою критикою «подвійної моралі», що визначала нерівні вимоги до моральності чоловіків і жінок. На їхнє переконання, саме «подвійна мораль» була основною причиною існування проституції та приниженого становища жінки в родині, тому феміністки вимагали визнання «єдиної статевої моралі» або в напрямку «статевої стриманості», як М. І. Покровська, або шляхом «статевої свободи» для чоловіків та жінок.

Багато говорячи про формування «нових жінок», жіночі журнали прагнули якнайшвидшого реформування їхнього домашнього побуту та організації родинного життя в цілому. Вони бачили жінку та чоловіка рівними партнерами, товаришами, які в майбутньому будуть укладати «вільні союзи», засновані на почуттях любові та духовної єдності. Однак ідея «вільного шлюбу» не підлягала негайному впровадженню в життя, натомість першим кроком у напрямку реформування «патріархального шлюбу» мала стати економічна незалежність жінки (право на освіту та роботу поза межами дому, оплата чоловіком домашньої праці жінки, облаштування домашніх господарств на кооперативних засадах тощо) та зміни в її правовому статусі (захист «позашлюбних» дітей, право на окремих паспорт, розширення спадкоємних прав жінки, впровадження цивільного шлюбу та цивільного розлучення). Одночасно вітчизняні феміністки торкалися таких злободенних та гостро дискусійних питань, як материнські обов'язки жінки, регулювання народжуваності та право жінки на аборти, відстоюючи індивідуальну свободу жінки.

Стосовно інституту проституції «ідейні» жіночі журнали одностайно висловлювалися за його ліквідацію, вимагаючи, з одного боку, закриття «домів терпимості» та знищення лікарсько-поліцейського нагляду, з іншого, – економічного захисту жінок та широкої культурно-просвітницької роботи серед населення, передусім, молоді. При цьому, головним засобом для реалізації всіх зазначених реформ феміністська преса вважала завоювання жінками виборчих прав, що мали надати їм можливість напряму впливати на законодавчий процес.

Соціально-економічні та політичні аспекти «жіночого питання»

На початку ХХ ст. російське суспільство відзначало п'ятдесятиріччя вищої та середньої жіночої освіти²⁸⁶, і хоча найбільш гострі дискусії стосовно жіночої рівноправності у сфері освіти залишились у минулому, ця тема продовжувала хвилювати вітчизняну громадськість. На переконання сучасних дослідників, ставлення до жіночої освіти фактично поділило суспільство на «феміністів» та «антифеміністів» незалежно від політичних поглядів та партійної приналежності тих, хто висловлювався із цієї теми: зокрема, консервативний «Наблюдатель» виступав за спільне навчання жінок

та чоловіків у вищій школі, а більш ліберальний «Русский вестник» так і не визначився зі своєю позицією по цьому питанню²⁸⁷.

Зрозуміло, що для «ідейних» жіночих журналів це питання вирішувалося однозначно і будь-які сумніви в доцільності жіночої освіти відкидалися. Більше того, феміністки не підтримували ідею «спеціальної жіночої освіти», вважаючи неправильним сам принцип роздільного, гендерно орієнтованого навчання: «віддаючи дітей наших у різні навчальні заклади, тим самим вже навіюємо їм, що дівчаткам не до снаги наука хлопчиків, які перевищують їх фізично та розумово»²⁸⁸. На їхню думку, така система «розбещує суспільство»: у чоловіків виробляється великодушно-поблажливе ставлення до жінок і вони перетворюються на «володарів», «кріпаків», а жінки, виховані в дусі покори, не відчують свого ярма і залишаються добровільними «рабинями»²⁸⁹.

Вихід із цієї ситуації «ідейні» жіночі журнали бачили у спільному навчанні на всіх ступенях – від початкової до вищої школи: «спільне навчання, засуджуючи розрізнення, яке вже з дитинства проводиться між чоловіком та жінкою, відкриваючи їм доступ до спільної праці, підкоряючи їх загальній дисципліні, загальним нормам, сприяє викорінюванню нерівності між статями, яке складає одне із слабких місць нашого соціального устрою»²⁹⁰.

Визнаючи, що жіночі освітні заклади зіграли важливу роль у формуванні феномену «ученої жінки», російські феміністки, тим не менш, виступали із їхньою усебічною критикою. Найбільших нарікань зазнавали інститути шляхетних дівчат та жіночі духовні училища, які визнавались носіями «ідей старих часів», коли головним завданням виховання жінки вважалась підготовка її до подружнього життя та материнства²⁹¹. Це призводило «до урізання, викривання із програми жіночої школи усього, що могло б вивести жінку із сфери «тихих сімейних обов'язків» на арену громадського служіння»²⁹².

Інститути шляхетних дівчат, початок яким було покладено Катериною II, мали «приготувати дружину дворянину». Реалізація цієї мети зумовлювала особливості організації навчального процесу та усього життєвого циклу вихованок. Так, прагнення зберегти невинність призводило до ізоляції від будь-яких зовнішніх впливів, а майбутнє суспільне становище – надзвичайно велику увагу до гарних манер, які пов'язувались зі знанням французької мови та танцями. Усе інше було додатком до цих «головних» наук і зводилось до вельми поверхових занять із загальноосвітніх предметів. Як

зазначив кореспондент «Женского весника» Н. Казанцев, внаслідок такої освіти «жінка виявлялася духовно нерозвиненою істотою, яка мала знання, не пристосовні до життя»²⁹³, за що й отримувала промовисте прізвисько «манірна панночка»²⁹⁴.

На сторінках того ж «Женского вестника» фіксувалися нові віяння, які проникали до «найбільш відсталих навчальних закладів», зокрема, публікувались петиції інституток. Так, вихованки Київського інституту шляхетних дівчат зверталися до керівництва свого навчального закладу із проханням поповнити бібліотеку книгами сучасних авторів та журналами ліберального спрямування, вдосконалити методику викладання та підходи до оцінювання знань, послабити контроль за повсякденним життям інституток. Схожі пропозиції висунули вихованки Олександрівського та Ксенієвського інститутів²⁹⁵. Утім, на переконання авторів жіночих журналів, загальна обстановка інститутів вбивала будь-які паростки нового. У 1907 р. М. І. Покровська присвятила велику статтю Смольному інституту, де дві вихованки намагалися покінчити життя самогубством. Офіційне слідство визнало винними дівчат, які вирізнялися норовливістю та неслухняною поведінкою. Натомість М. І. Покровська висунула інші пояснення трагедії, що сталася. На її думку, проблеми спостерігаються на усіх рівнях життєдіяльності інституту: по-перше, протекція при призначенні інститутської адміністрації зумовлює некомпетентність та властолюбство останньої; по-друге, покірність та знеособленість виховного персоналу, який набирається із молодих небагатих дворянок, призводить до формування специфічного «режиму», за допомогою якого утісняються діти. Тому навчальна та виховна робота в жіночих інститутах повинна зазнати корінної реорганізації: на чолі цих освітніх закладів мають стояти люди, які відзначилися на педагогічному поприщі; вихованням та освітою інституток має керувати педагогічна рада у складі викладачів, класних дам та інститутського лікаря; а інститути в цілому мають перетворитися на напіввідкриті заклади. Тільки така демократизація інститутського режиму змінить ситуацію на краще і «привнесе до інститутів світло, якого не вистачає у нас всюди»²⁹⁶.

Схожа оцінка надавалась жіночим духовним училищам, що з'явилися в Російській імперії в середині ХІХ століття. Вони визнавалися «розсадником типу сільської попівни»²⁹⁷, покликаним «виховати не людину, а дружину священика»²⁹⁸. Відповідно до основної мети будувалась організація навчального процесу: дівчаток

привчали до вчинення церковних обрядів, також багато уваги приділялось рукоділлю та господарству. Щоправда, на відміну від інститутів, духовні училища поряд із завданням виховувати дружину ставили й іншу мету – готувати народну вчительку, що зумовлювало більш розширений, порівняно із інститутами, курс загальноосвітніх наук. Однак підготовка «епархіалок» була недостатньою для того, щоб зайнятися професійною діяльністю: «їхній розвиток був убогим, їхні знання були нікчемні і до життя не пристосовні»²⁹⁹.

Новим типом освітніх закладів для жінок визнавалися жіночі гімназії – всестанові школи, які відмовилися від виховання майбутніх дружин і зосередились на підготовці вихователек та вчительок. Щоправда, на думку феміністок, вони також не були позбавлені серйозних недоліків. Кількість загальноосвітніх наук у гімназіях помітно збільшилась, але через «панування старих поглядів на жінку» запас знань, який отримували гімназистки був випадковим, не приділялося уваги здобуттю практичних навичок, необхідних для подальшого навчання у вищій школі. Крім того, ситуація погіршувалась відсутністю матеріальної підтримки з боку держави. У результаті «жіноча школа склалася у вигляді поганого, урізаного сколку із чоловічих навчальних закладів»³⁰⁰. Пропозиції, що лунали зі сторінок «ідейних» жіночих журналів можна звести до найближчих завдань – зрівняння жіночих гімназій із чоловічими навчальними закладами, що, у свою чергу, мають бути реформовані на нових засадах, та стратегічної мети – створення спільних навчальних закладів³⁰¹.

Відповідаючи на закиди противників спільного навчання у середній школі, жіночі журнали посилались на досвід реально існуючих «змішаних» навчальних закладів³⁰². Вони доводили, що за розумовим розвитком та працездатністю дівчата не лише не поступаються хлопчикам, але й нерідко перевершують останніх; що спільне навчання позитивно впливає на формування моральних якостей обох статей: дівчата у товаристві хлопчиків стають більш самостійними, практичними, рішучими та стриманими, а хлопчики під впливом дівчат – більш дисциплінованими та старанними; що на ґрунті спільної роботи відбувається зближення обох статей, яке знімає гостроту статевих відносин у підлітків³⁰³.

У 1916 р., коли в умовах Першої світової війни «жінка достатньо зарекомендувала себе корисною робітницею в різних галузях самостійної праці»³⁰⁴, у Петрограді при Міністерстві народної освіти відбулась нарада, яка поставила питання про реформу середньої

школи і висловились за зрівняння курсів жіночих та чоловічих середніх навчальних закладів. Утім, як і раніше, найгостріші суперечки викликало питання про спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Зазначивши, що для висновку про доцільність цієї системи немає достатньої кількості даних ані в Росії, ані в Західній Європі та Америці, нарада висловились за обережне впровадження спільного навчання шляхом особливого дозволу в кожному окремому випадку. У відповідь на рішення наради із аналітичною статтею виступила М. І. Покровська, поставивши питання про критерії, якими буде керуватися Міністерство народної освіти, дозволяючи або забороняючи відкриття спільних шкіл: «Якщо припустити, що воно буде керуватися довірою до осіб, які стоять на чолі школи, то виходить нібито воно із недовірою дивиться на переважну більшість шкільного керівництва... можна також припустити, що Міністерство буде надавати дозвіл, зважаючи, наприклад, на моральний рівень населення окремих місцевостей, тобто якщо населення заслуговує на довіру, то буде дозволятися спільна середня школа; якщо ні, то в ній буде відмовлено»³⁰⁵. Жоден із цих критеріїв не виглядає задовільним, і М. І. Покровська робить висновок, що при такому підході надто велику роль відіграватимуть індивідуальні погляди представників влади. Вона також заперечила твердження про недостатність даних щодо функціонування спільних шкіл, вказавши на приклад Італії, де роздільне навчання взагалі не практикується. Щодо аргументів противників спільного навчання, то вона повторила раніше наведені доводи, підкріпивши їх результатами наукових психологічних та педагогічних спостережень. Так, посилаючись на сучасне завдання педагогіки – розвинути індивідуальність кожної особистості, визнавалось необхідним не звуження індивідуальних особливостей хлопчиків і дівчаток, а всебічне розширення їхньої психіки, оскільки «різниця у психіці чоловіка та жінки існує, але не настільки, щоб перешкоджати спільному навчанню. Новітні дані експериментальної психології вказують на більшу уважність дівчат під час занять (78 % для дівчат і 75 % для хлопчиків...) та на їхню більшу втомлюваність – на 1–2 %...»³⁰⁶. Крім того, М. І. Покровська вказувала на економію коштів, яку можна отримати при організації спільних шкіл, що було надзвичайно важливим в умовах війни. Таким чином, привітавши зрівняння жіночої школи із чоловічою, «ідейні» жіночі журнали виступили за продовження реформ у напрямку створення спільних навчальних закладів, які вони визнавали важливою умовою жіночої рівноправності в цілому.

Чимало матеріалів жіночих журналів було присвячено розвитку вищої жіночої освіти. На початку ХХ ст. вже сформувалась система вищих навчальних закладів для жінок: у всіх університетських містах діяли вищі жіночі курси, розвивалась професійна освіта – медична, сільськогосподарська, комерційна, педагогічна, технічна. У 1905 р. лише в одному Петербурзі існувало 50 різних інститутів для жінок, що надавали широкий спектр курсів із мистецтва, науки та торгівлі³⁰⁷.

Російські феміністки початку ХХ ст. віддавали належне зусиллям діячок старшого покоління, відзначаючи, що «вищі жіночі курси, дійсно, створювались не внаслідок швидкоплинної фантазії або моди, але завдяки серйозному прагненню російських жінок до вищої освіти»³⁰⁸. Однак, відповідаючи на промову міністра народної освіти О. М. Шварца, в якій йшлося про «своєрідну та почесну історію жіночої освіти в Росії», дописувачки жіночих журналів відкидали необхідність відокремлення жінок³⁰⁹. М. І. Покровська відзначала певні плюси в наявності спеціальних вищих жіночих курсів, зокрема, вказувала на солідаризацію жінок у ході боротьби за свої права, але одночасно уточнювала: «Мені здається, що отримуючи освіту у спеціально жіночих вищих навчальних закладах, російські жінки більше втрачають, аніж здобувають». На її думку, об'єднуватися можна і навколо інших лозунгів, про що свідчить закордонний жіночий рух, а от близьке знайомство обох статей є можливим лише при спільному навчанні³¹⁰. Більш різко висловився із цього питання М. В. Чехов, на переконання якого, через появу курсів «вища освіта жінок була збита ... із природного шляху розвитку на хибний шлях», при цьому «і суспільство, і самі жінки до того звикли до такого ненормального становища, що пишалися своїми вищими курсами, як величезним скарбом»³¹¹. При цьому, й М. В. Чехов, й інші автори жіночих журналів в один голос твердили, що «Росія опинилася позаду ... більшості цивілізованих країн Європи, які вже давно відкрили жінці доступ до вищих навчальних закладів»³¹² та що «західні жінки не хочуть більше гінекеїв, теремів, монастирів, притаманних саме націям молодим або, скоріше, відсталим»³¹³. На їхню думку, «питання про вищу освіту жінок буде нормально розв'язане тільки тоді, коли зникнуть обмеження статі, що штучно у нього вносяться, і двері університету будуть відкриті на рівних правах для молоді обох статей, яка шукає знань»³¹⁴.

Відповідаючи на питання, чому жінки повинні навчатися саме в університетах, кореспонденти жіночих журналів вказували

на корінну відмінність університетів та вищих жіночих курсів – відсутність в останніх спільної для професорів та студентів наукової роботи: «жіночі курси – місце навчання, де учений, професор не має тісних духовних зв'язків із учнями; слухачки для нього дещо інші люди, серед них немає його спадкоємців... Спадкоємність ученої праці, творчості думки, що так дорого, так міцно-впливово в університеті, – слабко або зовсім не проявляється на курсах, де тільки навчаються»; «університет найкраща арена для зустрічі батьків та дітей, для шляхетної боротьби та змагання старого із новим... А російські жінки позбавлені цієї арени. У російських університетів немає дочок»³¹⁵. Інші проблеми, що змушували жінок їхати закордон або стукатися у двері вітчизняних університетів та були зафіксовані жіночими журналами – невідповідність курсів вищих жіночих навчальних закладів університетським курсам³¹⁶; недостатність місць, внаслідок чого відмову отримували навіть ті прохачки, які мали срібні та золоті метали, закінчили різноманітні професійні курси та навчалися в закордонних університетах; матеріальна незабезпеченість, що призводила до гіршого порівняно із університетами облаштування бібліотек та лабораторій³¹⁷.

Оцінюючи появу жінок у російських університетах наприкінці 1850-х рр., «ідейні» жіночі журнали говорили про «стихійність» цього явища, що, на їхнє переконання, і зумовило його короткотерміновість та поворот до спеціальних вищих навчальних закладів³¹⁸. Таку ж «стихійність» вони вбачали в допуску жінок в якості вільних слухачок до університетів у ході революції 1905–1907 років. Русійною силою, що відкрила для жінок двері університетів, визнавалася чоловіча молодь, яка «усюди підтримувала жіночі вимоги», і таким чином морально вплинула на вирішення цього питання професорською колегією³¹⁹. І хоча в 1906 р. жінки приступили до занять у всіх російських університетах, окрім Варшавського³²⁰, автор «Союза женщин» М. В. Чехов передбачав тривалу боротьбу за допущення жінок до університетської освіти: «Становище жінок в університетах виявляється дуже нетривким, і якщо хвиля революції донесла їх до цієї установи, то хвиля реакції із ще більшою легкістю може закрити їм подальший доступ до університетів або навіть просто видалити їх із нього»³²¹. Тому, на його думку, слухачкам слід докласти усіх зусиль, щоб довести необхідність своєї присутності в університетах: «Слід домогтися, аби і професорські колеги і товариши-студенти оцінили в них кращих слухачів і товаришів, і були б готові завжди і всюди захищати їхнє право стати ... рівноправними членами цієї установи

урівень із чоловіками»³²². Зазначимо, що обидва припущення М. В. Чехова справдилися.

Дійсно, доволі скоро циркуляр міністра народної освіти О. М. Шварца від 16 травня 1908 року закрав для жінок «напіввідчинені» двері університетів, категорично заборонивши приймати останніх до університетів та виключивши їх зі списку «вільних слухачів». Ця подія надала нового поштовху дискусії щодо рівноправності жінок у галузі вищої освіти. Пояснювальна записка до міністерського циркуляру, що з'явилася в газеті «Россия», не містила прямого мотивування заборонного заходу стосовно вільних слухачок. Вона була спрямована проти вільних слухачів у цілому, без розрізнення статі, зокрема відзначила їхній низький рівень розвитку, розбещеність звичаїв та наявність певного «комплекту» студентів, який може бути заповнений за рахунок дійсних студентів³²³.

Вже у червневому номері «Союза женщин» була запропонована відповідь прибічників вищої жіночої освіти. Приват-доцент юридичного факультету Петербурзького університету, викладач Олександрівського лицю та Політехнічного інституту В. М. Гессен, посилаючись на власний педагогічний досвід, відзначав старанність та працездатність вільних слухачок, які нічим не поступалися дійсним студентам. Тезу про розбещеність звичаїв серед вільних слухачок він вважав «бездоказовою інсинуацією»: «Ми не знаємо жодного факту, який доводив би, що моральний рівень вільних слухачів нижче такого ж рівня студентів». Щодо наявності «комплекту», то, на його думку, це питання мало швидше «поліцейський, аніж педагогічний характер; такої практики немає в жодному іноземному університеті». Наприкінці статті В. М. Гессен виступив із пропозицією провести анкетування серед професорів та викладачів вищих шкіл на предмет їхнього ставлення до перебування жінок в університетах³²⁴.

У тому ж номері «Союза женщин» було надруковано звернення редакції журналу до вітчизняних професорів, в якій, засудивши порушення університетської автономії, вона запропонувала університетським діячам висловити свою позицію, що склалася з низки питань: «Чи достатньо є підготовка вільних слухачок ... для засвоєння університетських лекцій? Чи виявили вільні слухачки достатню працездатність? Якими є результати перевірочних випробувань та практичних робіт? Чи вважаєте ви вимоги жінок про допущення їх до університету доцільним та законним; якщо ні, то чому?»³²⁵. Як з'ясувалося, університетська колегія була цілком

на боці жінок: із 198 відповідей на анкету негативно на всі питання відповів лише один професор, при цьому дехто з професорів не лише підтримав прагнення жінок до вищої освіти, а й виступили із розлогими статтями на захист вільних слухачок³²⁶.

Більшість опитаних визнали підготовку вільних слухачок усіх факультетів достатньою. В окремих випадках відзначалась їхня краща підготовка у дисциплінах природничо-історичного профілю та гірша – з математики та знання давніх мов, що пояснювалось недоліками жіночої середньої освіти. Утім, за зізнанням викладачів, здебільшого існуючі «прогалини» ліквідовувались упродовж першого року навчання³²⁷.

Працездатність вільних слухачок майже одногосно визнавалася вищою за працездатність студентів-чоловіків, для яких поява в аудиторії більш успішних у навчанні жінок була вельми корисною, оскільки вводила момент змагання³²⁸.

На іспитах вільні слухачки показували результати, вищі за середні, а практичні роботи «велися ними цілком свідомо, із гідним подиву сумлінням і не меншим успіхом»³²⁹. Щоправда, професор-зоолог В. М. Шимкевич відзначав, що жінки краще справляються із практичними роботами початкового рівня, які вимагають терпіння та механічних навичок, тоді як більш серйозні роботи, де потрібна ініціатива та наукова уява, даються їм важче. Пояснення цьому явищу він знов таки бачив «у недостатній постановці ... жіночої середньої освіти, що надає надто мало стимулів для самостійної роботи думки»³³⁰. Тим не менш, заняття жінок, на переконання професорів, помітно підвищували загальний рівень наукової освіти в університетах³³¹.

Нарешті, усі професори-юристи (46 осіб) визнали право жінок на перебування в університетах законним та незаперечним, як із огляду на університетський статут 1884 р., так і наступних постанов університетських рад та розпоряджень міністрів народної освіти³³². Основний аргумент противників жіночої освіти щодо статей статуту (120, 121 та 122), згідно з яким до університетів допускаються «лише вільні слухачі», вони відкидали як юридичний казус, адже російське законодавство часто вживало терміни чоловічого роду до осіб жіночої статі («лікар Петрова», «доктор медицини Павлова», «поштово-телеграфний чиновник Андреева» та ін.), тому словосполучення «вільний слухач Алексеєва», на думку юристів, був цілком законним³³³.

Слід зазначити, що аргументи захисників університетської освіти для жінок виходили за межі запропонованої анкети. Професор Петербурзького університету, член Державної ради від академічних організацій та університетів М. М. Ковалевський звернув увагу на морально-етичний бік проблеми, вказавши на «прості та товариські відносини» між студентами та студентками³³⁴. У цьому його підтримав професор Петербурзького університету академік І. О. Бодуен-де-Куртіне, який вбачав у діях представників влади так звану «сексуалізовану» логіку: «Бачте, вони бояться “непристойності”, вони бояться, що від перебування в одній аудиторії осіб обох статей може статися щось гідне осуду. Бенкетувати разом можна. Об'їдатися та напиватися можна. Танцювати у фраках та нарядних декольте та веселитися разом на балах можна... Гинути на шибеницях та від розстрілів можна. Але Боже спаси працювати разом, навчатися разом, слухати лекції та займатися разом в одній тій самій аудиторії!»³³⁵. Крім того, М. М. Ковалевський нагадав імена видатних жінок, визнаних в європейських університетських центрах і з подивом відзначав небажання влади розширити коло спеціалістів, зокрема в галузі народної медицини та освіти, адже, на його переконання, «для здійснення культурних завдань в широких межах імперії нам навряд чи вистачить праці наявної кількості освічених чоловіків та жінок»³³⁶.

Своє слово промовили і виключені з університетів слухачки, які вказали на матеріальні труднощі, що не дозволяють багатьом російським жінкам закінчити університетський курс за кордоном або навчатися на приватних жіночих курсах, які ж до того «сьогодні існують, а завтра – ні». Окрім фінансових проблем, вони відзначили також невідповідність умов праці та програм жіночих навчальних закладів університетському курсу, заявивши: «Ми йшли свідомо саме до університету»³³⁷.

До цих аргументів на захист вільних слухачок, артикульованих кореспондентами «Союза женщин», журнал «Женский вестник» додав посилання на успішний досвід США, де розвиток жіночої освіти пішов двома шляхами: у східних штатах переважають окремі жіночі колегії, у західних – спільне навчання молоді в університетах. При цьому курс колегій нічим не відрізняється від університетського курсу, до того ж колегії часто мають спільні з університетом бібліотеки та лабораторії, а їхні вихованки після закінчення курсу отримують відповідні учені ступені³³⁸. Крім того,

редактор «Женского вестника» М. І. Покровська закликала жіночі організації підтримати пропаганду жіночої рівноправності в галузі вищої освіти та продовжувати боротьбу за право голосу в народному представництві. На її переконання тільки набуття виборчих прав дозволить жінці надійно затвердитися в університеті³³⁹.

Суспільний резонанс змусив Міністерство народної освіти піти на певні поступки: у жовтні 1908 року вільним слухачкам, які навчалися в університетах до появи циркуляру О. М. Шварца, було дозволено закінчити університетський курс, а законом від 19 грудня 1911 року випускниці неурядових вищих жіночих курсів, програми яких офіційно визнавалися рівнозначними університетським, дозволялось складати «кінцеві іспити» в державних комісіях при університетах разом із випускниками-чоловіками. Ті, хто склали іспити, отримували дипломи та звання, що певною мірою полегшувало їхню подальшу професійну діяльність³⁴⁰.

Оскільки рівноправність жінок в освітній сфері так і не була досягнута, зазначені урядові ініціативи позбавили дискусію гостроти, але не усунули її із порядку денного. 26 грудня 1912 – 4 січня 1913 років. Російська Ліга рівноправності жінок провела Перший всеросійський з'їзд із освіти жінок, учасниці якого констатували проблему маргіналізації жіночої освіти, особливо на рівні вищої освіти. З'їзд дійшов до висновку, що поки «жіночий університет» відокремлений від «чоловічого» і наука розвивається лише в чоловічому університеті, то жінки реально відділені від наукової діяльності й тому проблема рівноправності жінок в освіті не вирішена³⁴¹. У подальшому «ідейні» жіночі журнали продовжували виступати із вимогами допущення жінок до університетів³⁴², аж поки Тимчасовий уряд не оголосив про зрівняння жінок у правах із чоловіками на освіту будь-якого рівня.

Поряд із правом на освіту жінки виборювали право на труд. Вперше в Росії ідея економічної незалежності жінки була сформульована в середині ХІХ ст. економістом М. М. Вернадською, яка разом із чоловіком видавала журнал «Экономический указатель». Будучи прибічницею вільної торгівлі, концепції невтручання держави в економіку, вільної робочої сили, вона виступала за звільнення селян без землі з метою прискорення процесу індустріалізації. М. І. Вернадська не сумнівалася, що в нових умовах жінка буде здатна виконувати роботу, яка до цього традиційно вважалася чоловічою. Коротко підсумовуючи один із аргументів європейського фемінізму,

що апелював до досягнень цивілізації та технічного прогресу, перша російська жінка-економіст стверджувала, що жінка із револьвером може вбити чоловіка із сокирою, а жінка в екіпажі може задавити чоловіка, який йде пішки. М. І. Вернадська передбачала появу великої кількості жінок-робітниць, а також говорила про можливість для жінок проявити себе в торгівлі, сільському господарстві, літературі, науці, викладанні та медицині³⁴³.

Утім, навіть через сорок років після висловлювань М. І. Вернадської, коли жінки «виступили із повним успіхом у різних галузях: педагогічній, медичній, літературній, артистичній, професійній, службовій, благодійній»³⁴⁴ російські феміністки мали доводити важливість та необхідність жіночої праці. З цією метою вони, передусім, зверталися до теоретичних викладок європейських феміністок, які доводили, що зі зникненням домашнього господарства як необхідної частини народного виробництва, жінка втратила зв'язок із економічним мисленням та економічною діяльністю своєї країни і стала «лише споживачем»³⁴⁵, «статевим паразитом»³⁴⁶. Щоб змінити цю ситуацію жінка «повинна виступити, поряд із чоловіком, у потік суспільного господарства..., створювати економічні цінності та бути годувальницею родини поряд зі своїм чоловіком»³⁴⁷. Таким чином «доля участі в почесній суспільно корисній людській праці» визнавалась не тільки «жіночим правом», а й обов'язком: «жіночий робітничий рух є прагнення частини жінок врятуватися від бездіяльності та виродження навіть ціною негайної та важкої втрати особистого задоволення та комфорту»³⁴⁸, а духовна емансипація жінки напряму пов'язувалась із емансипацією економічною³⁴⁹. При цьому, якщо у ХІХ ст. йшлося здебільшого про незаміжніх жінок, то на початку ХХ ст. до боротьби за право на труд закликалися всі жінки, незалежно від сімейного стану.

Говорячи про рівноправність у сфері професійної діяльності, російські феміністки вимагали допущення жінок до усіх галузей праці, зрівняння заробітної платні обох статей, а також рівних із чоловіками умов праці³⁵⁰. Саме рівноправність із чоловіками визнавалась запорукою майбутнього суспільного прогресу. На думку поборниць жіночих прав, за умов рівних можливостей в освітній та професійній сферах з часом жінки зможуть продемонструвати рівні чоловічим здібності та таланти³⁵¹. Лише в окремих статтях лунала думка про індивідуальні особливості жінки, які дозволять поповнити скарбницю людства «елементом специфічно жіночої творчості»³⁵². Так, звертаючись до ідей американського інженера

Ф. В. Тейлора, який заклав основи наукової організації праці, кореспондентка «Женского вестника» В. Холмогорова звернула увагу на те, що творець так званої «потогінної системи» поряд із суто технічними вдосконаленнями процесу трудової діяльності говорить також про необхідність такого розподілення робіт, яке б відповідало фізичним та психічним якостям працюючого. В. Холмогорова визнавала вигідність зазначеної системи для жінок. На її переконання, «у галузі інтелектуальної праці є підстави припускати, що емансипована від далеких їй чоловічих форм творчості жінка збагатить людську культуру новим внеском, якісно відмінним від чоловічого». Зокрема, у медицині жінка-лікар відзначиться більш тонким суб'єктивним розумінням стану хворого та його хвилювань, що дозволить індивідуалізувати методи лікування, а в історичному пізнанні, застосовуючи прикладну психологію, вона зможе більш повно зрозуміти та пояснити «пристрасті та потреби, тривожні народні рухи та релігійні емоції»³⁵³.

Поряд із міркуваннями про цілі руху за право жінки на труд, «ідейні» жіночі журнали багато писали про конкретні успіхи у сфері жіночої праці та ті труднощі, із якими стикалися робітниці в цілому та в кожному конкретному випадку. Так, даючи загальну характеристику становища жінок, які перебували на державній службі, журнали вказували, що жінки «нібито із ласки приймаються на службу, терпляться на ній, як необхідне зло, і не можуть мріяти, ані про покращення свого становища, ані про підвищення»³⁵⁴, і що, незважаючи на рівень освіти та здібності, жінок усюди чекають «нікчемна винагорода та велика праця, завжди на нижчих, підлеглих місцях без надії на підвищення»³⁵⁵.

На початку ХХ ст. найбільша кількість жінок так званих «інтелігентних професій» працювала в педагогічній та медичній галузях, до яких вони, на думку сучасників, мали «природню» схильність. Утім, визнання за жінками прав на педагогічну та лікарську практику в реальному житті супроводжувалося чималими обмеженнями. Жінки-педагоги переважали в початкових міських та земських школах, прогімназіях та нижчих класах жіночих гімназій, багато хто взагалі змушений був займатися приватними уроками, що стало приводом до зауваження в «Женском вестнике»: «Що за радість жінці, яка закінчила вищі курси, мати на папері право викладати у всіх класах жіночих середньо-навчальних закладів?»³⁵⁶. Відповідаючи на питання, чи зможуть жінки займатися педагогічною діяльністю нарівні із чоловіками, феміністки, з одного

боку, критикували роботу викладачів-чоловіків, які, відчуваючи себе володарями становища, часто халатно ставилися до своїх обов'язків³⁵⁷, з іншого, – пропонували постійно підвищувати загальноосвітню та спеціальну підготовку вчительок шляхом організації курсів, освітніх екскурсій, педагогічних відряджень та ін.³⁵⁸ Крім того, «ідейні» жіночі журнали вимагали відкрити для жінок усі виборні посади у шкільній адміністрації – членів училищних рад, експертів навчальної частини, помічників голів училищних рад тощо, ліквідувати нерівність у службових правах порівняно із товаришами-чоловіками, а також існуючі в окремих місцях «безглузді та ганебні» обмеження особистих прав, таких як заборона одруження вчительок³⁵⁹.

Найважче для жінок було стати викладачем вищих навчальних закладів та здобути визнання в якості науковця. Російська академічна спільнота відзначила досягнення математика С. В. Ковалевської, присудивши їй почесне звання члена-кореспондента Петербурзької АН, однак справжню славу вона здобула за кордоном. Першою жінкою, якій в Росії в 1910 р. було присуджено докторський ступінь була викладачка Бестужівських курсів О. Я. Єфименко. «Женский вестник» опублікував виступ О. Я. Єфименко перед курсистками, в якому та говорила про «випадковість», що зробила її ім'я «символом ніби то деякого успіху в жіночій справі» і звертала увагу на значення наукової роботи для становлення особистості: «Ці сорок років роботи були вплетені в жіноче життя, дуже просте, буденне, сіре, із його небагатьма радощами, із великими печалями, втратами, турботами. І ось, коли навколо оточувала безнадійність, завжди в такі хвилини удаваної безвихідності я черпала сили для життя у спілкуванні із колективною думкою людства...». Натомість, на думку М. І. Покровської, О. Я. Єфименко мала звернутися до аудиторії з іншими словами: «Так, тепер, коли наблизилась старість, ви усуваєте з мого шляху всі перешкоди і надаєте мені широке поле наукової діяльності! Чому ви не зробили цього тоді, коли я була повна сил та енергії? ... Чому ви змусили мене сорок років працювати на науковому поприщі в найбільш несприятливих умовах і витратити на боротьбу за право на науку стільки сил та енергії?»³⁶⁰. Зазначимо, що реалізувати свій науковий потенціал жінки не могли не лише в державних, але й недержавних вищих навчальних закладах. Так, у «народних університетах», ґрунт для яких готувався жінками, викладання зосереджувалося у руках «учених спеціалістів», а на жінок покладалась різні роботи із організації лекцій³⁶¹.

За твердженням феміністок, «найблискучішу сторінку до історії боротьби російської жінки за право на рівну освіту і рівність у праці із чоловіками» вписали жінки-лікарі³⁶². Тривалий час вони офіційно іменувалися «ученими акушерками», «лікарями жінок та дітей», «жінками-лікарями» і були «безправними членами своєї професії». У боротьбі за право застосовувати на практиці свої знання медички постійно стикалися із упередженнями та забобонами, недоброзичливим ставленням з боку лікарів-чоловіків та недовірою публіки³⁶³. Однак згодом вони укріпили свої позиції: спочатку у провінції, де їхня робота була оцінена земцями та простим народом, а пізніше і в столиці. У 1894 р. у Петербурзі відкрився Жіночий медичний інститут, який у 1904 р. був зрівняний із Військово-медичною академією та медичними факультетами університетів. Із цього часу жінки отримують звання лікаря, і з «двоповерхової назви «жінка-лікар» відпадає частка – жінка, ... що пристьобувалась для вказівки ніби то нижчого ступеню звання», до того ж Жіночий медичний інститут здобуває право надавати вчений ступень доктора, і перед жінками відкривається можливість наукової кар'єри³⁶⁴.

Таким чином, теоретично жінки-лікарі були визнані рівними своїм колегам-чоловікам, але жіночі журнали зафіксували цілу низку реально існуючих обмежень: за винятком, жінки не досягали звання головного лікаря, фактично вони були позбавлені права займати посади міських санітарних лікарів і хоча користувалися правами державної служби, далеко не завжди могли розраховувати на пенсію³⁶⁵, а інколи навіть їхня кваліфікація ставилася під сумнів. Так, на початку Першої світової війни головне управління Червоного Хреста опублікувало в газетах об'яву, згідно з якою жінки-лікарі поряд із сестрами-діаконесами, бабами-повитухами та доглядальницями «можуть бути зараховані сестрами-жалібницями після додаткового перевірного іспиту в особливій екзаменаційній комісії при громаді сестер-жалібниць, якщо будуть визнані такими, що відповідають вимогам по догляду за хворими». Тільки масові протести із боку жінок-лікарів змусили Червоний Хрест відмінити зазначене випробування та приймати жінок на службу нарівні із чоловіками³⁶⁶. Напевне, найскладніше просувалася в Росії справа із юридичною практикою жінок. У 1906 р. відбулося урочисте відкриття жіночих юридичних факультетів, з'явилися жінки-адвокати, однак застосовувати свої знання на практиці вони не могли. Як писав П. Кравцов, «напевне, багатьом росіянам видасться дивним навіть таке співставлення слів: жінка-адвокат.

До жінок-педагогів, медиків, ми звикли. Навіть жінок-солдат ми бачили. Однак жінка-адвокат – це щось дивне»³⁶⁷.

«Ідейні» жіночі журнали згадували, що в дореформених судах серед «посередників» було чимало жінок, однак нові суди виявилися для них закритими. Згідно з судовою процедурою жінки не мали права вести справи в суді, хоча могли працювати в кулуарах судових засідань. У 1913 р. Державною Думою був прийнятий законопроект про права жінок-юристів³⁶⁸, який затримався в Державній Раді до 1916 р., а потім взагалі був знятий із розгляду. Тому жінки-юристи, яких на 1915 р. в Росії нараховувалось близько 400, здебільшого працювали у недержавних установах, а часто взагалі не за спеціальністю або займалися безоплатним консультуванням³⁶⁹.

Проти присутності жінок у судових установах висувалося чимало аргументів: говорилося, що жінки взагалі нездатні до адвокатської діяльності через свої фізичні та психічні особливості та соціальні умови сучасного життя. Зокрема, вказували на сором'язливість та чутливість жінки, її балакучість і невміння зберігати таємниці, а також залежність заміжньої жінки від чоловіка, недовіру до жінок із боку широких народних мас. Йшлося навіть про жіночу вроду, яка нібито може «згубно впливати на неупередженість суддів, прокурора та присяжних»³⁷⁰.

Натомість жіночі журнали розглядали появу жінок у судових установах як дієвий засіб покращення роботи останніх, оскільки існує низка злочинів, де жінка фігурує або як суб'єкт злочину (дітовбивство, умертвіння плоду), або як його жертва (злочини проти жіночої честі) й лише жінка може зрозуміти психологічний стан учасників злочинних дій³⁷¹. Вкрай необхідним вважалась також участь жінок як матерів та виховательок при оцінці злочинів, що скоюються неповнолітніми. До того ж вітчизняні феміністки дивилися на юридичну практику жінок як на один із важелів, яким можна «зрушити» жіночу емансипацію. Вони висловлювали впевненість, що «коли суспільство наше звикне до жінок-адвокатів, то його не буде дивувати жінка-присяжний засідател, жінка-суддя, прокурор»³⁷². Зазначимо, що навіть не здобувши права на адвокатуру, жінки-юристи прагнули розширити сферу юридичної діяльності, зокрема, в 1915 р. внесли до Державної Думи законопроект про жінок – присяжних засідателів, оперуючи вже зазначеними вище доводами, однак знову отримали відмову³⁷³.

Певні здобутки та не вирішені проблеми були відзначені й стосовно інших «інтелігентних» професій. Упродовж другої половини

XIX – початку ХХ ст. жінки з'явилися на залізниці, митницях, у поштово-телеграфному відомстві, канцеляріях Міністерства внутрішніх справ, міністерств юстиції, фінансів, торгівлі і промисловості тощо³⁷⁴. Здебільшого жінки допускалися за наймом на ті канцелярські посади, що не приваблювали освічених чоловіків. Кількість жінок-службовців постійно зростала, але керівництво продовжувало демонструвати свою недовіру до їхньої праці: для жінок вводилася певна квота, як правило, не більше половини службовців; від них вимагалися документи, що засвідчували їхню бездоганну поведінку; інколи жінкам відводили особливі приміщення та встановлювали контроль за їхньою працею із боку старших співробітників³⁷⁵. Крім того, жінки часто скаржилися на вороже ставлення чоловіків. Як писала одна провінційна кореспондентка «Женского вестника», «ставлення до жінок некультурне, дике, доводиться вислуховувати нечемності і насмішки, а інколи прямо кривдять». Іноді справа доходила до надзвичайних випадків: так, співробітники одного із відділів управління Єкатерининської залізниці під час святкування іменин у ресторані, куди були запрошені й дві жінки-колеги, почали поводитися із останніми нечемно, а коли ті здійняли крик про допомогу, викликали поліцію і звинуватили жінок у проституції. У результаті цієї дикої історії жінки були звільнені зі служби та отримали «жовті квитки»³⁷⁶.

Лише на початку ХХ ст. спостерігається поступове покращення становища жінок-службовців, хоча деякі обмеження зберігаються і в цей час. Так, у 1904 р. жінки були допущені до поштово-телеграфного відомства на правах державної служби за наявності рівного із чоловіками освітнього цензу із правом просування по службі аж до вищих ступенів – керівників поштових та поштово-телеграфних відділень³⁷⁷. Утім, уже в січні 1909 року нова інструкція ввела чергове обмеження – заборону одружуватися із представниками інших професій³⁷⁸. У 1906 р. Міністерство шляхів сполучення урівняло жінок у правах із чоловіками, однак слідом лімітувало їхню кількість 35 % від загальної кількості службовців-чоловіків³⁷⁹. При цьому, обіймаючи відповідальні посади помічників начальників станцій, білетних касирів, телеграфістів та ін., жінки отримували значно меншу платню, аніж чоловіки³⁸⁰.

Серйозна проблема полягала також у тому, що уряд наймав жінок у центральні адміністративні установи, але забороняв працювати у провінційних відділеннях. У 1909 р. Міністерство внутрішніх справ провело анкетування серед губернаторів стосовно можливості

впровадження жіночої служби в місцевих установах міністерства: із 10 відповідей 8 були негативними. Серед іншого, губернатори сумнівалися у здатності жінок зберігати службову таємницю та працювати в напруженому режимі. Єдиною можливою для жінок роботою вони вважали листування³⁸¹.

Ситуацію, яка склалася із жіночою працею у провінції, яскраво змалював автор статті «Женский труд в городах Волынской губернии». За кількісним показником серед «чиновниць» на Волині переважали жінки-педагоги, далі йшли продавщиці у казенних винних складах, «сиделиці» у чайних Комітетів народної тверезості. Найкраще себе почували продавщиці (300–500 руб. та квартира), всі інші потерпали від нестачі коштів і грубого середовища³⁸².

Війна помітно покращила становище жіночої інтелігенції: жінкам вдалося розширити коло доступних професій – вони проникли до місцевих канцелярій, з'явилися жінки-комівояжери, агенти та ін., зросла заробітна платня жінок та розширилися їхні службові права³⁸³. Одночасно все це призвело до посилення конкуренції із чоловіками, тому, на думку «ідейних» жіночих журналів, жінки мали «спішити використовувати всі сприятливі умови і закріпити по можливості якомога ширше своє право на працю для майбутнього»³⁸⁴.

Жіночий рух намагався заручитися підтримкою не лише інтелігенції, а й жінок-«трудівниць» – селянок та робітниць. Покращення становища жінок-селянок феміністки пов'язували із вирішенням аграрного питання в цілому³⁸⁵, тому на сторінках жіночих журналів активно обговорювався указ 9 листопада 1906 року, згідно з яким «кожний домогосподар, який володів землею на общинному праві, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність частини означеної землі, що йому належить», та створювати «відруби» та «хутори». Звісно, авторів жіночих журналів передусім цікавив вплив закону на жінок. Думки щодо наслідків руйнування общинного землеволодіння для селянок розділилися: деякі автори вітали той факт, що «жінка-селянка, яка нині володіє землею, хоча б лише за мирською ухвалою або за давністю за померлого чоловіка ... може вимагати виділу і зробитися власницею земельної ділянки всупереч волі “миру”³⁸⁶, інші вказували на погіршення умов життя та праці селянок, оскільки, на їхню думку, життя та праця на хуторах будуть важчими через відсутність сусідів, спільного пастуха, вигону, пасовища, колодязя, ставку та інших зручностей»³⁸⁷.

Утім, «ідейні» жіночі журнали приділяли жінкам-селянкам значно менше уваги, аніж жінкам-робітницям, з одного боку, тому, що не досить чітко їх розрізняли, вважаючи, що «у нас не існує ... різкого розмежування між селянкою та фабричною робітницею»³⁸⁸, з іншого, – тому, що вважали «жіночий пролетаріат» вагомим силою у боротьбі за жіночі права.

Аналізуючи сферу фабричної жіночої праці, російські феміністки подавали чимало кількісних та якісних характеристик. Перш за все, вони намагалися виділити галузі виробництва, де концентрація жінок-робітниць була найбільшою. На початку ХХ ст. за кількістю жіночого пролетаріату переважала текстильна промисловість, багато жінок також працювало в тютюновій, хімічній, паперовій, харчовій та інших галузях. Крім того, жінки почали з'являтися і в традиційно «чоловічих» галузях – у типографіях, на металообробних виробництвах, на цегляних та цукрових заводах тощо³⁸⁹. У 1909 р. дописувачка «Союза женщин» Кіріллова запевняла, що «скоро не залишиться жодної галузі праці, до якої б не була причепна жінка»³⁹⁰. Особливо швидко кількість робітниць зростала в роки російсько-японської та Першої світової війн, коли чоловіки призивалися до армії³⁹¹.

Російські феміністки вітали розширення сфери жіночої праці, вбачаючи у цьому запоруку зростання економічного добробуту трудящих мас у цілому та жінок зокрема: «Хто прагне обмежити коло діяльності жінки церквою, кухнею та дитячою, той прагне обмежити її меню картоплею, галушками та кавою»³⁹². Водночас, вони відзначали важкі умови, в яких доводилося існувати жінці-робітниці: «умови життя та праці багатьох та багатьох тисяч жінок ... являють собою картину непроглядних злиднів, принижень та страждань»³⁹³. Низка проблем, про які вони писали, хвилювали усіх трудящих незалежно від статі – тривалий робочий день до 11–12 годин на добу, що разом із понаднормовими годинами інколи сягав 15–18 годин на добу, свавілля адміністрації, штрафи, погані санітарні умови, відсутність їдалень тощо³⁹⁴. Одночасно жіночі журнали фіксували додаткові утиски, яких зазнавали саме жінки. Передусім, вони звертали увагу на несправедливість в оплаті жіночої праці. Як правило зарплатня жінок складала дві третини від чоловічої: зокрема, у текстильній промисловості жінки та діти отримували від 30 до 50 коп. на день у порівнянні із 70 коп. – 1 руб., які отримували чоловіки³⁹⁵. Інколи «ідейні» жіночі журнали пояснювали цей факт некваліфікованістю та пасивністю жінок: жінки часто «фізично

та технічно» поступаються чоловікам, вони більш покірні та невибагливі³⁹⁶ й не вміють організовуватись для спільної боротьби³⁹⁷. Утім, частіше за все російські феміністки бачили «корінь зла» у цілковитій нерівноправності жінок, нерозумінні останніми цінності власної праці: «Вони надто мало звертають уваги на те, скільки можна заробити, маючи на увазі заробіток спочатку батьків, потім чоловіка, і думають лише про те, щоб приробити»³⁹⁸. За відсутності батьків та чоловіка цей «приробіток» забезпечують постійні або випадкові «коханці», внаслідок чого, як зазначав один із анонімних авторів «Союза женщин»: «Працюючи без відпочинку, неможливо себе не продавати!»³⁹⁹.

Ще один момент, на який вказували усі кореспонденти жіночих журналів, що торкалися становища фабричних робітниць – це сексуальна експлуатація останніх із боку фабричної адміністрації: «Робітниця страждає не лише як пролетарій, але й як жінка, оскільки її жіночність та сором'язливість постійно скривджується»⁴⁰⁰; «фаворитизм, нахабне, не знаюче впину залицання, що доходить до найнижчих хитроців і відвертих погроз, жорстоке і безцільне переслідування «нелюбих», грубість і розбещеність – ось що оточує жінку-робітницю і змушує її у сто разів більше, аніж робітника-чоловіка, відчувати ланцюга економічного рабства»⁴⁰¹. Зазначимо, що таке ставлення керівників-чоловіків до підлеглих жінок відзначалось не лише на фабриках, а й у всіх галузях жіночої праці: «Керівник дивиться на трудящу дівчину або жінку, як на природню жертву його статевої розгнузданості. Керівництво в канцеляріях і конторах, адміністрація та майстри на фабриках та заводах, – усюди жінка є беззахисною жертвою стевих жадань»⁴⁰².

Нарешті, жіночі журнали багато писали про вплив надзвичайно важких умов праці – шкідливих виробництв, нічних змін та ін. на здоров'я фабричних робітниць та про високу дитячу смертність: на початок Першої світової війни із кожної тисячі новонароджених 269 дітей помирало на першому році життя, 43 % дітей не доживало до п'яти років. Такі цифри були наслідком відсутності державної опіки здоров'ям жінок та дітей. У 1913 р. в Російській імперії було лише дев'ять жіночих і дитячих консультацій та 7,5 тис. лікарняних ліжок для вагітних та породіль. Жінки-робітниці не мали відпусток на час вагітності та пологів, кількість дитячих ясел була незначною⁴⁰³.

Прагнучи покращити становище жіночого пролетаріату, феміністки пропонували цілий комплекс заходів, спрямованих на організацію жіночих мас та реформування трудового законодавства.

Зійшовшись у тому, що робітниця не пристосована до боротьби за свої права, що вони вкрай неохоче беруть участь у страйках та майже не виявляють зацікавленості до громадської діяльності⁴⁰⁴, феміністки розійшлися в питанні щодо шляхів залучення трудящих жінок до боротьби за свої права. Деякі з авторів «ідейних» жіночих журналів закликав об'єднуватися із чоловіками, вважаючи, що «організувати окремо, розбивати на двоє могутній потік професійного руху, що розростається – марна та недоцільна праця»⁴⁰⁵. Кореспондент «Союза женщин» Дмитрієв, характеризуючи жіночу працю в типографіях, вказував, що у Франції типографські робітниця стали на «хвильний шлях бойкотування жіночої праці та робітниць», а в Росії, навпаки, широко відкрили двері профспілок для жінок, що дозволило покращити становище робітниць⁴⁰⁶. Звідси він робить висновок, що «жінка ... більше за чоловіка зацікавлена в існуванні сильної профспілкової організації»⁴⁰⁷. Прибічники цієї точки зору визнавали факти конкуренції жінок і чоловіків на ринку праці та протидії чоловіків розповсюдженню жіночої праці, але покладались на те, що рано чи пізно зазначене питання буде зняте із порядку денного: «Може бути, внаслідок роботи жінок сотні і тисячі чоловіків важко постраждають, їхнє існування буде уражено, як колись постраждали прядильники і ткачі, які працювали ручним способом, пильщики дощок, перевізники вугілля і орендарі шосейних доріг. Однак це не хитає факту, що робота жінок для всього народу у його цілому і для майбутнього означає підвищення продуктивності народного господарства»⁴⁰⁸.

Іншої думки дотримувалася редактор «Женского вестника». М. І. Покровська вважала основною причиною пасивності жінок, їхнього небажання вступати до змішаних професійних союзів нерівноправність статей та підпорядкованість жінок чоловікам. Вона стверджувала, що «члени-чоловіки професійних товариств нерідко дивляться на жінок-членів не як на рівноправних товаришів, а як на якийсь сторонній придаток, що принагідно можна відкинути». Посилаючись на приклад Німеччини М. І. Покровська пропонувала створювати при змішаних товариствах окремі жіночі секції⁴⁰⁹.

Не було єдності думок і щодо проблеми охорони жіночої праці та материнства. Деякі кореспондентки жіночих журналів схилилися до необхідності впровадження законодавчої охорони жіночої праці – звільнення жінок від нічних та підземних робіт, обмеження жіночої праці на «шкідливих» виробництвах, надання робітницям відпустки упродовж 4 тижнів до та 6 тижнів після пологів зі збереженням

заробітної платні, облаштування дитячих ясел та ін.⁴¹⁰. Тому вони усіяло підтримували державні ініціативи у галузі страхування, які передбачали заборону праці породіль – учасниць лікарняних кас упродовж 4 тижнів після пологів і видання їм за цей час допомоги із лікарняних кас у розмірі від половини до повного заробітку⁴¹¹.

Натомість низка авторів слідом за англійськими та американськими феміністками протестували проти «спеціальної» охорони жіночої праці, тому що «охорона жіночої праці сповідується не в ім'я духовного та фізичного здоров'я самої жінки, але в ім'я державних, статевих та сімейних цілей»⁴¹². Вони погоджувались із необхідністю звільнення жінок від роботи на певний час до та після пологів, але будь-які інші обмеження жіночої праці (скорочення робочого дня порівняно із чоловіками, заборона нічної роботи та роботи на шкідливих виробництвах) вважали «жорстокою насмішкою»⁴¹³. На їхню думку, за існуючих умов – погіршення економічної ситуації та зростання безробіття, жінки не можуть «допускати для себе подібну розкіш», це «тільки погіршить і без того неприємне становище жінок, оскільки обмежить і без того обмежену сферу застосування їхньої праці»⁴¹⁴. На переконання цих авторів, охорона праці жінок повинна виявлятися не в забороні працювати, а в покращенні гігієнічних умов праці та зменшення робочих годин для усіх трудящих, а також підтримки породіль та дітей⁴¹⁵. Коли в серпні 1917 році Тимчасовий уряд видав закон про охорону жіночої та дитячої праці, постійна дописувачка «Женского вестника» Іванова із обуренням написала, що причиною появи нового закону є наступаюче безробіття, тому «чоловіче законодавство прагне створити для жінок усіякі обмеження»⁴¹⁶.

Розширення сфер застосування жіночої праці, з одного боку, та необхідність його охорони, з іншого, поставили питання про своєчасність впровадження жіночої фабричної інспекції. Інститут жіночої фабричної інспекції, який у 1889 р. з'явився у США, а згодом в Англії, Бельгії, Франції, Німеччині, Австрії, Італії, Голландії та інших західноєвропейських країнах, на теренах Російської імперії функціонував лише у Фінляндії. На всіх інших територіях нагляд за становищем труда на фабриках покладался виключно на інспекторів-чоловіків. Усі автори «ідейних» жіночих журналів одностайно висловилися за впровадження жіночої фабричної інспекції⁴¹⁷, оскільки, на їхнє переконання, тільки жінки-інспектриси зможуть зрозуміти особливості жіночої фізіології та психіки, а також більш ефективно, аніж чоловіки, будуть наглядати за працею малолітніх⁴¹⁸.

Як ми бачимо, наріжним каменем вирішення багатьох соціально-економічних та морально-етичних проблем була зміна існуючого законодавства. «Ідейні» жіночі журнали висловлювали недовіру до законів, які розроблялися та приймалися чоловіками і єдиним можливим засобом змінити участь сучасних жінок вважали надання останнім виборчих прав: «для того, щоб радикально покращити становище жінки, слід визнати за нею право, поряд із іншими дорослими людьми, брати участь у виданні законів, тобто надати їй політичних прав»⁴¹⁹.

Жіночі журнали детально висвітлювали передвиборчі компанії та діяльність усіх чотирьох Державних Дум. У відповідь на Маніфест від 6 серпня 1905 року, яким було засновано Державну Думу, «Женский вестник» заявив: «Російські чоловіки можуть тріумфувати. Вони отримали політичні права. Однак російським жінкам доводиться із гіркотою казати собі: як ми були безправними, так і залишаємося безправними в обновлюваній Росії... Подібне становище для російських жінок нестерпне. Вони не можуть миритися із своїм безправ'ям, із своєю підлеглистю чоловікам. Тому їм необхідно направити всі свої зусилля на здобуття політичних прав у найближчому майбутньому»⁴²⁰. М. І. Покровська пропонувала жінкам скоординувати свої дії та взяти участь у передвиборчій агітації для того, щоб сприяти обранню «гідних осіб, які пообіцяють обстоювати виборчі права жінок»⁴²¹. На її думку, на цей час російські жінки знаходилися в особливо сприятливих умовах, оскільки жодна із політичних партій не відчувала себе абсолютно впевнено на політичній арені та шукала союзників⁴²². Після того, як у січні 1906 року була переглянута програма партії кадетів, і підтримка політичних прав жінок стала обов'язковою умовою членства в партії, більшість «рівноправок» побачили в кадетях основних захисників своїх прав. Тільки просоціалістичне ліве крило Союзу рівноправності жінок обрало провідником ідеї рівноправності жінок-трудовиків⁴²³. Утім, доволі скоро виникло розчарування, хоча і надалі жінки продовжували укладати тактичні союзи.

Після виборів феміністки продовжували розробляти звернення до громадських діячів, думських депутатів та партійних чиновників, прагнучи довести, що жіноча політична рівноправність – одна з насущних проблем сучасності: «нерівноправність жінок, позбавляючи їх гідного людського становища, веде, з одного боку, до їхніх моральних та фізичних страждань..., а з іншого

боку, присутність підлеглого, безправного елемента розбещує суспільство, позбавляє його здібних працівників та гальмує розвиток культури»⁴²⁴. Крім того, намагаючись розширити коло співчуваючих, російські «рівноправки» організували мітинги, проводили широку агітацію серед робітничих і особливо селянських мас. На противагу тим, хто посилався на несприйняття селянством ідеї рівноправності жінок, зокрема, цитуючи слова незалежного депутата від селян Круглікова: «Жінкам у нас не до виборчого права, жінки у нас для того, щоб дивитися за господарством, щоб дивитися за дітьми та за грубкою», вони друкували окремі листи та колективні петиції, які свідчили про підтримку селянами рівного політичного представництва⁴²⁵. М. В. Чехов, аналізуючи одну із таких петицій, поданих до Державної Думи Союзом рівноправності жінок, відзначив, що «кількість підписів від осіб трудового класу, як це не дивно, переважає над підписами інтелігентних жінок» і пояснив цей факт «буржуазною косністю» та «партійними забобонами»⁴²⁶.

«Широкий ідейний розмах» першої Державної Думи та сподівання на можливість радикального вирішення «жіночого питання» спонукали вітчизняних феміністок пропонувати думській комісії із прав жінок вироблений ними законопроект правового зрівняння жінок⁴²⁷. У подальшому, навіть втративши надію на прийняття Думою законопроекту про виборчі права жінок, жіночі журнали продовжували висвітлювати хід думської діяльності. При цьому вони намагалися визначити характерні особливості законодавчого процесу на тому чи іншому етапі, вказуючи на певну еволюцію засобів боротьби жінок за свої політичні права. Так, на їхнє переконання, за відсутності «широкого та ідейного характеру» роботи другої Державної Думи, феміністки цілком слушно звели агітацію різних лівих фракцій до переконання останніх відстоювати права жінок при проведенні конкретних реформ, перш за все, місцевого самоврядування⁴²⁸.

На сторінках «ідейних» жіночих журналів неодноразово вказувалося на невідкладність та важливість перетворення місцевого управління і самоврядування на засадах загального, рівного, таємного голосування та розширення прав місцевих органів самоврядування⁴²⁹. У свою чергу, зростання потреби у громадських працівниках ставило перед суспільством питання про залучення до роботи усіх культурних сил країни, включаючи інтелігентних жінок: «дружини, сестри, дочки осіб, пов'язаних із місцевістю постійними заняттями, вдови, які ведуть самостійно справу, їхні

родини, учительки, жінки-лікарі, фельдшериці – усе це особи, які в себе на місці будуть вести громадську справу не гірше, а, можливо, й краще, аніж ті громадські діячі, яких тепер із такими труднощами набирають у повітах, оскільки все найбільш здібне та спритне норівить піти до столиці та великих міст»⁴³⁰. Досвід Англії, деяких штатів США та Фінляндії свідчив на користь жінок, які прекрасно зарекомендували себе в усіх галузях місцевого самоврядування – благодійності, лікарсько-санітарній справі, народній освіті, місцевій статистиці, агрономії, дорожній та будівельній справі та ін.⁴³¹ Так само ефективно, не маючи жодних прав, працювали жінки на ниві народної освіти та медицини в Росії⁴³². Як писав кореспондент «Союза женщин» Н. Щепкін, не слід чекати від жінки чогось надзвичайного, але вона стане корисним працівником і, безумовно, буде сприяти розвитку охорони материнства і дитинства та боротьбі із п'янством⁴³³.

Не менш важливим визнавалось допущення до самоврядування селянок, що, з одного боку, мало покращити ситуацію в тих місцевостях, де чоловіче населення перебувало на заробітках, з іншого, – підвищити становище жіночого селянства в очах населення, а відповідно – і в родині⁴³⁴.

У січні 1908 року октябристи внесли на розгляд Державної Думи «Правила про обрання повітових та губернських гласних», згідно з якими жінкам надавалося активне виборче право. Відповідно до «Положення про земські установи» 1864 р. жінки-землевласниці користувалися правом видавати доручення на участь у виборчих зібраннях стороннім особам, які мали встановлений цenz, а також найближчим родичам, які цензу не мали. У 1900 р. новим «Положенням про земські установи» права жінок були обмежені, й за ними залишилося виключно право передовіри найближчим родичам⁴³⁵. Новий законопроект лише частково виправляв ситуацію, що склалася, оскільки надавав жінкам тільки право особистої участі в земських зібраннях, не наділивши їх пасивним виборчим правом, тобто правом обиратися земськими гласними. На думку «Союза женщин», цього було недостатньо: жінки, будучи рівними із чоловіками платниками земських податків, однаково із чоловіками зацікавленими у благоустрої місцевого господарства, добробуті населення та правильному розподілі сум на місцеві потреби, «мають право на рівну із чоловікам участь у місцевому самоврядуванні»⁴³⁶.

Утім, зі сфери теоретичних умовиводів до сфери набуття реальної рівноправності питання політичних прав жінок вийшло

лише після Лютневої революції 1917 р. М. І. Покровська, схвально поставившись до лютневих подій, привітала читачів «Женского вестника» зі свободою та одночасно висловила своє занепокоєння: «Невже тепер, у цей урочистий ... час, коли Росія стоїть на порозі нового державного будівництва ... російські жінки змушені будуть витратити свої сили на боротьбу за свої права, ті сили, які так потрібні тепер для творчої роботи? ... Ми відмовляємося вірити, що в таку велику хвилину старина знову переможе ... Російська жінка повинна взяти участь в Установчому зібранні, повинна мати рівне із чоловіками право голосу в народному представництві. У цьому запорука кращого майбутнього Росії»⁴³⁷.

Декларація Тимчасового уряду від 3 березня 1917 року, що об'явила про негайну підготовку до скликання Установчих зборів та виборів до органів місцевого самоврядування на засадах загального, рівного, таємного та прямого голосування, нічого не говорила про ліквідацію обмежень у користуванні громадянськими правами для жінок. Ігнорування жіночих прав спровокувало активізацію жіночого руху. Ліга рівноправності жінок, що за короткий час мобілізувала навколо себе велику кількість жіночих організацій, направила прем'єр-міністру князю Г. Є. Львову петицію з вимогою надання жінкам права участі в запланованих виборах, а 20 березня організувала масштабну маніфестацію, в якій взяли участь близько 40 тис. жінок. Під тиском маніфестанток Тимчасовий уряд заявив, що під «загальним правом» розуміє і виборчі права жінок в тому числі⁴³⁸, на що «Женский вестник» відреагував пророцтвом: «Свободу ще доведеться створювати...»⁴³⁹.

Тим не менш, як і передрікали феміністки, за здобуттям політичних прав жінки отримали рівноправність і в інших сферах: у червні 1917 року жінки-юристки здобули право займатися адвокатською практикою і були включені до складу суду присяжних; у серпні жінкам були гарантовані рівні з чоловіками оплата праці та право обіймати державні посади; тоді ж Міністерство освіти розробило проект перетворення вищих жіночих курсів на справжні жіночі університети⁴⁴⁰. Таким чином, Тимчасовий уряд заклав фундамент подальшої емансипації жінок, яка була призупинена жовтневими подіями 1917 року.

Отже, важливими складовими «жіночого питання» були право жінки на освіту, працю та участь у законодавчому процесі. У галузі освіти «ідейні» жіночі журнали висловлювалися проти «спеціальної» жіночої освіти, відстоюючи необхідність спільного

навчання в початковій, середній та вищій школах. Звідси випливає їхня всебічна критика існуючих жіночих навчальних закладів – інститутів шляхетних дівчат, жіночих духовних училищ, а також жіночих гімназій, які хоча і визнавалися новим типом освітніх закладів, але, на думку феміністок, не відповідали потребам сучасних жінок. Навіть найбільше досягнення жіночого руху – вищі жіночі курси, вони вважали хибним шляхом, виступаючи за необхідність допущення жінок до університетської освіти. Дискусія, що розгорілася після заборони в 1908 р. вільним слухачкам відвідувати університети, засвідчила широку підтримку громадськості ідеї жіночої рівноправності у сфері освіти і змусило уряд піти на певні поступки, хоча і не зняло питання університетської освіти жінок із порядку денного.

Продовженням боротьби за освіту жіночі журнали вважали боротьбу жінок за можливість застосовувати свої знання на практиці, вимагаючи допущення жінок до усіх галузей праці, зрівняння заробітної платні та умов праці для обох статей. При цьому право на труд визнавалося за усіма жінками, незалежно від соціального статусу та родинного становища. Найбільшу увагу «ідейні» жіночі журнали приділяли проблемам жінок так званих «інтелігентних професій» – педагогів, медиків, юристів, великої когорти службовців у різних установах. Поряд із доволі скромними завоюваннями вони фіксували численні обмеження для жінок – втручання в особисте життя, неможливість просування по службі, нижчу, порівняно із чоловіками оплату праці і тощо.

Покращення долі селянок вітчизняні феміністки пов'язували із вирішенням аграрного питання в цілому, відкладаючи, таким чином, розв'язання цієї проблеми на непевний термін, тоді як зміни у становищі робітниць вони вважали своїм нагальним завданням. По-перше, жіночі журнали закликали робітниць до організованої боротьби за свої права: або у складі «змішаних» профспілок, або силами окремих жіночих організацій; по-друге, вступали за необхідність реформування системи охорони жіночої праці. В останньому випадку вони були незгодні з урядовим курсом на обмеження жіночої праці (скорочення робочого дня, заборона нічної роботи для жінок, роботи на «шкідливих» виробництвах), вбачаючи в цих заходах приховані спроби витіснити жінок із окремих галузей. На думку вітчизняних феміністок, охорона жіночої праці мала полягати в загальному покращенні умов праці на підприємствах,

підтримці вагітних жінок та жінок із дітьми, а також у впровадженні інституту фабричних інспектрис.

Щодо ключової складової «жіночого питання» на початку ХХ ст. «ідейні» жіночі журнали були одностайні: вони вимагали негайного надання жінкам виборчих прав, як активних, так і пасивних, цілком справедливо вважаючи їх тим важелем, який дозволить зрушити із місця вирішення багатоаспектної проблеми жіночої рівноправності.

Таким чином, дискурс «ідейних» жіночих журналів початку ХХ ст. будувався навколо ідеї рівноправності жінок в усіх сферах життя. «Жіноче питання» розглядалося як сукупність морально-етичних, соціально-економічних та політичних проблем, які настільки тісно сплелися одне із одним, що вимагали комплексного вирішення. Водночас, аналізуючи думки вітчизняних феміністок щодо тих чи інших аспектів «жіночого питання», можна побачити наявність певної ієрархії. Першим кроком на шляху до гендерної рівноправності усі кореспонденти жіночих журналів одностайно вважали здобуття жінками політичних прав, що мало значно розширити їхні права в галузі освіти та праці, а економічна незалежність, у свою чергу, мала змінити становище жінки в родині та суспільстві. Розмірковуючи над окремими проблемами жіночої рівноправності, автори «ідейних» жіночих журналів часто спиралися на досвід європейських феміністок, однак продукований ними дискурс, що зазнавав впливу соціалістичних та радикальних феміністських ідей, носив досить своєрідний характер, що дозволяє говорити про формування російським жіночим рухом власної ідеології.

ВИСНОВКИ

У Російській імперії журнали, які були спрямовані на жіночу читачську аудиторію, з'явилися наприкінці XVIII ст. і досить швидко перетворилися на важливий компонент суспільного життя. Упродовж XX та початку XXI ст. науково-історична думка неодноразово зверталася до вивчення феномену жіночого журналу, і залежно від теоретико-методологічних настанов, якими керувалися дослідники, а також інтенсивності досліджень, в історіографії можна виділити декілька етапів.

На першому етапі (1900-і–1910-і рр.), в умовах інституційного оформлення жіночого руху та зростання уваги до історії жінок, у російських феміністських колах починається осмислення природи перших журналів для жінок. Поряд із критикою «сентиментальних» органів друку лунають цінні спостереження щодо типів перших журналів для жінок, подається історія їхнього створення, характеризуються постаті видавців та зміст журналів.

На другому етапі (1920-ті – кінець 1980-х рр.), коли проблема рівноправності жінок у радянському суспільстві вважалася повністю вирішеною, і на дослідження в галузі історії жінок розповсюдилася теорія класової боротьби, дослідники здебільшого зосередилися на висвітленні участі жінок у революційному русі, розглядаючи останніх як «пасивний» елемент загального визвольного руху. На цьому тлі розглядаються лише ті журнали для жінок, що визнавалися провідниками революційних ідей («Рассвет», «Женский вестник» (СПб., 1866–1868), «Работница»). Тільки під впливом зарубіжної історіографії, яка в 1970-і рр. поставила за мету створити «жіночу історію», вітчизняні історики, визнавши жінок суб'єктами історичного процесу, значно розширили тематику та хронологію такого роду досліджень, однак дореволюційна жіноча періодика так і не привернула їхньої уваги. У цей період окремі жіночі журнали стали об'єктом уваги деяких зарубіжних авторів (Р. Стайтс, Б. Хельдт).

Третій період, що розпочався на межі 1980–1990-х рр. і триває до тепер, характеризується загальним зростанням зацікавленості жіночими студіями у світі та на пострадянському просторі. На тлі дискусій щодо методологічних засад історії жінок та гендерної історії з'являються численні праці, присвячені історії жіночого руху

в Росії, які, з одного боку, активно залучають матеріали жіночої преси, з іншого – розглядають жіночу періодику як одну із важливих складових руху жінок за емансипацію. Одночасно окремі жіночі журнали або групи журналів вивчаються істориками журналістики, філологами, літературознавцями та ін., що дозволяє говорити про міждисциплінарний підхід до вивчення феномену жіночої преси.

Спираючись на здобутки попередників, у цьому випадку досліджувався один із сегментів жіночої періодики – так звані «ідейні» жіночі журнали початку XX ст. («Женский вестник» і «Союз женщин»). Утім, аналізувалися не лише зазначені, а й інші періодичні видання, як суто «жіночі», так і громадсько-політичні та літературні, на сторінках яких обговорювалося «жіноче питання». Вивчалися також законодавчі та нормативно-правові акти, що регулювали правове становище жінки та видавничий процес в Російській імперії; діловодна документація, яка супроводжувала процес функціонування періодичних органів друку, джерела особового походження, що надають можливість охарактеризувати постаті редакторів і видавців жіночих журналів, а також тогочасні художні твори, які надзвичайно рельєфно змальовують становище жінок різних суспільних верств.

Внаслідок бібліографічного пошуку та опрацювання фондів бібліотек було виявлено 119 жіночих журналів, які видавалися упродовж кінця XVIII – початку XX століття. На початковому етапі (кінець XVIII – середина XIX ст.) видавці-чоловіки пропонували нечисленним представницям аристократичних кіл «модні» та «універсальні журнали», спрямовані на розважання та виховання останніх. Для цього періоду характерні пошуки найбільш вдалої структури, оформлення, тематичного наповнення відповідних журналів, що мали задовольнити тогочасну освічену жінку. Складність завдань зумовили непопулярність цього сектору журнальної періодики, що, у свою чергу, стримувало його подальший розвиток.

Фактично початок формуванню системи жіночої періодики було покладено у другій половині XIX ст., коли під впливом «епохи Великих реформ» російське суспільство зацікавилася так званим «жіночим питанням» і на сторінках багатьох громадсько-політичних та літературних журналів розпочалося обговорення проблем жіночої освіти, жіночої праці та становища жінки в родині. Хоча принципово нового типу журналів для жінок у цей час не виникло, проте збільшилася їхня загальна кількість (40 журналів проти 18 в першій

половині ХІХ ст.), з'явилися жінки-видавці та редактори, до того ж почали видаватися перші спеціалізовані журнали – поряд із «дамськими» та модними виданнями виходили журнали для дівчаток та дівчат, педагогічні та громадсько-літературні журнали. Першими жіночими журналами літературно-громадського типу, які ставили за мету розробку «жіночого питання», були «Рассвет» (СПб., 1859–1862), «Женский вестник» (СПб., 1866–1868) та «Друг женщин» (М., 1882–1884). Їхнє існування було нетривалим, проте вони засвідчили появу зацікавленої відповідними проблемами читацької аудиторії.

На початку ХХ ст. в Російській імперії, причому не лише в Санкт-Петербурзі та Москві, але й у деяких великих провінційних містах, видавалося вже понад 60 жіночих журналів різних типів: модні видання, педагогічні, наукові, науково-популярні, універсальні «дамські», громадсько-політичні (феміністські) журнали, кожен з яких мав свою читацьку аудиторію. Найбільш популярними були універсальні жіночі журнали, що орієнтувалися на освічену жінку із «середнього» класу. Вони пропонували матеріали, які могли зацікавити мати та домогосподарку: стосунки із чоловіком, виховання дітей, ведення господарства, мода, любовна белетристика, в окремих випадках автори порушували проблему жіночої емансипації. Поряд із цим, існування інших типів журналів яскраво свідчило про розширення кола інтересів тогочасної жінки, яка прагнула отримати освіту, займатися професійною діяльністю, брати участь у вирішенні національного питання, нарешті, досягти рівноправності в сім'ї та суспільстві. Саме досягнення гендерної рівноправності ставили за мету «Женский вестник» М. І. Покровської (СПб., 1904–1917) та «Союз женщин» М. О. Чехової (СПб., 1907–1909). Кожен із цих журналів, що представляли дві найбільш впливові феміністські організації початку ХХ ст. – Жіночу прогресивну партію та Союз рівноправності жінок, мав своє «обличчя», однак аналіз запропонованих ними матеріалів дозволяє говорити про їхню приналежність до єдиного феміністського дискурсу, в межах якого формувалась та апробувалась ідеологія російського жіночого руху.

Найяскравіше ця ідеологія виявилася в розумінні сутності «жіночого питання» та пов'язаних із ним дефініцій – «фемінізм», «суфражизм», «жіночий рух». «Жіноче питання» російські феміністки початку ХХ ст. розуміли значно ширше, аніж діячі другої половини ХІХ століття. Поряд із вимогами рівноправності в галузі освіти (початкової, середньої та вищої), професійної діяльності (рівний

доступ до професії, рівна оплата праці, покращення охорони праці) та законодавчого врегулювання шлюбних відносин (надання паспортів, зрівняння у правах на спадок, цивільне розлучення та ін.) звучали критика «подвійної моралі», що визначала нерівні вимоги до моральності чоловіків та жінок, і була, на їхню думку, однієї із причин, з одного боку, пригніченого становища жінки в родині, з іншого – розквіту в Росії проституції; заклики до реформування «патріархального шлюбу» у напрямку створення «вільних союзів» або укладання цивільних шлюбів; вимоги розширення індивідуальної свободи жінки, зокрема, у питаннях регулювання народжуваності та ін.

Зазначимо, що кореспонденти жіночих журналів бачили різні причини дискримінації жінок: деякі автори віддавали першість економічним факторам, інші робили акцент на морально-етичному аспекті обговорюваних проблем, про що яскраво свідчать сюжети, пов'язані з аналізом інститутів шлюбу та проституції, однак усі без винятку кореспонденти «Женского вестника» та «Союза женщин» головним засобом для покращення становища жінки в родині та суспільстві вважали надання жінками виборчих прав. Саме таким чином, як вважалося, можна було не лише впливати на законодавчий процес, домогтися прийняття законів, спрямованих на вирішення «жіночого питання», але й змінити ставлення до жінки будь-якого стану в родині та суспільстві.

Вирішуючи «жіноче питання», учасниці російського жіночого руху здебільшого схилилися до ідеології ліберального фемінізму, спрямованої на зрівняння прав жінок і чоловіків в усіх сферах. Одночасно на сторінках «Женского вестника» та «Союза женщин» зустрічаються матеріали, написані під впливом ідей «марксистського», «радикального» та «соціального» фемінізму, що свідчить як про знайомство із європейською традицією фемінізму, так і про пошуки власної ідеології, яка б найповніше відповідала реаліям російського жіночого руху. Не випадково, більшість учасниць російського жіночого руху називали себе «рівноправками», обережно ставлячись до понять «фемінізм» та «суфражизм», які асоціювалися з європейським та американським рухом на захист жіночої емансипації. Натомість часто разом із поняттям «жіноче питання» застосовувалося поняття «жіночий рух», яке передбачало спільні дії жінок усіх соціальних станів, прошарків і груп. Утім, і тут були певні розбіжності: «ліберальним» феміністкам протистояли «марксистки» на чолі із О. М. Коллонтай, які виступали проти

союзу «буржуазок» та робітниць та за спільні дії із пролетаріями-чоловіками, а схильна до «радикального» фемінізму М. І. Покровська вважала боротьбу за рівноправність справою виключно жіночою. Тим не менш, у будь-якому випадку всі учасники дискусії навколо «жіночого питання» сходилися в одному: результатом боротьби за рівноправність стане поява «нової» жінки. Пізніше ця ідея була сприйнята більшовиками, які оголосили про вирішення «жіночого питання» та появу «нової» жінки, щоправда, наповнивши ці поняття іншим змістом. Останнє призвело до того, що з утвердженням радянської влади жіноча періодика зазнає кардинальних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(далі – ЦДІАК України)

1. ЦДІАК України

Ф. 275 Київський охоронний відділ (1902–1913).

Оп. 1.

Спр. 2272. Про арешт в м. Києві 22 лютого 1912 р. співробітниці київської газети «Последняя почта» Шадурської З. О., яка підтримувала зв'язок із членами Петербурзької організації РСДРП та працювала в журналі «Наша Заря», 1 серпня 1911 р. – 6 травня 1912 р., 31 арк.

2. ЦДІАК України

Ф. 294 Канцелярія київського окремого цензора (1865–1906).

Оп. 1.

Спр. 213. Про дозвіл видавниці журналу «По морю и суше» домашній вчительці О. Бердлевій перенести видання журналу із Петербургу до Києва, 28 липня 1890 – 17 жовтня 1891 р.

3. ЦДІАК України

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906–1917).

Оп. 1.

Спр. 6. Листування з Головним управлінням у справах друку, київським губернатором та іншими установами та особами про посилення цензури періодичного друку та притягнення до судової відповідальності видавців та редакторів київських газет та журналів за порушення цензурних правил; список видань, що виходять у місті Києві, 11 січня 1906 – 22 грудня 1909 р., 155 арк.

4. ЦДІАК України

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906–1917).

Оп. 1.

Спр. 149. Оповіщення київського губернатора про видачу дворянці Петровій М. А. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Женская мысль» та його програмі, 17 липня 1908 р., копія, 2 арк.

5. ЦДІАК України

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906–1917).

Оп. 1.

Спр. 153. Оповіщення київського губернатора про видачу Швамбаум-Древницькій О. М. свідоцтва на видання в місті Києві літературно-художнього журналу «Красота» та його програмі, 8 лютого 1908 – 24 березня 1908 р., 2 арк.

6. ЦДІАК України

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906–1917).

Оп. 1.

Спр. 185. Циркулярне оповіщення Головного управління у справах друку про видання, що підлягають вилученню із обороту, 21 січня 1909 р. – 29 грудня 1911 р., 328 арк.

7. ЦДІАК України

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906–1917).

Оп. 1.

Спр. 261. Листування з Головним управлінням у справах друку про з'ясування допустимості до обороту різних видань, накладенні арешту на окремі книги, брошури, статті, про обмеження у періодичному друці пропаганди ідей культурно-національної автономії України та прийняття заходів щодо лівого друку; відомості про кількість кримінальних переслідувань, порушених комітетом у 1907, 1909, 1912 і 1913 р. за порушення цензурних правил, 14 січня 1910 – 29 листопада 1916 р., 195 арк.

8. ЦДІАК України

Ф. 295: Київський тимчасовий комітет у справах друку.

Оп. 1.

Спр. 320. Повідомлення київського губернатора про видання Рівлін Б. Г. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Еврейская женщина» та його програмі. 21 лютого 1911 р. Арк. 1.

9. ЦДІАК України

Ф. 295.

Оп. 1.

Спр. 393. Повідомлення київського губернатора про видання купцю Нудліну Е. І. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Курс воспитания для матерей» та його програмі. 24 серпня 1912 р. Арк. 1а.

10. ЦДІАК України

Ф. 295: Київський тимчасовий комітет у справах друку.

Оп. 1.

Спр. 595. Повідомлення київського губернатора про видання Жмієвської Є. Є. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Swiatkobiescy» («Жіночий світ») польською мовою, його програмі та перейменуванні на «Przedswit». 18 січня 1916 – 15 вересня 1916 р. Арк. 1 – 1 об.

11. ЦДІАК України

Ф. 310 Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць (1881–1917).

Оп. 1.

Спр. 11. Про спостереження за творами друку та бібліотеками, 3 січня 1913 р. – 4 січня 1914 р., 774 арк.

12. ЦДІАК України

Ф. 1680. Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць (1880–1917).

Оп. 1.

Спр. 351. Повідомлення канцелярії харківського губернатора про дозволи на видання в місті Харкові та губернії газет та журналів, видані губернатором, та про зміни у складі редакторів та видавців періодичних видань, що друкувалися, 16 січня 1915 р. – 27 лютого 1917 р., 130 арк.

**Российский государственный исторический
архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА)**

13. РГИА

Ф. 759 Собственная Е. И. В. канцелярия по учреждениям имп. Марии. 1797–1917 гг.

Оп. 22. 1855–1880 гг.

Д. 1505. Об отказе жене коллежского Ассесора Анне Мессарош в просимом от ведомства императрицы Марии 9 тыс. р., для издания ею журнала «Женский вестник», тут же о вредном направлении этого журнала, 22 апреля 1866 – 8 февраля 1867 г., 6 л.

14. РГИА

Ф. 759 Собственная Е. И. В. канцелярия по учреждениям имп. Марии. 1797–1917 гг.

Оп. 97. 1839–1916 гг.

Д. 141 О целях и задачах журнала для девушек «Рассвет» записка Кремпина, 6 л.

15. РГИА

Ф. 776 Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 1.

Д. 2. Журнал заседаний Совета Главного управления по делам печати за 1866 г. 356 л.

16. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 3.

Д. 109. Дело об отказе М. М. Степановскому в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женский вопрос», 30 ноября – 27 декабря 1865 г., 6 л.

17. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 3.

Д. 405. Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г., 193 л.

18. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 3.

Д. 450 Дело об издании в Петербурге журналов «Новый русский базар» и «Парижская мода». 11 августа 1866 – 9 августа 1905 г. 202 л.

19. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 3.

Д. 792. Дело о разрешении издателю-редактору журнала «Русский базар» В. Мамышеву изменить наименование издания на «Журнал мод, рукоделий, хозяйства, женского воспитания, изящных искусств, наук, беллетристики и новостей», 21 января 1867 – 22 сентября 1870 гг., 5 л.

20. РГИА

Ф.776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 4.

Д. 325. Дело об издании журнала «Модный магазин», 1869–1883 г., 59 л.

21. РГИА

Ф.776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 44. Дело об издании в Москве журнала «Друг женщин». 19 октября 1881 – 5 ноября 1885 г., 28 л.

22. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД.

Оп. 8.

Д. 284. Дело об издании в Петербурге журнала «Вестник моды». 2 августа 1884 – 23 декабря 1914 г. 97 л. Л. 86.

23. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 454. Дело об отказе редактору-издателю Н. П. Аловерту в разрешении издавать в Петербурге журнал «Всемирная модистка», 12–18 мая 1884 г., 4 л.

24. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 901. Дело об отказе Н. В. Богословской и В. В. Котляревской в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женский труд», 29 марта – 24 июня 1895 г., 14 л.

25. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 928. Дело об отказе М. В. Шаталовой в разрешении издавать в Москве журнал «Женский труд», 27 сентября 1895 – 16 февраля 1896 г., 10 л.

26. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1079. Дело об отказе Совету Русского женского взаимоблаготворительного общества в разрешении издавать в Петербурге «Справочный листок Русского женского взаимоблаготворительного общества», 17 мая 1897 – 30 декабря 1901 г., 41 л.

27. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1110. Дело об издании писательницей А. Н. Пешковой-Толиверовой в Петербурге журнала «Женское дело», переименованного в «Новое дело». Донесения Петербургского цензурного комитета о связи журнала «Новое дело» с журналом «Неделя», 22 августа 1897 – 23 марта 1905 г., 64 л.

28. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1208. Дело об издании в Петербурге журнала «Модный курьер», 16 сентября 1898 – 25 октября 1905 г., 25 л.

29. РГИА

Ф. 776 Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1434. Дело об отказе председательнице Московского общества улучшения участи женщины И. Ф. Арманд в разрешении издавать в Москве «Известия» названного общества, 19 февраля 1901 – 12 февраля 1902 г., 20 л.

30. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1589. Дело об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 12 мая 1902 – 27 октября 1905 г., 38 л.

31. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД.

Оп. 8.

Д. 1675. Сведения о количестве экземпляров периодических изданий, выходящих в Петербурге, с указанием числа экземпляров, доставляемых подписчикам по городской и иногородней почте. 17–28 апреля 1902 г., Л. 3

32. РГИА

Ф. 776. Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 1896. Дело об отказе б. редактору-издателю газеты «Северо-западное слово» Г. Е. Клочковскому в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женская мысль», 7 октября – 15 ноября 1904 г., 11 л.

33. РГИА

Ф. 776 Главное управление по делам печати МВД. 1822–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 2197. Характеристики петербургских периодических изданий. Д.-М. 1905–1906. 264 л.

34. РГИА

Ф. 776: Главное управление по делам печати МВД.

Оп. 10.

Д. 1297. Дело об издании в г. Петербурге журнала «Работница». 1914 г., Л. 1.

35. РГИА

Ф. 777 Петроградский комитет по делам печати (Петербургский цензурный комитет) МВД. 1791–1917 гг.

Оп. 2.

Д. 86. Дело об издании журнала «Женский вестник», 2 июля 1866 – 21 февраля 1868 г., 75 л.

36. РГИА

Ф. 777 Петроградский комитет по делам печати (Петербургский цензурный комитет) МВД. 1791–1917 гг.

Оп. 8.

Д. 225. Об издании журнала п.н. «Союз женщин», 1907 г., 1 л.

37. РГИА

Ф. 777 Петроградский комитет по делам печати (Петербургский цензурный комитет) МВД. 1791–1917 гг.

Оп. 26.

Д. 45. Корректуры запрещенных статей в журнале «Женский вестник», 1866 г., 8 л.

38. РГИА

Ф. 1001. Неболсины. 1782–1968 гг.

Оп. 1.

Д. 708. Сведения о приходе и расходе редакции журнала «Рассвет» за 1861 г., 3 л.

**Рукописный отдел Института русской литературы
(Пушкинский дом) Российской Академии наук
(Санкт-Петербург) (далі – РО ИРЛИ РАН)**

39. РО ИРЛИ РАН

Ф. 227 А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг.
Д. 14. «Памяти друга» – статья, посвященная памяти А. Г. Каррик (неоконченная), б/д, 3 л.

40. РО ИРЛИ РАН

Ф. 227 А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг.
Д. 45. Письма Н. А. Белозерской к Пешковой-Толиверовой. 1898–1899 гг., 33 л.

41. РО ИРЛИ РАН

Ф. 227 А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг.
Д. 57. Письма А. Г. Каррик к Пешковой-Толиверовой, б/д, 42 л.

42. РО ИРЛИ РАН

Ф. 227 А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг.
Д. 78. Письмо М. А. Чеховой к Пешковой-Толиверовой, 1909 г., 2 л.

43. РО ИРЛИ РАН

Ф. 227: А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг.
Д. 79. Письмо М. К. Цебриковой к Пешковой-Толиверовой, 1900 г., 2 л.

**Центральный государственный исторический архив
Санкт-Петербурга (далі – ЦГИА СПб)**

44. ЦГИА СПб

Ф. 408: Русское музыкальное общество. 1840–1917 гг.
Оп. 1
Д. 7. По разной переписке по консерватории и обществу. 15 ноября 1859 г. – 2 сентября 1867 г., Л. 14–15. Об издании литературного журнала «Гувернантка», 1861 г.

45. ЦГИА СПб

Ф. 569: Канцелярия петроградского градоначальника.
Оп. 13.
Д. 1131. Дела общего характера (программы и заявления разных лиц об устройстве собраний, лекций и вечеров). 11 февраля 1914 – 26 февраля 1914 г., Л. 156–156 об.

46. ЦГИА СПб

Ф. 706: Канцелярия старшего инспектора по надзору за типографиями и т. п. заведениями. 1876–1917 гг.

Оп. 1.

Д. 927. Переписка с Г. Г. Бродерсеном об издании журнала «Модный свет», 1910–1917 гг., 31 л.

47. ЦГИА СПб

Ф. 2114. Покровская М. И., врач. 1891–1922 гг.

Оп. 1.

Д. 1а. Рукопись неоконченной автобиографии М. И. Покровской, 1 л.

48. ЦГИА СПб

Ф. 2114. Покровская М. И., врач. 1891–1922 гг.

Оп. 1.

Д. 81. Программы публичных лекций по женскому вопросу, программа лекции М. И. Покровской и воззвание всероссийского женского союза, 3 л.

Опубліковані джерела

49. Абкович К. Роковой вопрос / К. Абкович // Женский вестник. – 1907. – № 12. – С. 299–301.

50. Абкович К. Феминизм во Франции / К. Абкович // Женский вестник. – 1907. – № 4. – С. 110–116.

51. Авилова Е. В. Об участии женщин в земском самоуправлении / Е. В. Авилова // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 1–6.

52. Акушерка : общедоступный медицинский журнал / ред.-изд. П. М. Амброжевич. – Одесса, 1900. – № 1. – 8 с.

53. Андреева. Положение петербургских и московских работниц, занятых в производстве одежды (Доклад, читанный 13 декабря 1908 г. на 1 Всероссийском женском съезде) / Андреева // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 9–12.

54. Анкета «Союза женщин» к профессорам // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16.

55. Ариян П. Женский вопрос за минувший год в России / П. Ариян // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 172–174.

56. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 225–227.

57. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 327–328.
58. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 139–143.
59. Балицкая А. Недостаток национального образования русской женщины / А. Балицкая // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 106–108.
60. Бартенева Е. Евгения Ивановна Конради. (Из воспоминаний старой знакомой) / Е. Бартенева // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 24–38.
61. Безобразова М. Крестьянка – фабричная работница / М. Безобразова // Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – С. 20.
62. Безобразова М. О работницах / М. Безобразова // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 5.
63. Безумие и ужас войны // Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 97–104.
64. Белоцерковский М. Адвокат женщин (Памяти И. С. Тургенева) / М. Белоцерковский // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 153–155.
65. Белье и вышивки : иллюстрированный журнал белья / ред. Н. П. Аловерт. – СПб., 1915. – № 4. – 32 с.
66. Беседы игрушечной маркизы // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 24–25.
67. Бехтерева А. Положение женщин-юристов в России по анкете 1914 г. / А. Бехтерева // Женский вестник. – 1916. – № 5–6. – С. 81–87.
68. Бехтерева А. Результаты 2-й анкеты о положении женщин-юристов в России (1916 г.) // Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 17–22.
69. Бландова М. Государственный совет и юристки / М. Бландова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 44–46.
70. Бобылева А. Женские настроения в провинции / А. Бобылева // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 92–93.
71. Богатина С. Самоубийства среди женщин / С. Богатина // Женский вестник. – 1910. – № 11. – С. 219–222.
72. Богданович Л. Женские союзы за границей: 4. Клубы девушек-работниц в Лондоне (Сохо-клуб) / Л. Богданович // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 117–140.

73. Богданович Л. Женские союзы за границей: 5. «Ladies' Club» в Париже. 6. Женская ассоциация в Лондоне. Феррейн домашнего ухода за больными в Берлине / Л. Богданович // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 162–165.
74. Бодуэн-де-Куртине И. А. По поводу вольнослушательниц / И. А. Бодуэн-де-Куртине // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 11.
75. Бодуэн де Куртине Р. Съезд польских женщин и юбилей Элизы Ожешко / Р. Бодуэн де Куртине // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 10–13.
76. М. А. С. Борьба за право, как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 3–4; № 3. – С. 3–5.
77. Борьба с проституцией // Женский вестник. – 1913. – № 12. – С. 265–266.
78. Бражникова С. Я. Корреспонденция из села Пилюгина / С. Я. Бражникова // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 86–89.
79. Браун Л. Профессия и материнство / Л. Браун ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 2. – С. 42–50.
80. Бубнова М. Вопросы воспитания на сентябрьском Международном женском конгрессе в Париже, в 1900 / М. Бубнова // Женское дело. – 1900. – Кн. 10–11. – С. 113–115.
81. Ваза : женский литературный и рукодельно-модный иллюстрированный журнал. – СПб., 1879. – № 1. – 20 с.
82. Ваза. – 1879. – № 4. – 20 с.
83. Вайсбейн М. К вопросу о совместном обучении / М. Вайсбейн // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 9–10.
84. Васильев А. Женщина-крестьянка и закон 9 ноября / А. Васильев // Союз женщин. – 1908. – № 11. – С. 2–4.
85. Ватсон М. Международный женский конгресс в Лондоне / М. Ватсон // Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – С. 114–135; 1900. – Кн. 6–7. – С. 146–157.
86. Вахтерова Э. Женский вопрос в детской // Союз женщин. – 1908. – № 11. – С. 2–7.

87. Вахтина М. Брачный вопрос в настоящем и будущем. Доклад первому всероссийскому съезду / М. Вахтина // Женский вестник. – 1909. – № 1. – С. 5–9; № 3. – С. 72–73.
88. Вахтина М. Протест / М. Вахтина // Женское дело. – 1913. – № 7–8. – С. 163–165.
89. Вахтина М. Суфражистки и суфражетки / М. Вахтина // Женский вестник. – 1909. – № 3. – С. 80–81.
90. Вацуро В. Э. Сквозь «умственные плотины». Очерки о книгах и прессе пушкинской поры / В. Э. Вацуро, М. И. Гиллельсон. – 2-е изд., доп. – М. : Книга, 1986. – 382 с.
91. Дэ. Ир. Великая совесть о женщине / Ир, Дэ. // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 1–3.
92. Воззвание к русским женщинам от редакции «Женского дела» // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 3–8.
93. Возражение рецензенту «Русской мысли» // Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 86–87.
94. Волкова М. Общество охранения здоровья женщины / М. Волкова // Женское дело. – 1899. – Кн. 8. – С. 108–115.
95. Волькенштейн О. Первый Всероссийский женский съезд / О. Волькенштейн // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 3–8.
96. Все тоже... // Союз женщин. – 1909. – № 7 – 8. – С. 1–3.
97. Временные правила о повременных изданиях 24 ноября 1905 г. // Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. – Т.9. – М., 1994. – С. 194–200.
98. Гей Э. Новый опыт борьбы с проституцией / Э. Гей // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 56–58.
99. Гессен В. М. О вольнослушательницах высшей школы / В. М. Гессен // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 1–4.
100. Гинзбург А. От редакции / А. Гинзбург // Мир труда. – 1906. – Пробный номер. – С. 1–2.
101. Горизонтова А. Противницам женского сепаратизма / А. Горизонтова // Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 194–197.
102. Государственный совет о наследственных правах женщин // Женский вестник. – 1912. – № 3. – С. 80–83.
103. Дамский вестник : ежемесячный журнал. – СПб., 1860. – Кн. 1. – 120 с.

104. Дамский вестник. – 1860. – Кн. 2. – 246 с.
105. Дамский мир. – 1909. – № 1. – 50 с.
106. Дамский мир. – 1914. – № 7. – 50 с.
107. Десять лет (1904–1914 гг.) // Женский вестник. – 1914. – № 9. – С. 169–170.
108. Детский сад : педагогический журнал для родителей, наставников и воспитателей. – СПб., 1866. – № 1. – 40 с.
109. Дмитриева. Женщины-типографщицы / Дмитриева // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 5–8.
110. Дневник женщины // Друг женщины. – 1882. – № 2. – С. 59.
111. И. Дромодерки / И. // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 7.
112. Друг женщин : ежемесячный литературный и научный журнал / ред.-изд. М. Богуславская. – М., 1882. – № 1. – 80 с.
113. Друг женщин. – 1882. – № 2. – 80 с.
114. Друг женщин. – 1882. – № 3. – 80 с.
115. Друг женщин. – 1882. – № 4. – 80 с.
116. Друг женщин. – 1882. – № 5. – 80 с.
117. Друг женщин. – 1882. – № 9. – 80 с.
118. Друг женщин. – 1882. – № 10. – 80 с.
119. Друг женщин. – 1884. – № 4. – 80 с.
120. Дубовская П. Библиография / П. Дубовская // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 16–17.
121. Дубовская П. Право на материнство / П. Дубовская // Женский вестник. – 1905. – № 10. – С. 296–300.
122. Дубовская П. Теория и практика женского вопроса / П. Дубовская // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 42–44.
123. Елистратов А. Бедность и проституция / А. Елистратов // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 5–7; № 4. – С. 4–7.
124. Ель Е. Из времен моего студенчества: Знакомство с С. В. Ковалевской / Е. Ель // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 34–63.
125. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина / А. Я. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2. – С. 173–206; № 3. – С. 57–99.
126. Женская мысль. Двухнедельный художественно-литературный журнал, посвященный равноправию и улучшению экономического положения женщин / ред.-изд. М. П. Свободина. – К., 1910. – № 5. – 24 с.

127. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения 1858–1905 гг. – СПб., 1905. – С. 210.
128. А. Женские силуэты предрассветной поры / А. // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 14–19.
129. Женские союзы за границей // Женское дело. – 1899. – Кн. 2. – С. 149–152.
130. Женский батальон смерти // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 93–94.
131. Женский вестник : ежемесячный журнал / ред. А. Месспрош ; изд. Н. Мессарош. – 1866. – № 1. – 190, 90 с.
132. Женский вестник. – 1866. – № 2. – 102, 64 с.
133. Женский вестник. – 1867. – № 3. – 106, 97 с.
134. Женский вестник. – 1867. – № 4. – 115, 76 с.
135. Женский вестник : ежемесячный общественно-научно-литературный журнал, посвященный женскому вопросу / ред.-изд. М. И. Покровская. – СПб., 1904. – № 1. – С. 1–32.
136. Женский вестник. – 1904. – № 2. – С. 33–64.
137. Женский вестник. – 1904. – № 3. – С. 65–96.
138. Женский вестник. – 1904. – № 4. – С. 97–128.
139. Женский вестник. – 1905. – № 1. – С. 1–32.
140. Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 33–64.
141. Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 65–96.
142. Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 97–128.
143. Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 129–160.
144. Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 161–192.
145. Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 193–224.
146. Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 225–256.
147. Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 257–288.
148. Женский вестник. – 1905. – № 10. – С. 289–320.
149. Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 321–352.
150. Женский вестник. – 1905. – № 12. – С. 353–384.
151. Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 1–32.
152. Женский вестник. – 1906. – № 2. – С. 33–64.

153. Женский вестник. – 1906. – № 3. – С. 65–98.
153. Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 99–128.
155. Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 129–160.
156. Женский вестник. – 1906. – № 6. – С. 161–192.
157. Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 193–224.
158. Женский вестник. – 1906. – № 9. – С. 225 – 256.
159. Женский вестник. – 1906. – № 10. – С. 257–288.
160. Женский вестник. – 1906. – № 11. – С. 289–320.
161. Женский вестник. – 1906. – № 12. – С. 321–352.
162. Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 1–32.
163. Женский вестник. – 1907. – № 2. – С. 33–64.
164. Женский вестник. – 1907. – № 3. – С. 65–96.
165. Женский вестник. – 1907. – № 4. – С. 97–128.
166. Женский вестник. – 1907. – № 5–6. – С. 129–160.
167. Женский вестник. – 1907. – № 7–8. – С. 161–192.
168. Женский вестник. – 1907. – № 9. – С. 193–224.
169. Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 225–256.
170. Женский вестник. – 1907. – № 11. – С. 257–288.
171. Женский вестник. – 1907. – № 12. – С. 258–320.
172. Женский вестник. – 1908. – № 1. – С. 1–32.
173. Женский вестник. – 1908. – № 2. – С. 33–64.
174. Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 65–96.
175. Женский вестник. – 1908. – № 4. – С. 97–120.
176. Женский вестник. – 1908. – № 5. – С. 121–144.
177. Женский вестник. – 1908. – № 6. – С. 145–168.
178. Женский вестник. – 1908. – № 7 – 8. – С. 169–192.
179. Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 193–216.
180. Женский вестник. – 1908. – № 10. – С. 217–240.
181. Женский вестник. – 1908. – № 11. – С. 241–272.
182. Женский вестник. – 1908. – № 12. – С. 273–304.
183. Женский вестник. – 1909. – № 1. – С. 1–30.
184. Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 31–64.

185. Женский вестник. – 1909. – № 3. – С. 65–88.
186. Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 89–112.
187. Женский вестник. – 1909. – № 5–6. – С. 113–136.
188. Женский вестник. – 1909. – № 7–8. – С. 137–160.
189. Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 161–184.
190. Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–216.
191. Женский вестник. – 1909. – № 11. – С. 217–248.
192. Женский вестник. – 1909. – № 12. – С. 249–280.
193. Женский вестник. – 1910. – № 1. – С. 1–32.
194. Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 33–64.
195. Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 65–88.
196. Женский вестник. – 1910. – № 4. – С. 89–112.
197. Женский вестник. – 1910. – № 5–6. – С. 113–136.
198. Женский вестник. – 1910. – № 7–8. – С. 137–160.
199. Женский вестник. – 1910. – № 9. – С. 161–184.
200. Женский вестник. – 1910. – № 10. – С. 185–216.
201. Женский вестник. – 1910. – № 11. – С. 217–248.
202. Женский вестник. – 1910. – № 12. – С. 249–280.
203. Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 1–32.
204. Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 33–64.
205. Женский вестник. – 1911. – № 3. – С. 65–88.
206. Женский вестник. – 1911. – № 4. – С. 89–112.
207. Женский вестник. – 1911. – № 5–6. – С. 113–136.
208. Женский вестник. – 1911. – № 7–8. – С. 137–160.
209. Женский вестник. – 1911. – № 9. – С. 161–184.
210. Женский вестник. – 1911. – № 10. – С. 185–216.
211. Женский вестник. – 1911. – № 11. – С. 217–248.
212. Женский вестник. – 1911. – № 12. – С. 249–280.
213. Женский вестник. – 1912. – № 1. – С. 1–32.
214. Женский вестник. – 1912. – № 2. – С. 33–64.
215. Женский вестник. – 1912. – № 3. – С. 65–88.
216. Женский вестник. – 1912. – № 4. – С. 89–112.

217. Женский вестник. – 1912. – № 5–6. – С. 113–136.
218. Женский вестник. – 1912. – № 7–8. – С. 137–160.
219. Женский вестник. – 1912. – № 9. – С. 161–184.
220. Женский вестник. – 1912. – № 10. – С. 185–216.
221. Женский вестник. – 1912. – № 11. – С. 217–248.
222. Женский вестник. – 1912. – № 12. – С. 249–280.
223. Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 1–32.
224. Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 33–64.
225. Женский вестник. – 1913. – № 3. – С. 65–96.
226. Женский вестник. – 1913. – № 4. – С. 98–120.
227. Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 122–152.
228. Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 153–176.
229. Женский вестник. – 1913. – № 9. – С. 177–200.
230. Женский вестник. – 1913. – № 10. – С. 201–232.
231. Женский вестник. – 1913. – № 11. – С. 233–264.
232. Женский вестник. – 1913. – № 12. – С. 265–296.
233. Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 1–32.
234. Женский вестник. – 1914. – № 2. – С. 33–64.
235. Женский вестник. – 1914. – № 3. – С. 65–96.
236. Женский вестник. – 1914. – № 4. – С. 98–120.
237. Женский вестник. – 1914. – № 5–6. – С. 121–144.
238. Женский вестник. – 1914. – № 7–8. – С. 145–168.
239. Женский вестник. – 1914. – № 9. – С. 169–200.
240. Женский вестник. – 1914. – № 10. – С. 201–224.
241. Женский вестник. – 1914. – № 11. – С. 225–248.
242. Женский вестник. – 1914. – № 12. – С. 249–280.
243. Женский вестник. – 1915. – № 1. – С. 1–32.
244. Женский вестник. – 1915. – № 2. – С. 33–56.
245. Женский вестник. – 1915. – № 3. – С. 57–80.
246. Женский вестник. – 1915. – № 4. – С. 81–96.
247. Женский вестник. – 1915. – № 5–6. – С. 97–120.
248. Женский вестник. – 1915. – № 7–8. – С. 121–144.

249. Женский вестник. – 1915. – № 9. – С. 145–160.
 250. Женский вестник. – 1915. – № 10. – С. 161–176.
 251. Женский вестник. – 1915. – № 11. – С. 177–200.
 252. Женский вестник. – 1915. – № 12. – С. 201–224.
 253. Женский вестник. – 1916. – № 1. – С. 1–24.
 254. Женский вестник. – 1916. – № 2. – С. 25–48.
 255. Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 49–64.
 256. Женский вестник. – 1916. – № 4. – С. 65–80.
 257. Женский вестник. – 1916. – № 5–6. – С. 81–96.
 258. Женский вестник. – 1916. – № 7–8. – С. 97–112.
 259. Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 113–128.
 260. Женский вестник. – 1916. – № 10. – С. 129–144.
 261. Женский вестник. – 1916. – № 11. – С. 145–160.
 262. Женский вестник. – 1916. – № 12. – С. 161–176.
 263. Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 1–16.
 264. Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 17–32.
 265. Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 33–48.
 266. Женский вестник. – 1917. – № 4. – С. 49–64.
 267. Женский вестник. – 1917. – № 5–6. – С. 65–80.
 268. Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 81–96.
 269. Женский вестник. – 1917. – № 9–10. – С. 97–112.
 270. Женский митинг // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 153–155.
 271. Женский вопрос-бирюлька // Женский вестник. – 1904. – № 4. – С. 97–100.
 272. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 7–8; № 4. – С. 7–10.
 273. Крокус. Женский труд в городах Волынской губернии / Крокус // Женский вестник. – 1905. – № 12. – С. 361–365.
 274. М. Е. Ш. Женский труд в казенных винных складах / М. Е. Ш. // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 265–267.
 275. Женское дело : еженедельный иллюстрированный журнал. – 1899. – Кн. 1. – 146 с.
 276. Женское дело. – 1899. – Кн. 2. – 160 с.

277. Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – 160 с.
 278. Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – 213 с.
 279. Женское дело. – 1899. – Кн. 5. – 146 с.
 280. Женское дело. – 1899. – Кн. 6–7. – 218 с.
 281. Женское дело. – 1899. – Кн. 7. – 136 с.
 282. Женское дело. – 1899. – Кн. 8. – 144 с.
 283. Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – 160 с.
 284. Женское дело. – 1899. – Кн. 10. – 144 с.
 285. Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – 224 с.
 286. Женское дело. – 1900. – Кн. 1. – 160 с.
 287. Женское дело. – 1900. – Кн. 2. – 160 с.
 288. Женское дело. – 1900. – Кн. 3. – 144 с.
 289. Женское дело. – 1900. – Кн. 4. – 144 с.
 290. Женское дело. – 1900. – Кн. 8–9. – 206 с.
 291. Женское дело. – 1900. – Кн. 10–11. – 224 с.
 292. Женское дело. – 1900. – Кн. 12. – 328 с.
 293. Женское дело. – 1910. – № 1. – 30 с.
 294. Женское дело. – 1911. – № 5. – 40 с.
 295. Женское дело. – 1914. – № 5. – 30 с.
 296. Женское дело. – 1916. – № 23. – 26 с.; № 24. – 26 с.
 297. Женское дело. – 1917. – № 5. – 26 с.; № 11. – 26 с.
 298. Женщина : Гражданка – жена – мать – хазяйка : литературно-художественный, общественный, семейный и популярно-научный еженедельный иллюстрированный журнал. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Детский мир. – 16 с.
 299. Женщина. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Женский мир. – 16 с.
 300. Женщина. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Женщина-врач. – 8 с.
 301. Женщина. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Женщина-гражданка. – 8 с.
 302. Женщина. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Женщина-хозяйка. – 8 с.
 303. Женщина. – 1907–1908. – № 1. – Вып. 1: Последние моды. – 8 с.
 304. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Женщина-жена. – 16 с.
 305. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Женщина-мать. – 16 с.

306. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Домашний стол. – 8 с.
307. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Домашние животные. – 8 с.
308. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Домашняя энциклопедия. – 8 с.
309. Женщина. – 1907–1908. – № 2. – Вып. 1: Цветы, овощи, плоды. – 8 с.
310. Женщина. – 1907–1908. – № 3. – Вып. 2: Женщина-гражданка. – 8 с.
311. Женщина. – 1907–1908. – № 5. – Вып. 2: Женщина-гражданка. – 8 с.
312. Женщина. – 1907–1908. – № 6. – Вып. 3: Женщина-жена. – 16 с.
313. Женщина. – 1907–1908. – № 7. – Вып. 4: Женщина-гражданка. – 8 с.
314. Женщина. – 1908. – № 11. – Вып. 6: Женщина-гражданка. – 8 с.
315. Женщина. – 1908. – № 13. – Вып. 7: Женщина-гражданка. – 8 с.
316. Женщина. – 1908. – № 15. – Вып. 8: Женщина-гражданка. – 8 с.
317. Женщина. – 1908. – № 17. – Вып. 9: Женщина-гражданка. – 8 с.
318. Женщина. – 1908. – № 19. – Вып. 10: Женщина-гражданка. – 8 с.
319. Женщина. – 1908. – № 23. – Вып. 12: Женщина-гражданка. – 8 с.
320. Женщина. – 1908. – № 25. – Вып. 13: Женщина-гражданка. – 8 с.
321. Женщина. – 1908. – № 27. – Вып. 14: Женщина-гражданка. – 8 с.
322. Женщина. – 1908. – № 29. – Вып. 15: Женщина-гражданка. – 8 с.
323. Женщина. – 1908. – № 31. – Вып. 16: Женщина-гражданка. – 8 с.
324. Женщина. – 1908. – № 33. – Вып. 17: Женщина-гражданка. – 8 с.
325. Женщина. – 1908. – № 35. – Вып. 18: Женщина-гражданка. – 8 с.
326. Женщина. – 1908. – № 37. – Вып. 19: Женщина-гражданка. – 8 с.
327. Женщина. – 1908. – № 39. – Вып. 20: Женщина-гражданка. – 2 с.
328. Женщина. – 1908. – № 41. – Вып. 21: Женщина-гражданка. – 2 с.
329. Женщина. – 1915. – № 8. – 34 с.
330. Женщина и война. – 1915. – № 1. – 16 с.
331. З. М. Р. Женщина и развитие ее личности / З. М. Р. // Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 202–205.
332. Женщины-врачи // Женский вестник. – 1914. – № 11. – С. 240–241.
333. К. М. «Женщины-убийцы» П. Н. Тарновской / М. К. // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 12–15.
334. Жіночий вісник. / [вид. В. Равлюк]. – К., 1917. – № 2. – 24 стб.

335. Журнал для гувернанток и бонн : педагогический научный журнал. – СПб., 1912. – № 1. – 8 с.
336. Журнал для гувернанток и бонн. – 1912. – № 2. – 8 с.
337. Журнал для гувернанток и бонн. – 1913. – № 2. – 8 с.
338. Журнал для женщин. / [ред. В. П. Морозов, с № 13 ред.-изд. Х. Т. Цветков]. – 1915. – № 1. – 28 с.
339. Журнал для женщин. – 1915. – № 2. – 32 с.
340. Журнал для женщин. – 1915. – № 4. – 32 с.
341. Журнал для женщин. – 1915. – № 5. – 36 с.
342. Журнал для женщин. – 1915. – № 6. – 36 с.
343. Журнал для женщин. – 1915. – № 7. – 32 с.
344. Журнал для женщин. – 1915. – № 8. – 30 с.
345. Журнал для женщин. – 1915. – № 9. – 32 с.
346. Журнал для женщин. – 1915. – № 10. – 32 с.
347. Журнал для женщин. – 1915. – № 13. – 32 с.
348. Журнал для женщин. – 1915. – № 14. – 32 с.
349. Журнал для женщин. – 1915. – № 19. – 32 с.
350. Журнал для женщин. – 1916. – № 2. – 32 с.
351. Журнал для женщин. – 1916. – № 4. – 32 с.
352. Журнал для женщин. – 1916. – № 5. – 32 с.
353. Журнал для женщин. – 1916. – № 6. – 32 с.
354. Журнал для женщин. – 1916. – № 16. – 32 с.
355. Журнал для женщин. – 1916. – № 19. – 32 с.
356. Журнал для женщин. – 1916. – № 22. – 32 с.
357. Журнал для женщин. – 1917. – № 22. – 32 с.
358. Журнал для хозяек / изд. узд. Торговый дом «А. В. Лобанов и К». – М., 1915. – № 21. – 32 с.
359. Журнал для хозяек и женская жизнь. – М., 1914. – № 9. – 36 с.
360. Жученко Т. К свободной женщине / Т. Жученко // Женский вестник. – 1917. – № 4. – С. 50–51.
361. Завадский А. В. Законно ли пребывание вольнослушательниц в университете? (Юридическая заметка) / А. В. Завадский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 12–14.

362. Задачи первого съезда русских женщин // Женский вестник – 1905. – № 1. – С. 1–2.
363. Законодательное предложение о фабричных инспектрисах // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 136–138.
364. Законодательное предложение о женщинах-заседателях // Женский вестник. – 1915. – № 5–6. – С. 115–116.
365. Законы о женщинах: (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) / сост. Я. А. Канторович. – СПб. : М. М. Стасюлевича, 1899. – 272 с.
366. За семь лет до войны (Легенда) // Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 28–29.
367. Засодимский П. Дождалась тетка Аксиныя (Из деревенских летописей) / П. Засодимский // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 48–64; Кн. 2. – С. 50–68.
368. Зенькович З. Женщины – депутаты в Финляндии / З. Зенькович // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 13–14.
369. Знаменитая суфражистка // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 89.
370. Иванова. Бракоразводный процесс в России / Иванова // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 54–55.
371. Иванова. Женское движение среди русских работниц / Иванова // Женский вестник. – 1907. – № 2. – С. 41–64.
372. Иванова. К вопросу о дороговизне / Иванова // Женский вестник. – 1915. – № 10. – С. 170–171.
373. Иванова. Крушение лозунга Клары Цеткин / Иванова // Женский вестник. – 1911. – № 4. – С. 101–103.
374. Иванова. Милитантки в Англии / Иванова // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 42–46; № 4. – С. 55–58.
375. Иванова. Охрана женского труда / Иванова // Женский вестник. – 1917. – № 9–10. – С. 98–101.
376. Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 52–53; № 5–6. – С. 142–147.
377. Иванова. Пятидесятилетие высшего женского образования в России / Иванова // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 14–16.
378. Из русской литературы // Женский вестник. – 1904. – № 3. – С. 78–83.

379. Москвичка. Избирательные права женщин и социал-демократия / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 2–5.
380. Исполотова С. Нужно ответить! / С. Исполотова // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 19–20.
381. Исполотова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполотова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 12–16.
382. Москвичка. Исторические факты и примеры / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 9–10.
383. К вопросу о положении вольнослушательниц / Вольнослушательница Петербургского университета // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 14–16.
384. К предстоящему международному съезду женских политических союзов. Письмо Карри Чэпмэн Кэт // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 18.
385. К читателям журнала «Союз женщин» (Анкета по поводу журнала) // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 28–29.
386. Казанцев Н. Необходимость реформы женского воспитания / Н. Казанцев // Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 204–207; № 9. – С. 237–239.
387. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 2–7.
388. Кальманович А. Необходимость женских организаций / А. Кальманович // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 2–4.
389. Кальманович А. Несколько слов о феминизме / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 12–13.
390. Кальманович А. Своеобразная и почетная история женского образования в России / А. Кальманович // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 21–23.
391. Кальманович А. Три женские судьбы / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 21–22.
392. Кальманович А. Failure is imposible. Неудача невозможна / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 15–16.
393. Каррик А. Из воспоминаний о Н. Д. Хвоцинской / А. Каррик // Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – С. 3–20.

394. Каррик А. Иностранные отголоски / А. Каррик // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 89–103.
395. Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Миревич // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 5–9.
396. Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Миревич // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 9–11.
397. Кильчевский В. А. Женские духовные училища / В. А. Кильчевский // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 6–9.
398. Я. Л. Кілька рядків / Л. Я. // Жіночий вісник. – 1917. – № 2. – С. 17.
399. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 4–11.
400. Клевета и суд // Женский вестник. – 1913. – № 7–8 – С. 170.
401. Клирикова О. Законопроект о равноправии женщин / О. Клирикова // Союз женщин. – 1907. – №1. – С. 3–5.
402. Ковалевский М. М. Можно ли закрыть женщинам доступ в университеты? / М. М. Ковалевский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 10–12.
403. Козленичи С. Главнейшая культурная задача женщины в настоящий исторический момент / С. Козленичи // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 4–10.
404. Козленичи С. По поводу книги Отто Вейнингера «Пол и характер» / С. Козленичи // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 17–19.
405. Коллонтай А. М. Женщины-работницы в современном обществе / А. М. Коллонтай // Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10–16 декабря 1908. – СПб., 1909. – С. 798–800.
406. Кольцов Н. В защиту отвергнутых / Н. Кольцов // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 344–347.
407. Кондорсэ А. О допущении женщин к избирательному праву / А. Кондорсэ ; пер. С. Сперанской // Женский вестник. – 1910. – № 12. – С. 252–256.
408. Кони А. Ф. Незамеченная смерть заметного человека / А. Ф. Кони // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони ; [под общ. ред. В. Г. Базанова и др.]. – М., 1969. – Т. 7. – С. 312–323.

409. Я. С. Конкуренция женского и мужского труда / С. Я. // Женский вестник. – 1913. – № 3. – С. 74–78; № 4. – С. 98–101; № 5–6. – С. 125–128.
410. Кравцов П. Женщины-адвокаты / П. Кравцов // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 138–139; № 6. – С. 167–172.
411. Красота : еженедельный художественно-литературный журнал / ред. О. Н. Древницкая-[Швамбаум] ; изд. А. М. Швамбаум. – К., 1908. – № 1. – 16 с.
412. Красота. – 1908. – № 5. – 16 с.
413. Кремпин В. От редакции / В. Кремпин // Рассвет. – 1859. – Т. 1. – С. I–VI.
414. Крестьяне о равноправности женщин // Женский вестник. – 1906. – № 2. – С. 50–53.
415. Кускова Е. Женщины и равноправие (По поводу Первого всероссийского женского съезда) / Е. Кускова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 1–3.
416. Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной / ред. П. П. Кудрявцев и В. Н. Перетц. – К., 1914. – № 1. – 89 с.
417. Литвинова Е. а), б), в) и г) Русского женского взаимно-благотворительного Общества / Е. Литвинова // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 134–142; Кн. 2. – С. 140–148; Кн. 4. – С. 144–151.
418. Лишневская М. К вопросу о реформе брака / М. Лишневская ; пер. с нем. // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16–18.
419. Лишневская М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 69–72; № 4. – С. 104–108; № 5–6. – С. 125–130.
420. Марко Вовчок (Мария Александровна Маркович) Биографический очерк // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 11–12; № 2. – С. 14–17.
421. Мансветов А. Равноправие и война / А. Мансветов // Женский вестник. – 1915. – № 2. – С. 35.
422. Международный совет женщин. Из доклада А. П. Философовой (в Русском женском обществе в С. Петербурге) // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 14.
423. Менжинская М. Мое знакомство с М. В. Трубниковой / М. Менжинская // Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – С. 37–42.

424. Мерхелевич Е. Идея совместного обучения в истории нашей школы и ее политическое значение (Доклад, читанный 14 декабря 1908 г. на 1 Всероссийском женском съезде) / Е. Мерхелевич // *Союз женщин.* – 1909. – № 3. – С. 5–9.
425. Мир женщины : [иллюстрированный журнал изящной литературы, общественной жизни, общепользных знаний, прикладного искусства, новейших и практических мод и рукоделий] / ред. А. Г. Галачев ; изд. В. Г. Галачев. – М., 1912. – № 1. – 32 с.
426. Мир женщины. – 1914. – № 3–4. – 40 с.
427. Мир женщины. – 1914. – № 5. – 32 с.
428. Мир женщины. – 1914. – № 13. – 32 с.
429. Мир женщины. – 1916. – № 7–8. – 24 с.
430. Мир труда : еженедельное, политическое, литературное и художественное издание / ред.-изд. А. А. Гинзбург. – М., 1906. – Пробный номер. – Б/с.
431. Минович Н. Женский журнал / Н. Минович // *Женское дело.* – 1910. – № 1. – С. 2–3.
432. Минович Н. К вопросу о регламентации проституции / Н. Минович // *Союз женщин.* – 1908. – № 4. – С. 11–12.
433. Минович Н. Кейр Гарди и его защита равноправия женщин / Н. Минович // *Союз женщин.* – 1908. – № 1. – С. 9–10.
434. Минович Н. Международный союз избирательных прав женщин / Н. Минович // *Союз женщин.* – 1907. – № 1. – С. 17–18.
435. Минович Н. На женском конгрессе в Амстердаме / Н. Минович // *Союз женщин.* – 1908. – № 7 – 8. – С. 3–7.
436. Модный курьер. – 1915. – № 47–48. – С. 417–432.
437. Мораль феминизма шведской писательницы Фреды Штейнгоф / пер. М. Рогович // *Женский вестник.* – 1907. – № 10. – С. 241–243; № 11. – С. 267–269; № 12. – С. 292–299.
438. Мужское превосходство // *Женский вестник.* – 1905. – № 3. – С. 65–68.
439. Мужья // *Женский вестник.* – 1905. – № 2. – С. 35–39.
440. Мужья и Женский Вестник // *Женский вестник.* – 1906. – № 10. – С. 257.
441. На помощь матерям : педагогическое издание, посвященное вопросам воспитания детей и самообразования / ред.-изд. А. Н. Пешкова-Толливерова. – СПб., 1898. – № 1. – 48 с. – Приложение к журналу «Игрушечка».

442. На помощь матерям. – 1899. – № 2. – 48 с.
443. На помощь матерям. – 1899. – № 4. – 48 с.
444. На помощь матерям. – 1899. – № 5. – 48 с.
445. На помощь матерям. – 1899. – № 8. – 48 с.
446. На помощь матерям. – 1904. – № 1. – 32 с.
447. На помощь матерям. – 1904. – № 2. – 32 с.
448. Начало : журнал Женского коммерческого училища / изд. женское коммерческое училище Л. Н. Володкевич. – К., 1909. – № 4. – 74 с.
449. Некрасов Н. А. Кому на Руси жить хорошо / Н. А. Некрасов. – М. : Сов. Россия, 1984. – 285 с.
450. Некрасов Н. А. Мороз, Красный нос / Н. А. Некрасов. – М. : Современник, 1987. – 61 с.
451. Непорожня М. Государственное содержание детей / М. Непорожня // *Женский вестник.* – 1917. – № 5–6. – С. 70–71.
452. Д. И. Несколько слов об охране материнства / И. Д. // *Союз женщин.* – 1908. – № 5–6. – С. 19–20.
453. Несколько слов о задачах журнала // *Союз женщин.* – 1909. – № 1. – С. 1–2.
454. Несколько слов от издательницы // *Журнал для гувернанток и бонн.* – 1912 – № 1. – С. 3.
455. Новый год // *Женский вестник.* – 1917. – № 1. – С. 1–2.
456. О вознаграждении труда замужних женщин у домашнего очага // *Женский вестник.* – 1910. – № 12. – С. 257–260.
457. П. О высшем женском образовании / П. // *Женский вестник.* – 1906. – № 1. – С. 12–16; № 2. – С. 54–58; № 3. – С. 81–86.
458. А. О гражданском браке / А. // *Женский вестник.* – 1906. – № 1. – С. 2–5.
459. О допущении женщин в университеты // *Женский вестник.* – 1913. – № 5–6. – С. 94–95.
460. Щ. Е. О значении и характере преподавания права (Из доклада А. Н. Кремлева) / Е. Щ. // *Союз женщин.* – 1908. – № 3. – С. 13–14.
461. О сборе подписей // *Женский вестник.* – 1913. – № 12. – С. 266–267.
462. З. В. О союзе матерей / В. З. // *Женский вестник.* – 1906. – № 2. – С. 37–39.

463. Обзор женского движения и женского труда у нас и за границей за 1903 г. // На помощь матерям. – 1904. – № 1. – С. 20.
464. Обзор первой гигиенической выставки // Женское дело. – 1900. – Кн. 2. – С. 113–115.
465. Обращение к профессорам от редакции «Союза женщин» // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15.
466. Общее собрание женской прогрессивной партии // Женский вестник. – 1906. – № 3. – С. 90–91.
467. Общее собрание членов русского женского взаимно-благотворительного общества. Положение о первом съезде русских деятельниц по благотворению и просвещению. Программа съезда // Женский вестник. – 1904. – № 3. – С. 83–86.
468. Общество содействия женскому сельскохозяйственному образованию // Женское дело. – 1899. – Кн. 7. – С. 133–136.
469. Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник» // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 1–4.
470. Л. Г. Оправданная жизнь / Г. Л. // Женское дело. – 1916. – № 16. – С. 2–5.
471. Орловская М. К вопросу о трагизме женской молодежи / М. Орловская // Женский вестник. – 1908. – № 12. – С. 288–291.
472. Е. М. Основание первых женских гимназий / Е. М. // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 7–12.
473. Островский А. Н. Гроза. Бесприданница: Пьесы / А. Н. Островский. – М.: Современник, 1996. – 126 с.
474. От редакции // Акушерка. – 1900. – № 1. – С. 1–2.
475. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1–2.
476. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 2. – С. 64.
477. От редакции // Журнал для хозяек. – 1912. – № 1. – С. 1.
478. От редакции // Красота. – 1908. – № 1. – С. 1.
479. От редакции // Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной. – 1914. – № 1. – С. 3–4.
480. От редакции // Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1874/1875. – № 1. – С. 1–11.
481. Ответ москвички «Союзу 17 октября» // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 2–3.

482. Отдел для читательниц // Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 60–61.
483. Отдел критики и библиографии // Женское дело. – 1899. – Кн. 2. – С. 113–132.
484. Отмена паспортов // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 174–176.
485. Отчет по изданию журнала «Союз женщин» // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 27–28.
486. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. / узд.-ред. Осинин, И. Ф. Рашевский. – СПб., 1872–1873. – № 1. – 24 с.
487. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872–1873. – № 2. – 24 с.
488. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872–1873. – № 3. – 24 с.
489. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872–1873. – № 5. – 24 с.
490. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872–1873. – № 8. – 24 с.
491. Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1874–1875. – № 1. – 24 с.
492. Первая женщина-врач в России Надежда Прокофьевна Сулова-Голубева // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 13–14.
493. Первая женщина-доктор в Америке. Из автобиографических воспоминаний // Женский вестник. – 1907. – № 11. – С. 272–278; № 12. – С. 302–305.
494. Первая женщина член национального конгресса Сев.-Ам. Штатов // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 10–11.
495. 1-е ноября 1912 года // Мир женщины. – 1912. – № 1. – С. 1.
496. Пергамент М. Я. К предполагаемой реформе бракоразводного процесса / М. Я. Пергамент // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15–18.
497. Передовая статья. С.-Петербург. Сентябрь // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 1–2.
498. Петиции институток // Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 207–210.
499. Пешкова-Толиверова А. К читательницам и читателям «Женского дела» / А. Пешкова-Толиверова // Женское дело. – 1900. – Кн. 12. – С. 1–2.

500. Пиотровская А. Женское крестьянское движение / А. Пиотровская // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13.
501. Пирогов Н. О воспитании / Н. Пирогов // Морской сборник. – 1856. – № 1. – С. 1–68.
502. Письмо проститутки // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 9–11.
503. Покровская М. И. Александра Яковлевна Ефименко / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 12. – С. 251–252.
504. Покровская М. И. Анкета членов Государственной думы о равноправии женщин // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 52–56; № 3. – С. 74–80.
505. Покровская М. И. Возражение рецензенту «Русской мысли» М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 4 – С. 86.
506. Покровская М. И. Вопрос расовой гигиены / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 1–4.
507. Покровская М. И. Воспитание здоровых привычек / М. И. Покровская // [Соч.] Женщины-врача М. И. Покровской. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1901. – 77 с.
508. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 11 – С. 321–324.
509. Покровская М. И. Два документа современной цивилизации / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 89–93.
510. Покровская М. И. Десятилетие международного союза женских избирательных прав / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 5–6. – С. 121–122.
511. Покровская М. И. Дневник суфражистки / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 11. – С. 148–153; 1916. – № 12. – С. 162–166; 1917. – № 2. – С. 23–25; № 3. – С. 35–37; № 4. – С. 52–55.
512. Покровская М. И. Единая половая нравственность / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 4. – С. 89–92.
513. Покровская М. И. Женская беззащитность / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 45–52.
514. Покровская М. И. Женский тип Максима Горького / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 3. – С. 77–79.
515. Покровская М. И. Женщина в крепостные времена и ее психология / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 9. – С. 172–175; № 10. – С. 206–208.

516. Покровская М. И. Женщина и паразитизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1912. – № 4. – С. 89–94.
517. Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.
518. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 49–52; № 9. – С. 120–123; № 9. – С. 136–140.
519. Покровская М. И. Женщины в русских университетах / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 7–8. – С. 169–174.
520. Покровская М. И. За женские права / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 10. – С. 167–170.
521. Покровская М. И. Задача женской прогрессивной партии / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 3. – С. 65–69.
522. Покровская М. И. Закон и Жизнь (Доклад на публичном собрании клуба женской прогрессивной партии) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 3. – С. 65–71.
523. Покровская М. И. Идеал буржуазной жены / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 21–26; № 2. – С. 43–48.
524. Покровская М. И. Кадетка (дневник провинциалки) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 2. – С. 37–42.
525. Покровская М. И. Как женщины должны бороться с проституцией (Доклад первому всероссийскому женскому съезду 12 декабря 1908 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 33–39.
526. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 1–5.
527. Покровская М. И. Какие лозунги должны объединять женщин (Реферат, прочитанный на собрании женской прогрессивной партии 14 ноября 1906 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 7–12.
528. Покровская М. И. Как пишется история / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 3. – С. 78–82.
529. Покровская М. И. Как я была городским врачом для бедных. (СПб., 1908) [Электронный ресурс] / М. И. Покровская // Русская жизнь. – 2008. – 24 апр. – Режим доступа : <http://www.rulife.ru/mode/article/656/>.

530. Покровская М. И. К вопросу об аборте / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 4. – С. 102–105.
531. Покровская М. И. Клеветник или оклеветанный / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 23–25.
532. Покровская М. И. Крейцера соната / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 193–196.
533. Покровская М. И. Луч света в темном царстве / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1912. – № 1. – С. 3–7.
534. Покровская М. И. Н. А. Добролюбов и героини темного царства / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 12. – С. 250–254.
535. Покровская М. И. Нападки на женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1915. – № 5–6. – С. 97–101.
536. Покровская М. И. Наши толстые журналы и женское движение / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 7–8. – С. 137–140; № 7–8. – С. 137–140; № 9. – С. 171–174; № 10. – С. 195–202.
537. Покровская М. И. Наши институты / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 9. – С. 193–200.
538. Покровская М. И. Новые женские типы в произведениях русских писательниц // Женский вестник. – 1907. – № 11. – С. 269–272; № 12. – С. 296–299.
539. Покровская М. И. О влиянии жилища на здоровье, нравственность, счастье и материальное благосостояние людей / М. И. Покровская. – СПб. : тип. П. П. Сойкина, 1896. – 48 с.
540. Покровская М. И. О допущении женщин в русский университет / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 33–36.
541. Покровская М. И. О женской преступности / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 10. – С. 293–296.
542. Покровская М. И. О жертвах общественного темперамента. Что делать с проституцией / М. И. Покровская. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1902. – 79 с.
543. Покровская М. И. О разводе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 122–123.
544. Покровская М. И. О совместном обучении / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 113–116.
545. Покровская М. И. Отношение русских политических партий к правам женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 109–111; № 5. – С. 134–138.

546. Покровская М. И. Охрана женского труда / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 143–148; № 6. – С. 162–164.
547. Покровская М. И. Первый Всероссийский съезд по борьбе с торгом женщинами / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 5–6. – С. 114–119.
548. Покровская М. И. Письмо в редакцию / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 79–81.
549. Покровская М. И. Популярная гигиена / М. И. Покровская. – СПб. : Типо-лит. Ю. Я. Римана, 1893. – 360 с.
550. Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 161–167.
551. Покровская М. И. Проституция и бесправие женщин (Реферат, прочитанный в клубе женской прогрессивной партии 30 марта 1907 года) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 225–231.
552. Покровская М. И. Равенство / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 99–101.
553. Покровская М. И. Русская яма / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 37–41.
554. Покровская М. И. Санитарный надзор над жилищами и санитарная организация в различных государствах / М. И. Покровская // соч. женщины-врача М. И. Покровской. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1897. – 166 с.
555. Покровская М. И. Специальная и личная гигиена: Торговля женщинами / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 20–24.
556. Покровская М. И. Справедливость и права женщинам / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 34.
557. Покровская М. И. Столица и провинция / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 89–92.
558. Покровская М. И. Страхование и охрана материнства / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1915. – № 1. – С. 1–5.
559. Покровская М. И. Условия жизни петербургской фабричной работницы // Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 70–77.
560. Покровская М. И. Фабрично-заводская работница / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 155–160; № 9. – С. 178–183; № 10. – С. 203–209.

561. Покровская М. И. Феминизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 129–133.
562. Полное собрание законов Российской империи. 1883 г. О порядке назначения женщинам–телеграфисткам пенсий и единовременных пособий, 28 мая 1883 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1884. – Т. 3, № 1612. – С. 285.
563. Полное собрание законов Российской империи. 1883 г. О сроке для расторжения браков нижних чинов, находящихся в безвестном отсутствии, 22 ноября 1883 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1884. – Т. 3, № 1850. – С. 462.
564. Я. С. Почему погибла Дьяконова? / С. Я. // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 115.
565. Программа Женской прогрессивной партии // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 26–29.
566. Просьба прислать ответ // Женский вестник. – 1917. – № 9–10. – С. 110.
567. Пятый год: (От редакции) // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 2.
568. Работница : двухнедельный журнал / ред. Ф. М. Марцинкевич. – СПб., 1914. – № 1. – 16 с.
569. Работница. – 1914. – № 2. – 16 с.
570. Работница. – 1914. – № 3. – 16 с.
571. Работница. – 1914. – № 4. – 16 с.
572. Работница. – 1914. – № 5. – 16 с.
573. Работница. – 1914. – № 6. – 16 с.
574. Работница. – 1914. – № 7. – 16 с.
575. Рассвет : ежемесячный журнал наук, искусств и литературы для взрослых девиц / ред.-изд. В. О. Кремпин. – СПб., 1859. – Т. 1. – 8, 166, 29 с.
576. Рассвет. – 1859. – Т. 5. – 548 с.
577. Рассвет. – 1860. – Т. 5. – 548 с.
578. Рассвет. – 1860. – Т. 6. – 548 с.
579. Ратов М. Большой вопрос / М. Ратов // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13–14.

580. Ризникова С. А. Женщины на службе в министерстве юстиции / С. А. Ризникова // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 4–6; № 2. – С. 25–27.
581. Рогович М. Английские суфражетки / М. Рогович // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 12–19.
582. Рогович М. Берта фон Зутнер / М. Рогович // Женский вестник. – 1914. – № 7–8. – С. 145–150.
583. Рогович М. Вознаграждение труда замужних женщин у домашнего очага / М. Рогович // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 7–14.
584. Рогович М. История брака / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 71–75.
585. Рогович М. О свободных союзах / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 33–37.
586. Рогович М. Об обеспечении средств на содержание и воспитание новых поколений / М. Рогович // Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 8–11; № 3. – С. 74–76; № 5–6. – С. 122–126; № 9. – С. 177–182.
587. Рогович М. Ответ на анкету о самозащите женщин / М. Рогович // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 116–119.
588. Рогович М. Социализм и избирательные права женщин / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 11. – С. 222 – 223.
589. Рогович М. Трагизм положения женской молодежи / М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 10. – С. 229–231.
590. Русова С. Из славянских женских журналов / С. Русова // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 19–20.
591. Русская хозяйка. – 1862. – № 2. – С. 157–314.
592. Рутцен Л. В деревне / Л. Рутцен // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 7–9.
593. Рутцен Л. Еще по вопросу о тактике «Женского Социально-Политического Союза (Мужская лига)» / Л. Рутцен // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 18–19.
594. Рутцен А. Избирательные права женщин в Государственной Думе / А. Рутцен // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 11–12.
595. С Новым годом! // Женский вестник. – 1908. – № 1. – С. 1–2.
596. С Новым Годом! // Журнал для женщин. – 1915. – № 1. – С. 1.
597. С.-Петербург, июнь 1907 // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 1–2.

598. С.-Петербург. Сентябрь // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 1–2.
599. С.-Петербург. Октябрь // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 1–2.
600. С.-Петербург. Ноябрь // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 1–2.
601. С.-Петербург. Декабрь // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 1–2.
602. Сборник распоряжений по делам печати (С 1863 по 1-е сентября 1865 года). – СПб. : тип. Мин-ва вн. дел. 1865. – 79 с.
603. Свобода, справедливость, право // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 33–34.
604. Свод законов Российской империи: Все 16 томов, исправленные по Положениям 1906 и 1908 годов и дополненные позднейшими указаниями : в 4 кн. Кн. 3, т. X–XII /сост. А.М.Нюренберг. – М. : [Б. и.], 1910. – 1133 с.
605. Сермягина В. Высшее образование в Северо-Американских штатах / В. Сермягина // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 199–203.
606. Сковронская М. Записки корректорши / М. Сковронская // Друг женщин. – 1882. – № 4. – С. 19–47.
607. Словцова А. В защиту курсов для матерей / А. Словцова // Женский вестник. – 1913. – № 3. – С. 82–85.
608. Словцова Я. Одна из новых обязанностей матери / Я. Словцова // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 16–18.
609. Москвичка. Смертные приговоры женщинам / Москвичка // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 10.
610. Союз женщин : журнал, посвященный вопросам, связанным с борьбой за равноправие женщины и, главным образом, за ее избирательные права... / ред. М. А. Чехова. – СПб., 1907. – № 1. – 22 с.
611. Союз женщин. – 1907. – № 2. – 22 с.
612. Союз женщин. – 1907. – № 3. – 16 с.
613. Союз женщин. – 1907. – № 4. – 16 с.
614. Союз женщин. – 1907. – № 5. – 24 с.
615. Союз женщин. – 1908. – № 1. – 24 с.
616. Союз женщин. – 1908. – № 2. – 24 с.
617. Союз женщин. – 1908. – № 3. – 24 с.
618. Союз женщин. – 1908. – № 4. – 24 с.
619. Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – 40 с.
620. Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – 30 с.

621. Союз женщин. – 1908. – № 9. – 24 с.
622. Союз женщин. – 1908. – № 10. – 24 с.
623. Союз женщин. – 1908. – № 11. – 24 с.
624. Союз женщин. – 1908. – № 12. – 28 с.
625. Союз женщин. – 1909. – № 1. – 24 с.
626. Союз женщин. – 1909. – № 2. – 24 с.
627. Союз женщин. – 1909. – № 3. – 24 с.
628. Союз женщин. – 1909. – № 4. – 24 с.
629. Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – 48 с.
630. Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – 32 с.
631. Союз женщин. – 1909. – № 9. – 24 с.
632. Союз женщин. – 1909. – № 10. – 24 с.
633. Союз женщин. – 1909. – № 11. – 24 с.
634. Союз женщин. – 1909. – № 12. – 28 с.
635. Союз равноправия женщин // Женский вестник. – 1905. – № 11 – С. 342–344.
636. Станкевич. К вопросу о реформе местного суда / Станкевич // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 1–4.
637. Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки / В. В. Стасов. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1889. – 507 с.
638. Стасова П. Памяти Надежды Васильевны Стасовой / П. Стасова // Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – С. 41–46; 1900. – Кн. 1. – С. 16–26.
639. Стегоф Ф. Реформа брака / Ф. Стегоф ; пер. М. Рогович // Женский вестник. – 1912. – № 11. – С. 236–240.
640. Студенецкий С. Женщина в свете новой философии / С. Студенецкий // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 5–9; № 2. – С. 10–12.
641. Толстой Л. Н. Детство / Л. Н. Толстой. – М. : Современник, 1983. – 78 с.
642. Толстой Л. Н. Крейцеров соната / Л. Н. Толстой // Повести и рассказы / Л. Н. Толстой. – М. : Худ. л-ра, 1986. – С. 410–471.
643. «Третий пол» / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 9–11.
644. Тургенев И. С. Накануне / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 3. – М., 1961. – С. 7–122.

645. Тургенев И. С. Новь / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 4. – М., 1961. – С. 147–365.
646. Тургенев И. С. Рудин / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 2. – М., 1961. – С. 7–103.
647. Тыркова А. В провинции / А. Тыркова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 20–21.
648. Тюрберт С. А. Дванаправлення в соціалізм і жіноче рухання / С. А. Тюрберт // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 4–6.
649. Тюрберт С. Идеал и политическая практика / С. Тюрберт // Союз женщин. – 1909. – № 2. – С. 1–6.
650. Тюрберт С. Социальная проблема и женский вопрос / С. Тюрберт // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 1–8.
651. Уайльд О. Соловей и роза / О. Уайльд // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 3–7.
652. Устав о цензуре и печати 1890 г. // Свод законов Российской империи. – СПб., 1911. Т. 14. – С. 1–46.
653. С. Я. Устарел ли тип Катерины? / С. Я. // Женский вестник. – 1914. – № 12. – С. 254–257.
654. Участие женщин в выборе президента // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 11–12.
655. Хвоцинская Н. Д. Большая Медведица : роман в 5 ч. В. Крестовского / Н. Д. Хвоцинская. – СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1875. – 495 с.
656. Холмогорова В. Бесплодная (По поводу романа Даниэля Риш) / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 38–40.
657. Холмогорова В. Роль и значение старых холостяков в человеческом обществе / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1912. – № 10. – С. 205–216; № 11. – С. 233–236; № 12. – С. 261–263.
658. Холмогорова В. Система Тейлора и женский труд / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1915. – № 2. – С. 39–41.
659. Холмогорова В. Элен Кэй о материнстве / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1912. – № 1. – С. 7–10; № 2. – С. 35–36.
660. Хосидо М. К. Кое-что о женском вопросе / М. К. Хосидо // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 261–265.
661. Хроника женского вопроса в России // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 18–19.

662. Хроника женского вопроса в России // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 17–18.
663. Чего следует ожидать от женских гимназий? // Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872/1873. – № 2. – С. 36–41.
664. Чемена О. М. Создание двухроманов: Гончарови шестидесятница Е. П. Майкова / О. М. Чемена. – М. : Наука, 1966. – 159 с.
665. Л-ва А. Через год. Рассказ / А. Л-ва // Мир женщины. – 1916. – № 7–8. – С. 17–20.
666. Чермак А. Положение матери, как воспитательницы, в современном мире (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 14 декабря 1908 г.) / А. Чермак // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 11–17.
667. Чернышевский Н. Г. Что делать? Из рассказов о новых людях / Н. Г. Чернышевский ; вступ. статья и примеч. П. Николаева. – М. : Худож. лит., 1985. – 399 с.
668. Чехов Н. В. Женщины в университете / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 8–10.
669. Чехов Н. В. Как законодательным путем улучшить положение женщины крестьянки / Н. В. Чехов // Женский вестник. – 1907. – № 4. – С. 104–107.
670. Чехов Н. В. Петиция женщин в Государственную Думу / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 5–7.
671. Чехов Н. А. Профессора о вольнослушательницах / Н. А. Чехов // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 1–9.
672. Чехова М. К читателям журнала «Союз женщин» / М. Чехова // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 1–2.
673. Чеховские типы ученых женщин // Женский вестник – 1905. – № 1. – С. 10–14.
674. Чуйко В. Внутреннее обозрение / В. Чуйко // Женский вестник. – 1867. – № 4. – С. 21–48.
675. Чумаков А. Себбеловское убежище для незамужних матерей (Письмо из Христиании) / А. Чумаков // Женский вестник. – 1913. – № 10. – С. 213–215.
676. Шабанова А. К 1-му Всероссийскому женскому съезду / А. Шабанова // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 1–2.

677. Шабанова А. Элен Кэй о равноправии женщин / А. Шабанова // Женский вестник. – 1914. – № 9. – С. 175–177.
678. Шадурская З. Об охране материнства / З. Шадурская // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 18–20.
679. Шапир О. Две помолвки (Современные картинки) / О. Шапир // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 3–23; Кн. 4. – С. 9–33.
680. Шапир О. О равноправности женщин / О. Шапир // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 161–163.
681. Шапир О. А. Повести и рассказы / О. А. Шапир. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1889. – 515 с.
682. Шимкевич В. М. Опыт двух лет / В. М. Шимкевич // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 12.
683. Щепкин Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкин // Союз Женщин. – 1907. – №1. – С. 11–13.
684. Щепкина Е. Апология «буржуазок» в книге г-жи Коллонтай «Социальные основы женского вопроса» / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 11–14.
685. Щепкина Е. Женский вопрос и конституционализм. Историческая справка / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 3–4.
686. Щепкина Е. Из недавнего прошлого (Памяти И. С. Тургенева) / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 7–10.
687. Щепкина Е. Литература о женщине / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – С. 9–12.
688. Щепкина Е. 1-й всероссийский съезд деятелей Обществ народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 13–15.
689. Щепкина Е. Труд и здоровье крестьянки (Из доклада, прочитанного на первом Всероссийском женском съезде) / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 1. – С. 12–15.
690. Щепкина Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – №1. – С. 11–13.
691. Эванжелина Гертц // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 80.
692. Элен Кей // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 5–9.
693. Якоби А. На Капрере у Гарибальди. (Из личных воспоминаний) / А. Якоби // Исторический вестник. – 1882. – № 8. – С. 380–394.

694. Якоби А. Между гарибальдийцами. (Из воспоминаний русской) / А. Якоби // Неделя. – 1870. – № 22. – Стб. 722–767; № 23. – Стб. 762–767; № 24. – Стб. 792–795.
695. Яковлева С. Деторождение и женское движение / С. Яковлева // Женский вестник. – 1909. – № 11. – С. 227.
696. Яковлева А. К. Призыв к женщинам / А. К. Яковлева // Женщина и война. – 1915. – № 1. – С. 3.
697. Swiat Kobiocy. – 1914. – № 1–2. – 32 с.
698. Swiat Kobiocy. – 1914. – № 7. – 24 с.

Література

699. Айвазова С. Женское движение как ресурс модернизации России / С. Айвазова // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М., 2004. – С. 641–656.
700. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Г. Айвазова. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1998. – 408 с.
701. Аронсон М. Литературные кружки и салоны / М. Аронсон, С. Рейсер. – СПб. : Академический проект, 2000. – 400 с.
702. Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. – М. : Книга, 1969. – 262 с.
703. Бебель А. Женщина и социализм / А. Бебель ; под ред. В. А. Поссе; вступ. ст. А. М. Коллонтай. – 3 изд. – М. : Либроком, 2010. – 485 с.
704. Безобразов В. П. О правах женщины / В. П. Безобразов. – М. : Тип. «Рассвет», 1895. – 162 с.
705. Белозерская Н. А. Женский вопрос. Исторические очерки / Н. А. Белозерская // Женское дело. – 1899. – № 1. – С. 3–23; № 2. – С. 27–49; № 3. – С. 24–41; № 5. – С. 59–82.
706. Белозерская Н. А. Княгиня Д. Х. Ливен / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1898. – № 3. – С. 875 – 904.
707. Белозерская Н. А. Княгиня Зинаида Александровна Волконская / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1897. – № 3. – С. 939–972; № 4. – С. 131–164.
708. Белозерская Н. А. Происхождение императрицы Екатерины I / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1902. – №1. – С. 56–90.

709. Беляев И. Д. О наследстве без завещания по древним русским законам до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М. : Унив. тип, 1858. – 140 с.
710. Беляева Л. Н. Библиография периодических изданий России. 1901–1916: в 4 т. / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Л. : Гос. публ. б-ка имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961. –
Т. 1 (А–З). – 1958. – 662 с.
Т. 2 (И–П). – 1959. – 714 с.
Т. 3 (Р–Я). – 1960. – 686 с.
Т. 4 (Указатели). – 1961. – 398 с.
711. Бердяев Н. А. Метафизика пола и любви / Н. А. Бердяев // Русский эрос или философия любви в России: сборник / сост. и авт. вступ ст. В. П. Шестаков; коммент. А. Н. Богословского. – М., 1991. – С. 232–265.
712. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность / Н. А. Бердяев. – СПб. : М. В. Пирожков, 1907. – 233 с.
713. Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века / П. Н. Берков. – М. : Б. и., 1952. – 572 с.
714. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики) / сост. и изд. Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1067 с.
715. Бовуар С. де. Второй пол: в 2. т. / С. де Бовуар; пер. с фр., общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой, коммент. М. В. Аристовой. – М. : Прогресс; СПб. : Алетейя, 1997. – Т.1 Факты и мифы; Т.2 Жизнь женщины. – 831 с.
716. Богат А. Работница и крестьянка в Красной Армии / А. Богат. – М.-Л. : 6-я тип. Транспечати, 1928. – 100 с.
717. Боннер-Смеюха В. В. Отечественные женские журналы : Историко-типологическое исследование : дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» / В. В. Боннер-Смеюха. – Ростов н/Д., 2001. – 172 с.
718. Быстрянский В. Революция и женщина / В. Быстрянский. – Пг. : Гос. изд., 1920. – 45 с.
719. Вейнингер О. Пол и характер. Теоретич. исследование / О. Вейнингер; пер. с нем. В. Лихтенштадта; под ред. и с предисл. А. Л. Волынского. – СПб. : Посев, 1908. – 484 с.

720. Великая Октябрьская Социалистическая революция: Энциклопедия / под ред. Т. Н. Голикова, М. И. Кузнецова. – М. : Сов. энциклопедия, 1977. – 712 с.
721. Веременко В. А. «Ученая женщина»: дискуссии в российском обществе (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В. А. Веременко // Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М., 2001. – С. 171–195.
722. Вишневская Г. А. Вопросы женской эмансипации в русских журналах 1830–1840-х годов / Г. А. Вишневская // Учен. зап. Казанск. гос. ун-та. – 1957. – Т. 117; кн. 9. – С. 87–92.
723. Ворошилов В. В. История журналистики России: конспект лекций. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 64 с.
724. Всеобщий модный журнал // ЭСБЕ. – СПб., 1892. – Т. 7. – С. 401.
725. Вяземский П. А. Отъезд Вздыхаева / П. А. Вяземский // Русский архив. – 1863. – № 12. – С. 896.
726. Генс А. Б. Аборт в деревне / А. Б. Генс. – М. : Охрана материнства и младенчества, 1926. – 48 с.
727. Герман А. Б. Женский вопрос / А. Б. Герман // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1972. – С. 170, стлб. 497.
728. Дергачева Л. Д. Периодическая печать / Л. Д. Дергачева // Очерки русской культуры XIX в. / науч. ред. Л. Д. Дергачева, Л. В. Кошман. – М. : Моск. гос. ун-т, 2001. – Т. 3 : Культурный потенциал общества. – С. 444–512.
729. Дмитриев С. С. Периодическая печать [XVIII первой половины XIX в.] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР : учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 221–237.
730. Дмитриев С. С. Периодическая печать [второй половины XIX – начала XX в.] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР: учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 325–342.
731. Еремина И. Детская периодическая печать XIX – начала XX в. / И. Еремина // Библиотека. – 1995. – № 9. – С. 58–59.
732. Есин Б. И. История русской журналистики XIX века / Б. И. Есин. – 2-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1989. – 240 с.

733. Есин Б. И. Русская легальная пресса конца XIX – начала XX века // Из истории русской журналистики конца XIX – начала XX в. (Статьи, материалы, библиография) / под ред. Б. И. Есина. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – С. 3–66.
734. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина / А. Я. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2. – С. 173–206; № 3. – С. 57–99.
735. Ефремова Н. П. Шестидесятницы / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1978. – № 9. – С. 78–91.
736. Л-ва С. Женские журналы / С. Л-ва // Женский альманах: иллюстрированный научно-литературный сборник по вопросам женской жизни. – Одесса, 1901. – С. 162–163.
737. Женщина в обществе и культуре: этноисторические традиции и современность: (Зарубежные концепции 70–80-х гг.): науч.-аналит обзор / [Т. Б. Уварова] – М. : ИНИОН, 1987. – 42 с.
738. Животко А. Історія української преси : навч. посібник для студентів факультетів журналістики вищих закладів освіти / А. Животко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та прим. М. С. Тимошик. – К. : «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.
739. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. : учеб. пособие / Г. В. Жирков. – СПб. : Аспект Пресс, 1997. – 368 с.
740. Жукова Ю. В. «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 38–50.
741. Журнал для милых // ЭСБЕ. – Спб., 1894. – Т. 12. – С. 70.
742. Забелин И. Е. Домашний быт русских царич в XVI и XVII столетиях. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд., 1992. – 240 с.
743. Забелин И. Е. Женщина по понятиям старинных книжников / И. Е. Забелин // Опыты изучения русских древностей и истории. – М., 1872. – Ч. 1. – С. 129–178.
744. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.) / Р. Зидер ; пер. с нем. Л. А. Овчинцевой ; науч. ред. М. Ю. Брандт. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
745. Зыкова Г. В. Поэтика русского журнала 1830-х – 1870-х гг. / Г. В. Зыкова. – М. : МАКС Пресс, 2005. – 204 с.
746. Зырянова И. В. Журнал «Рассвет» (1859–1862 гг.) / И. В. Зырянова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 100–109.

747. Иванов А. Е. «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. / А. Е. Иванов // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. – СПб., 1997. – С. 117–129.
748. Иванов А. И. Первая мировая война в русской литературе 1914–1918 гг. / А. И. Иванов. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2005. – 484 с.
749. История русской журналистики XVIII–XIX веков / под ред. А. В. Западова. – 3-е, испр. изд. – М. : Высш. школа, 1973. – 518 с.
750. Кабинет Аспазии // ЭСБЕ. – СПб., 1894. – Т. 13а. – С. 789.
751. Казакова И. Критика и публицистика конца XIX – начала XX вв. о творчестве русских писательниц / И. Казакова // Преображение. Русский феминистский журнал. – 1995. – № 3. – С. 63–67.
752. Клевенский М. Журнал «Женский весник» (1866–1868 гг.) / М. Клевенский // Русская журналистика. I. Шестидесятые годы / под ред. и с пред. В. Полянского. – М. ; Л., 1930. – С. 107–129.
753. Книжник-Ветров И. С. Русские деятели Первого Интернационала и Парижской Коммуны. Е. Л. Дмитриева, А. В. Жаклар, Е. Г. Бартерева / В. И. Книжник-Ветров. – М.-Л. : Наука, 1964. – 258 с.
754. Ковалева И. Н. Женский вопрос в России 50–60-х гг. XIX в. / И. Н. Ковалева // Проблемы истории русского общественного движения и исторические науки. – М., 1981. – С. 118–128.
755. Коллонтай А. М. Социальные основы женского вопроса / А. М. Коллонтай. – СПб. : Знание, 1909. – 431 с.
756. Коллонтай А. М. Труд женщины в эволюции хозяйства. (Лекции, читанные в Университете им. Я. М. Свердлова) / А. М. Коллонтай. – М., Пг. : Гос. Изд., 1923. – 208 с.
757. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII–XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. на соискание научн. степени д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. – Режим доступа: <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
758. Крадецкая С. В. Женщина и семья в дискурсе российских феминисток начала XX века / С. В. Крадецкая // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / под ред. Л. П. Репиной. – 2011. – № 19. – С. 291–307.

759. Купайгородская А. П. Высшее женское образование в Санкт-Петербурге на рубеже XIX–XX веков – условия и факторы развития / А. П. Купайгородская // Из истории русской ителлигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свириковой / сост. О. Н. Ансберг, Л. А. Булгакова, И. В. Селиванова ; ред. Р. Ш. Ганелин. – СПб., 2003. – С. 302–321.
760. Лебединский П. М. Современное положение замужней женщины / П. М. Лебединский. – Тифлис : Тип. И. Я. Левина, 1896. – 22 с.
761. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1068 с.
762. Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века. 1890–1904. Социал-демократические и общедемократические издания / отв. ред. Б. А. Бялик ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР. – М. : Наука, 1981. – 388 с.
763. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) : в 3 кн. / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890–1895.
Кн. 1. (1086–1796) – 1890. – 296 с.
Кн. 2. (1796–1828: время императрицы Марии Федоровны). – 1893. – 308 с.
Кн. 3. (1828–1856). – 1895. – 271 с.
764. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 887 с.
765. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 647 с.
766. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра / Н. О. Лосский ; вступ. ст. А. И. Титаренко. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.
767. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1997. – 399 с.
768. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века : Учебное пособие / С. Я. Махонина. – М. : Флинта, Наука, 2002. – 240 с.
769. Мельникова Т. А. Женское движение в России: традиции и инновации / Т. А. Мельникова. – М. : Мысль, 2000. – 180 с.

770. Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени: в 3 т. / Д. Л. Мордовцев. – СПб. : А. Черкесов и Ко, 1874.
Т.1. Женщины первой половины XVIII в. – 367 с.
Т. 2. Женщины второй половины восемнадцатого века. – 317 с.
Т. 3. Женщины девятнадцатого века. – 323 с.
771. Наш опыт. О работе советов жен-общественниц на водном транспорте. – М. : Наркомвод, тип. «Гудок», 1937. – 66 с.
772. Новикова Н. Всероссийский союз равноправия женщин (1905–1914 гг.): К вопросу о характере русского феминизма / Н. Новикова // Гендерные истории Восточной Европы. – Минск, 2002. – С. 87–98.
773. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Олійник. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27/texts/oliynyk.htm>.
774. Ольховский Е. Р. К вопросу о периодизации женского движения в России во второй половине XIX в. / Е. Р. Ольховский // О благо-родстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России : Сб. научных трудов. – СПб., 1997. – С. 9–17.
775. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т.2: Вторая половина XIX в. / под ред. В. Г. Березина, Н. П. Емельянова, Н. И. Соколова, Н. И. Тотубалина. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1965. – С. 24–25.
776. Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании: О женах и сестрах декабристов / Э. А. Павлюченко. – М. : Наука, 1976. – 159 с.
777. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. – М. : Мысль, 1988. – 269 с.
778. Перро М. История под знаком гендера / М. Перро // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкиревой. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 45–53.
779. Пирожкова Т. Ф. Журнал для «прекрасного пола» / Т. Ф. Пирожкова // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 1994. – № 6. – С. 26–36.
780. Покровский В. И. Дамской журнал (1806–1906): [к столетию выхода] / В. И. Покровский. – М. : Имп. о-во истории и древностей, 1906. – 57 с.
781. Покровский В. И. «Журнал для милых» (1804–1904) / В. И. Покровский. – М. : Имп. о-во истории и древностей при Моск. ун-те, 1905. – 16 с.

782. Пушкарєва Н. Л. Женские исследования и женская история в России и за ее пределами (о российской ассоциации исследователей женской истории и не только о ней) / Н. Л. Пушкарєва // Женщины в истории : недостающие фрагменты исторического полотна: материалы Всероссийской научно-практической конференции / отв. ред. С. Л. Дударев, Н. Л. Пушкарєва / сост. А. А. Цыбульникова. – Армавир : РИЦ АГПУ, 2010. – С. 5–11.
783. Пушкарєва Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарєва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
784. Пушкарєва Н. Л. История женщин и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории / Н. Л. Пушкарєва // Социальная история. Ежегодник, 1997. – М., 1998. – С. 69–95.
785. Пушкарєва Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарєва // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. статей. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – Вып. 1 – С. 20–55.
786. Ратчилд Р. Дж. Возвращение женской истории: пол, класс и феминизм в дореволюционной России / Р. Дж. Ратчилд // Гендерные истории Восточной Европы: Сб. науч. статей / под ред. Е. Гапоновой, А. Усмановой, А. Пето. – Мн., 2002. – С. 67–98.
787. Рейнгардт Н. В. О личных и имущественных правах женщин по русскому закону. Публичное чтение в Казанск. юрид. о-ве 27 апр. 1885 г. / Н. В. Рейнгардт. – Казань : Тип. Губ. правл., 1885. – 43 с.
788. Рейтблат А. И. От Бовы к Бальмонту: Очерки по истории чтения в России во второй пол. XIX в. / А. И. Рейтблат. – М. : Изд-во МПИ, 1991. – 223 с.
789. Рейтблат А. И. Чтение в России в XIX – начале XX века: Аннот. библиогр. указ. / А. И. Рейтблат ; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : РБЛ, 1992. – 47 с.
790. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – М. : ИВИ РАН, 1998. / Л. П. Репина. – М. : ИВИ РАН, 1998. – 282 с.
791. Репина Л. П. «Пол» или «род»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л. П. Репина. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 9–21.

792. Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века / М. Ф. Румянцева // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учебное пособие / Н. И. Данилевский, В. В. Кабанов, О. О. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 1998. – С. 318–504.
793. Русская периодическая печать (1702–1894) : Справочник / под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанов. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1959. – 836 с.
794. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917): Справочник / авторы-сост. М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1957. – 352 с.
795. Самарин А. Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков) / А. Ю. Самарин. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 288 с.
796. Самойлова К. Н. Работницы в Российской революции. К Международному дню работниц – 23 февр. (8 марта) / К. Н. Самойлова. – М. : Гос. изд, 1920. – 24 с.
797. Семашко Н. Еще о больном вопросе / Н. Семашко // Коммунистка. 1920. – № 3/4. – С. 19–20.
798. Силов В. Женщина замужем. Исследование о физических, душевных и нравственных обязанностях и правилах замужних женщин. – М. : Г. Т. Бриллиантов, 1884. – 196 с.
799. Симонова О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов. : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. фил. наук : 10.01.01 «Русская литература» [Электронный ресурс] / О. А. Симонова ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004. – Режим доступа : http://www.imli.ru/pauka/ds/002_209_02/simonova.php.
800. Смирнова В. Исторические женщины по Шерру / В. Смирнова // Друг женщин. – 1883. – № 3. – С. 65–66.
801. Соколовский Н. Современный быт русской женщины и судебная реформа / Н. Соколовский // Женский вестник. – 1867. – № 9. – С. 57–83.
802. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера.– 2006. – № 2. – С. 18–22.
803. Соловьев В. С. Смысл любви / В. С. Соловьев // Избранное / В. С. Соловьев. – М., 1990. – С. 165–190.

- 804.** Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – 616 с.
- 805.** Стайтс Р. Феминистское движение и большевики / Р. Стайтс // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 300–318.
- 806.** Строганова Е. Н. Женская литературная критика как культурный феномен второй половины XIX в. / Е. Н. Строганова // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкиревой. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 342–351.
- 807.** Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898–1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятые открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. – 13 января 2002 года. Режим доступа: <http://www.google.com.ua/search?client=psyab&hl=ru&site=&source=hp> <http://www.google.com.ua/search?client=psyab&hl=ru&site=&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK>.
- 808.** Темкина А. А. Женское движение как общественное движение: история и теория / А. А. Темкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 41–75.
- 809.** Тишкин Г. А. Дворянские идеи женской эмансипации (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) / Г. А. Тишкин // Публицистика эпохи Просвещения. / сост. Г. А. Лихоткин. – Вып. 1 – С. 124–135.
- 810.** Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 240 с.
- 811.** Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділення «Науково-дослідний центр періодики»; уклад. М. В. Галушко, М. М. Романюк, Л. В. Снічарчук. – Львів : Оріана-Нова, 2007–2009.
- Т. 1. 1812–1890 рр. – 2007. – 560 с.
- Т. 2. 1891–1905 рр. – 2009. – 480 с.
- 812.** Улюра А. А. «Робкая муза моя» (Место сочинительниц в русской культурной истории XVIII века) / А. А. Улюра // Социальная история. Ежегодник, 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкиревой. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 285–299.

- 813.** Успенская В. И. Суфражизм в истории феминистского движения / В. И. Успенская // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 76–85.
- 814.** Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918) / Э. П. Федосова ; под ред. Э. Д. Днепровы. – М. : Педагогика, 1980. – 144 с.
- 815.** Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. конф. – М., 2001. – С. 361–368.
- 816.** Хасбулатова О. А. Женское движение в России (вторая половина XIX – начало XX в.) / О. А. Хасбулатова, Н. Б. Гафизова. – Иваново : ФГУП «Изд-во Иваново», Иван. гос. ун-т, 2003. – 256 с.
- 817.** Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России. 1860–1917 / О. А. Хасбулатова. – Иваново : ИВГУ, 1994. – 135 с.
- 818.** Хасбулатова О. А. Эволюция российской государственной политики в отношении женщин: обзор исторического опыта дореволюционного периода / О. А. Хасбулатова // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 329–354.
- 819.** Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство: Исторические судьбы женщины. Природа женщины. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М. : Г. А. Леман и Б. Д. Плетнев, 1914. – 510 с.
- 820.** Хвостов В. М. I. Психология женщины. II. О равноправии женщин / В. М. Хвостов. – М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнарв и Ко, 1911. – 68 с.
- 821.** Хорошилова Л. Б. Женское образование и воспитание / Л. Б. Хорошилова // Очерки русской культуры XIX в. – Т. 3: Культурный потенциал общества. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 308–364.
- 822.** Чемена О. М. Создание двухроманов: Гончаров и шестидесятница Е. П. Майкова / О. М. Чемена. – М. : Наука, 1966. – 159 с.
- 823.** Шашков С. С. История русской женщины / С. С. Шашков. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Новое время, 1874. – 352 с.
- 824.** Шашков С. С. Очерк истории русской женщины / С. С. Шашков. – изд. испр. и доп. – СПб. : Н. А. Шигин, 1872. – 241 с.

- 825.** Шульгин В. Я. О состоянии женщины в России до Петра Великого / В. Я. Шульгин. – Т. 1. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – 106 с.
- 826.** Щапов А. П. Значение народной женщины в антропологическом и социальном развитии русской народности / А. П. Щапов // Сочинения / А. П. Щапов. – СПб., 1906. – Т. 2. – С. 31–55.
- 827.** Щепкина Е. Дамские и модные журналы былых времен / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 24–26.
- 828.** Щепкина Е. Н. Женское движение в годы Французской революции / Е. Н. Щепкина. – Пб. : Гос. изд., 1921. – 84 с.
- 829.** Щепкина Е. Н. Женское движение в России в отзывах современных деятелей / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Г. Скачкова, 1906. – 18 с.
- 830.** Щепкина Е. Н. Из истории женской личности в России. Лекции и статьи / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1914. – 307 с.
- 831.** Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1980. – 238 с.
- 832.** Юкина И. И. Гендерный анализ как инструмент преобразования общества: учебно-методическое пособие для студентов вузов / И. И. Юкина. – СПб. : Изд-во Невского ин-та языка и культуры, 2008. – 102 с.
- 833.** Юкина И. И. Женское движение в России, ценз пола и суфражизм / И. И. Юкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 279–299.
- 834.** Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетейя, 2003. – 234 с.
- 835.** Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – 544 с.
- 836.** Юкина И. И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (Вторая половина XIX – начало XX веков) / И. И. Юкина // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. ст. / гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск, 2002. – Вып. 2. – С. 229–240.

- 837.** Якубенко Н. К. «Женская тема» на страницах петербургских журналов в начале 70-х годов XIX / Н. К. Якубенко // Российские женщины и европейская культура : материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения / сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. – СПб., 2001. – С. 90–94.
- 838.** Ямпольская Р. М. Женская пресса. Ее типологические особенности / Р. М. Ямпольская // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 1995. – № 1. – С. 15–25.
- 839.** Ямпольская Р. М. Женская пресса: основные проблемно-тематические направления / Р. М. Ямпольская // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 1997. – № 4. – С. 3–15.
- 840.** Ямпольская Р. М. Женская пресса. Ее типологические особенности / Р. М. Ямпольская // Типология периодической печати. – М., 1995. – С. 84–99.
- 841.** Heldt B. «Rassvet» (1859–1862) and Woman Questions / B. Heldt // Slavic Review. 36: 1 (March 1977). – P. 76–85.
- 842.** Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930 / R. Stites – Prinseton : Prinseton Univ. Press, 1978. – 512 p.

ДОДАТКИ

Статті із журналів «Союз женщин» та «Женский вестник»

Додаток 1

«Жіноче питання» та «жіночий рух»

Козленичи С.

Главнейшая культурная задача женщины в настоящий исторический момент

Равноценна ли психическая природа женщины и мужчины? Или же организм женщины, требуя несравненно большего, чем мужской организм, расхода жизненных сил для своих физиологических отправлений, лишает женщину возможности столь же продуктивной, как у мужчины, душевной деятельности – вот ось, на которой вертится весь женский вопрос.

Английский парламент все может, за исключением того, чтобы *женщину превратить в мужчину*.

Анекдотичная, но характерная обрисовка женского вопроса. Женщина не может получить своих прав, ни от какого парламента в мире. И не в парламент должна апеллировать она в борьбе за свои права.

Есть верховный судья, решению которого подчинятся, рано или поздно, все парламента. Этот верховный судья – человеческая мысль, жаждущая истины. К этому беспристрастному судье и должна апеллировать женщина.

Свободная человеческая мысль уже осудила расовые и классовые привилегии. Привилегии эти существуют в человеческом обществе, как неправда, насилие, и лишь перед единственной привилегией по рождению остановилась в недоумении человеческая мысль – перед привилегией мужской личности над женской.

Борьба женщины за свои человеческие права, в тех формах, в которых эта борьба происходит в настоящее время, началась не более пятидесяти лет тому назад.

Женское освободительное движение всегда совпадало с прогрессивными освободительными течениями. Тесно связано

с прогрессивными социальными вопросами нашего времени и современное женское движение.

Однако, несмотря на то, что современное женское движение окрашено, главным образом, социальным характером, за пятьдесят лет борьбы женщина почти ничего не добила в улучшении своего социального положения, в признании за собой юридических прав.

И все-таки женщина за этот промежуток времени шагнула очень далеко.

В чем же выражается это движение вперед?

Полстолетия назад разница в развитии мужских и женских масс в интеллигентных слоях общества была огромная. Общих интересов у мужчин и женщин почти не было. Половая и семейная жизнь – вот все, чем, главным образом, исчерпывался круг общих интересов.

В настоящее же время развитие мужских и женских масс в интеллигентных слоях общества почти сравнялось; расширился круг общих интересов; женщина мало-помалу приобщается к общественной и культурной жизни. Ее психического участия в общественной жизни ничто уже не может оспаривать. В таком изменении массовой психологии мы и видим положительный результат женского освободительного движения.

Посмотрим, каким путем шла женщина в своем развитии за пятьдесят лет.

В начале движения женщина стремилась подражать мужчине. Она старалась работать, думать, действовать, как мужчина, и даже по внешности – одеждой, манерами – хотела походить на него. Сколько издевательства выдержали «семинаристы в женской шали», «академики в чепце», «синие чулки» и проч. – эти злополучные пионерки современного женского освободительного движения, сколько искреннего недоумения и огорчения вызвало это подражательное стремление женщин, сколько воплей об утрате женственности.

Как туго работает коллективная человеческая мысль, как трудно человечеством вырабатываются самые простые, впоследствии очевидные истины – все это общеизвестные факты, и все-таки они поражают в применении к каждому отдельному случаю.

Как могли наши деды и бабушки так путать существенное со случайным, «женственность» с неизбежным подражательным направлением начала женского движения! Такого рода подражательность – закон развития отдельных человеческих групп. Менее психически развитая группа всегда подражает более развитой,

пока не найдет самостоятельный путь развития. Менее развитая народность подражает более развитой, менее развитой класс общества более развитому. И женщина только следовала общему закону развития человеческих групп, когда во всем старалась подражать мужчине.

Но куда теперь девались неуклюжие женские костюмы мужского образца, которыми передовые женщины полстолетия тому назад так пугали и огорчали своих современников? Строгая мужская рубашка превратилась в кокетливую и удобную дамскую блузку. Соответственно изменилась и вообще манера одеваться и внешние приемы современной женщины. Таким образом, внешнюю подражательность женщина довольно скоро благополучно сдала в архив. Но не так легко женщине отказаться от стремления свой душевный тип приблизить к душевному типу мужчины, отделаться от психической подражательности. Здесь женщине приходится считаться с тысячелетней культурой, выработавшей по преимуществу мужской душевный тип.

Если бы возможно было ввести в современное общество Татьяну из Онегина Пушкина, мы бы, вероятно, могли сделать очень интересные наблюдения, ценные для подтверждения только что сказанного.

Онегин, конечно, оказался бы вполне подготовленным к тому, чтобы усвоить в последовательном развитии факты за истекший период времени. Ему пришлось бы пережить лишь осведомительный процесс ума, пришлось бы пройти все стадии исторического развития русского общества. Но затем оно казался бы в состоянии установить связь, например, между современным ему движением декабристов и русской государственной думой.

А Татьяна?

Татьяна не могла бы развить свой душевный мир до современности в процессе последовательных переживаний, но должна была бы разрушить и пересоздать мир своих душевных понятий, как сделала это женщина в переживаниях целого ряда поколений от Татьяны до наших дней.

Онегин мог бы войти в современность эволюционным путем, Татьяна – только революционным.

Если бы Татьяна не пожелала пережить этого революционного душевного процесса, она должна была бы уйти из современности в прошлое – в проклятое и к счастью невозвратное прошлое женщины.

И все-таки между Татьяной и современной женщиной неразрывная духовная связь. Татьяна духовная праматерь стремящейся к высшему типу духовной жизни современной женщины.

В душевном напряжении Татьяны, страстно ищущей духовной пищи, тоскующей от неопределенности, а следовательно, и от безнадежности

своих стремлений, и все таки упорно, неизменно, несмотря ни на какие внешние условия своей жизни, стремящейся к иной, высшей духовной жизни, – в этом бессознательном, органическом духовном алканьи Татьяны тайна ее обаяния, цельность, красота ее образа, ее духовная связь с современным женским освободительным движением.

Для нас чужда логика Татьяны, нам странной может показаться ее мораль; но мы ни на минуту не сомневаемся, что если бы Татьяна умела рассуждать иначе, если бы она выработала в себе иные моральные понятия, она сумела бы, она непременно стала бы стойко защищать их. Если она уходит от Онегина то только потому, что убеждена, что поступает, как должно. Свою любовь она приносит в жертву идее. Идее не задумалась бы Татьяна принести в жертву и жизнь свою. Эту способность Татьяны пожертвовать всем своей идее, своему убеждению мы любим и чтим в Татьяне. За истекшее трудное время борьбы русская женщина утвердила за собой эту духовную особенность Татьяны, как яркую национальную черту. Как сильно, например, подчеркнута эта страстная преданность идеи у Тургенева в стихотворении в прозе «Порог».

Но Татьяне принадлежит исключительное место в русской литературе. Татьяна, бесспорно, – самый художественный, наиболее правдиво созданный положительный тип русской женщины, наиболее любимый русским обществом. У Татьяны нет соперниц. Тургеневские женщины все же не достигают такой типичности, как Татьяна, не носят в себе такой народности.

Новейшая русская литература совсем не создала выдающегося, яркого женского образа. И это явление, над которым стоит призадуматься.

Неопределенные стремления Татьяны к более широкой душевной жизни уже приняли определенное выражение в поколении тургеневских женщин. Елена в «Накануне» ясно наметила социальную окраску женского освободительного движения.

Поколение Елены – это, то поколение, которое рвало вековые оковы и стремилось на самостоятельный путь с неизбежного подражания мужчине. И вот с этого момента женские литературные образы утрачивают определенные черты.

Не тем ли, что душевный тип современной женщины не определился, что женщина переживает в действительной жизни какое-то переходное состояние, не этим ли нужно объяснить, что в современной литературе нет яркого художественного образа?

Мы видели, что духовное содержание женщины значительно расширилось за время ее освободительного движения, причем женщина

усиленно стремилась приблизить свой душевный тип к душевному типу мужчины. Но перед нами стоит вопрос, в каком направлении пошло развитие душевного типа женщины – приблизился ли он к мужскому типу, или уже углубился и осложнился своеобразно?

Чтобы этот вопрос исследовать, нужно было бы иметь яркий литературный образ современной женщины или же глубоко проанализировать в действительной жизни проявления ее душевной деятельности сравнивать ее с такой же деятельностью мужчины.

Нам кажется, что, несмотря на то, что женское движение развивалось под давлением сознательного желания женщины подражать мужчине, душевный тип женщины в своем развитии углубился и осложнился совершенно своеобразно, а не по типу своего мужского образца.

Современная женщина не менее женственна, чем Татьяна. Но отделившись от внешнего подражания мужчине, женщина до сих пор еще чрезвычайно не самостоятельна в своей душевной жизни, и, что всего хуже, не осознает, не замечает своей духовной несамостоятельности.

Например, как недалеко ушла современная женщина от Татьяны в своих отношениях к мужчине.

Татьяна влюбляется в Онегина сразу, как только его видит. Конечно, не внешняя привлекательность в Онегине так поражает Татьяну.

То, чего жаждала душа Татьяны, она сразу же уловила в Онегине: «Ты в сновиденьях мне являлся: незримый – ты мне был уж мил».

Татьяна всем существом своим, стремившимся расширить содержание своей душевной жизни, почуяла в Онегине человека идейного душевного склада. Она ошиблась в том отношении, что в душе Онегина не было идеи, которой он мог бы посвятить свою жизнь, но духовную природу Онегина она определила верно. Онегин действительно бессознательно тосковал об идейной жизни.

И Татьяна в Онегине угадала свою неясную мечту о человеке, о возлюбленном, который мог бы ввести ее в круг идейной жизни.

Это стремление соединить чувство любви к мужчине с идеей, приобщиться к идее через любовь – характерно для женщины.

«О, милый мой, ты будешь, царь земли родной; твоим сединам как пристанет корона царская!» говорит Мария старику Мазепе. Елена любит Инсарова – борца за свободу. Примеров в этом направлении не перечесать – и в литературе и в жизни. Мужчина, как раз наоборот, почти всегда резко отделяет свою идейную жизнь от отношений к женщине. Сплошь да рядом мужчина, живущий интенсивной идейной жизнью, увлекается женщиной наиболее примитивного душевного склада. Чаще всего мужчина идею любви к женщине ассоциирует с идеей красоты.

Одухотворенное идеей красоты половое чувство облагораживается, очеловечивается.

Древние очень хорошо знали, что от красоты должна рождаться человеческая любовь. Афродита и Эрос – бессмертные боги человечества.

Идеи морального порядка насильственно соединяются с любовью, плохо уживаются с ней и не только теряют сами свою непосредственную ценность, но вряд ли облагораживают половое чувство.

Стремление женщины соединить любовь с идейной жизнью создано ненормальными условиями духовной жизни женщины.

Но со времен Татьяны женщина мало эмансипировалась от этого стремления, и современная чуткая, склонная к идейной жизни, женщина, ищет в мужчине этой идейной жизни, и бессознательно, а иногда и сознательно, через любовь, стремится приобщиться к идейной жизни.

А между тем может ли где выразиться подчиненность женщины более ярко, как в этом ее добровольном подчинении своего духовного мира идейному миру мужчины, в этом ее искании подняться на вершины человеческого духа через мужчину, под руководством мужчины!? Только тогда, когда женщина научится искать своих путей к вершинам человеческого духа, научится жить самостоятельной жизнью, только тогда начнется ее действительное освобождение из под тысячелетнего гнета мужской культуры.

В начале статьи нами было высказано мнение, что женщина не добьется признания своих прав ни в одном парламенте, пока теоретически не будет решен вопрос о свойствах женского естества. Только после решения этого теоретического вопроса обозначатся права женщины и ее доля участия в общечеловеческой культуре.

Философское, моральное, а отсюда и практическое значение теоретического решения вопроса о женском естестве огромно, его даже трудно учесть в настоящий момент. Это одна из тех задач, решение которых намечает дальнейший путь человеческой культуры.

Современное человечество начинает сознавать исключительную важность женского вопроса.

Вопрос о женском естестве, о равноценности мужской и женской психической природы брошен в жизнь, стал болезненным вопросом современности, над ним работает коллективная мысль общества.

Что такое «вопрос пола», как не тот же женский вопрос, взятый с его самой значительной и сокровенной стороны и обобщенный в еще более широкий вопрос? Как бы безобразны ни были отдельные проявления увлечения «вопросами пола», но все-таки, в общем, это не мимолетное пошлое увлечение, а глубокая мучительная дума современности.

Угадать путь, по которому должно направиться развитие человеческого духа, есть величайшая культурная задача каждого исторического момента. Чем скорее женщина сумеет определить и установить путь, по которому направляется развитие ее духовного типа, тем успешнее пойдет ее освободительная борьба. Культурная задача современной женщины заключается в изучении самой себя. Женщина должна выяснить особенности своих физиологических и психических переживаний, отметить свои преобладающие склонности.

Только тогда, когда будет сделана эта черновая работа, в женских массах появится сознание своего типа, своей личности – и только тогда возможно, может быть, появление женского гения, который обобщит эту еще почти не начатую работу женских масс.

Только женский гений – этот ожидаемый мессия женского освободительного движения – может начертать знак равенства между мужской и женской психикой.

А этот знак равенства нужен для человечества. Человечество ищет и жаждет найти его:

«Alle Menschen gleich geboren
Sind ein adliges Geschlecht».

Да, но неужели же весь человеческий род, равно рожденный женщиной, распадается на две половины: одну высшего типа, другую – низшего типа. Но тогда проклятие вечного рабства тяготеет над человечеством, потому что, по благородному свойству человеческой природы, более высокий душевный тип всегда оказывается господствующим среди человечества. И неужели же природа обрекла человеческую породу на жестокое неравенство – источник привилегий мужчины и вечного рабства женщины?

Но если равенство мужской и женской личности лишь мечта человечества, если бесстрастная природа лишила женщину возможности достигнуть когда-либо вершин человеческого духа, – то и тогда мечта, идея для человечества окажется выше, дороже действительности.

Если природа создала трагедию человеческого женского существа, то тогда женщина осуждена вечно стремиться к достижению неосуществимой мечты. Отказаться от своего стремления достигнуть высших областей духа женщина никогда не сможет. Душа женщины никогда не примирится с приниженным, подчиненным положением, и скорее женщина вступит в борьбу с природой, чем покорится и признает ее жестокий закон, обрекающий ее на вечное духовное рабство. Таким образом, на знамени женщины может быть написано только: «Достижение или вечная борьба».

(Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 4–10).

Покровская М. И.

Феминизм

Одна из наших корреспонденток говорит, что многие русские интеллигентные женщины не имеют ясного представления о женском вопросе, потому остаются совершенно равнодушны к нему. Было бы в высшей степени интересно выяснить, насколько это справедливо и действительно ли для русских женщин вопрос представляет собой нечто смутное, неопределенное и потому неинтересное. Мы надеемся, что наши читательницы не откажутся сообщить нам взгляд на него. В настоящей же статье мы хотим, со своей стороны, коснуться идеи феминизма.

Насколько действительно смутно у нашего общества представление о феминизме доказывает следующее. В марте в Саратове собралось до тысячи интеллигентных женщин с целью обсудить задачи возникающего там общества взаимной помощи трудящихся женщин и побеседовать на очередные темы. Многие ораторши говорили о необходимости для женщин добиваться равноправия с мужчинами. Собрание закончилось резолюцией, обращенной к земскому собранию, которая настаивает на необходимости для женщин иметь равные избирательные права с мужчинами. Между прочим, одна из ораторш, г-жа Романенко, по словам репортера «Приволжского Края», протестовала против обособления женщин, доказывая, что феминизм явление чисто буржуазное и потому нежелательное.

Репортер заявляет, что будто бы собрание поддержало в этом г-жу Романенко. Если это действительно правда, то получается нечто удивительное. Выходит, что, по мнению значительной части саратовских интеллигентных женщин, феминизм есть *стремление женщин обособиться от мужчин*.

Очевидно, тут какое-то недоразумение. Феминизм стремится не увеличить существующую обособленность мужчин от женщин, но уничтожить ее. Феминистки хотят иметь одинаковые права с мужчинами по закону. Они хотят, чтобы женщинам давали такое же образование, как и мужчинам, чтобы они имели одинаковые права на труд, на общественную деятельность. Феминистки говорят мужчинам: Мы женщины, должны быть допускаемы в университеты на одинаковых правах с вами. Мы хотим работать, там же, где и вы работаете, служить там, где вы служите, занимать такие же должности, как вы занимаете, получать такое же жалованье, какое вы получаете. Мы считаем несправедливым, что один пол решает вопросы, касающиеся обоих полов, потому мы хотим наравне

с вами быть избираемыми в парламент, в думу, в земство, издавать законы. Разве это обособление женщин, а не борьба против обособления мужчин и за объединение обоих полов? Мы полагаем, что приведенные примеры доказывают именно последнее.

Столь распространенное среди русской интеллигенции мнение, что феминизм представляет из себя стремление женщин обособляться, основано, очевидно, на смешении понятий. Феминизм отождествляется с средствами, при помощи которых женщины пытаются добиться равноправия с мужчинами.

Феминистки создают женские общества и союзы, издают женские журналы, объединяясь таким образом, для достижения своей заветной цели – равноправности с мужчинами. В этом многие, преимущественно мужчины, и усматривают стремление женщин обособляться.

Было бы в высшей степени интересно услышать от противников феминизма, понимаемого, как стремление женщин к равноправности с мужчинами, какие иные пути они указали бы женщине для достижения этой цели и для уничтожения обособления мужчин. Мы со своей стороны не видим иных способов.

Нередко против феминизма приходится слышать такое возражение: положение женщин находится в зависимости от общего положения страны. Улучшится оно, улучшится и положение женщин. Спорить против этого конечно невозможно. Несомненно, что с развитием цивилизации женщины постепенно будут терять свое бесправие и в конце концов сравняются с мужчинами. Но если смотреть с этой точки зрения, то не должен существовать рабочий вопрос, крестьянский, еврейский, польский, армянский и т. д. Ведь, в конце концов, с развитием цивилизации исчезнут с одной стороны привилегии, с другой – ограничения. Зачем же в таком случае объединяться рабочим, евреям, полякам и проч.? Почему и им не ждать того времени, когда общее положение улучшится и исчезнут их ограничения? Но у нас относятся очень благосклонно к объединению, например, рабочих и признают, что их союзы и общества им необходимы для защиты своих интересов и расширения своих прав. Никто не видит в этом обособления и вреда для общества. Все знают, что у рабочих есть свои специальные интересы, которые они должны защищать и которые чужды другим классам. Но когда женщины поступают точно также, начинают создавать общества, издавать журналы для защиты своих интересов, для борьбы за свои права, им говорят, что они обособляются, что женского вопроса не существует, а существуют только общечеловеческие вопросы.

Да, конечно, существуют только общечеловеческие вопросы: вопросы образования, правового положения, крестьянский, рабочий и проч. Женский вопрос между ними занимает большое место и ему надо посвящать много внимания, так как он захватывает целую половину рода человеческого. Рабочий вопрос у нас в России касается нескольких миллионов, кажется, миллионов пяти–шести, а женский шестидесяти миллионов. Что важнее: улучшить положение пяти миллионов или шестидесяти? Ответ понятен. Но мы видим, как много внимания русская интеллигенция посвящает решению рабочего вопроса и как мало решению женского. Рабочий вопрос, по ее мнению, должен теперь же решаться, а женский пусть ждет улучшения общего положения.

Но если мы спросим себя, каким образом улучшается общее положение, то увидим, что прогресс человечества совершается именно решением частных общечеловеческих вопросов. Решается вопрос о просвещении народа, о развитии в нем промышленности, об улучшении экономического положения населения, о расширении его прав, рабочий, крестьянский и т. д. Совокупность всего этого и составляет то, что называется общим прогрессом.

Если мы взглянем на женский вопрос с этой точки зрения, то существования его невозможно отрицать, невозможно не признать, что женский вопрос один из тех общечеловеческих вопросов, решение которого в высшей степени важно для человечества. Он касается целой половины рода человеческого, потому решение его имеет громадное значение для улучшения общего положения, для прогресса человечества.

Над женским вопросом мужчины смеются и спрашивают: Почему нет мужского вопроса, а только женский? Почему мужчины не создают мужского вопроса, а женщины выдумали женский? Но те, которые находят возможным делать подобные возражения, очевидно, упускают из вида цель феминизма – уравнивание прав женских с мужскими. Очевидно, мужского вопроса не может существовать с этой точки зрения. Мужчины уже обладают теми правами, которых добиваются женщины. Женского вопроса в том смысле, в котором он сейчас существует, не было бы, если бы женщины обладали теми же правами, какими обладают мужчины. Он будет существовать, пока женщины не сделаются равноправными. Он также близок и дорог женщинам, как рабочий вопрос рабочим, польский – полякам, еврейский – евреям и проч.

Понятно, что ближе и сильнее всего в нем заинтересованы женщины. Только женщина может понять, что значит быть рабыней-женой, прикрепленной к извергу мужу, от которого ее может освободить только смерть или увечье. Только жена может понять то рабство, которое

создается для нее полной зависимостью от мужа, от его усмотрения и произвола. Только женщина-работница может понять то положение, в которое поставлен в настоящее время женский труд. « Когда было объявлено о вашей комиссии, говорили петербургские фабричные работницы в своем заявлении на имя сенатора Шидловского, – наши сердца забились надеждой: наконец наступает время, думали мы, когда петербургская работница может громко, на всю Россию и от имени всех своих русских сестер-работниц заявить о тех притеснениях, обидах и оскорблениях, которые никогда не испытывал и о которых не может знать ни один работник-мужчина». Вот где причина феминизма: в бесконечной цепи унижений, оскорблений, обид и притеснений, которые приходится испытывать женщинам, благодаря их бесправию и подчинению мужчинам. Женщины не могут и не должны мириться со своим положением.

Совершенно естественно, что феминизм возник сначала среди интеллигентных женщин. Простая невежественная женщина, ведущая жизнь, полную тяжелых лишений, унижений, оскорблений, обид и всяческих надругательств, не в силах отдать себе отчета, почему ее жизнь такова. Вследствие этого она или рабски покоряется ей, или в единичных случаях протестует против своего положения преступлением. Но интеллигентная женщина более сознательно относится к жизни, потому пытается выяснить причины тяжелой женской доли. Для нее, очевидно, что ее бесправие тому виной, и равноправность с мужчинами все более и более делается ее лозунгом.

Русским интеллигентным женщинам следует не отрешиваться от феминизма, но признать его необходимость для облегчения тяжелой доли русской женщины. Пусть мужчины над этим смеются. Перед женщинами встали слишком важные задачи, чтобы обращать на это внимание. Работницы, добывающие тяжелым трудом кусок хлеба, жалуются на обиды, притеснения и оскорбления, которые им приходится терпеть в массах своей работы. Неужели интеллигентные женщины не внимут этому голосу, не соединятся между собой и не будут стремиться к тому, чтобы уничтожить эти обиды, оскорбления и унижения только потому, что это – феминизм, а над феминизмом мужчины смеются? Раба–жена, прикрепленная к мужу паспортом и законами, порабощающими женщин, стонет под кулаками деспота. Неужели интеллигентные женщины не соединятся для борьбы против таких законов из боязни показаться феминистками? Женщина-работница, занимающаяся физическим или интеллигентным трудом, изнемогает от нужды, получая вдвое, а иногда и втрое меньше, нежели ее товарищ–мужчина. Неужели интеллигентные

женщины не соединятся для того, чтобы изменить это ненормальное положение только потому, что это будет феминизм?

Мы питаем надежду, что русские женщины соединятся для борьбы со всеми несправедливостями, которые обрушиваются на них, для борьбы за свои человеческие права, для борьбы с обособлением мужчин и для объединения обоих полов. Единение между собой – единственный путь, который приведет женщин к равноправности. Раздробленные, разъединенные они являются в руках мужчин послушными рабынями, не могущими дать надлежащего отпора мужскому деспотизму и произволу. В объединении женщины почерпнут ту силу, которая им необходима, потому так важно для женщин составлять общества, союзы, кружки феминистические.

Это мы вовсе не хотим сказать, что женщины должны отталкивать помощь сочувствующих им мужчин. Напротив. Для нас она очень важна. Но, к сожалению, мы не можем возлагать на нее больших надежд. Для доказательства этого приводим следующий пример.

В № 86 «Русских ведомостей» (1905 г.) в передовой статье говорится о созыве народных представителей. Обсуждая вопрос о том, кто должен быть в будущем народном собрании, автор замечает: «Как ни различны интересы классов, на которые распадается население России, все они одинаково заинтересованы в том, чтобы организация народного представительства удовлетворяла двум условиям: обеспечила бы всем группам населения соответственное их значению в жизни страны влияние на законодательную работу и придала системе государственного устройства, основанной на таких началах, необходимую устойчивость». Далее автор высказывается против каких-либо ограничений по имущественному и образовательному цензу, так как это устранило бы участие в народном представительстве массу трудящегося населения, особенно сельского. Разумеется, всеобщее голосование, говорит он, не значит еще поголовное голосование. Оно не исключает ограничений в отношении возраста и отчасти местожительства. Кроме того, в виде временной меры, обусловленной практическими соображениями, избирательное право может быть ограничено только мужским населением.

Таким образом, признавая необходимым для всех классов общества участие в народном представительстве для защиты своих интересов и ратуя за массы безграмотного и неимущего рабочего населения, автор с легким сердцем устраняет целую половину населения – женщин. Как будто для них менее важно защищать свои интересы в народном представительстве, нежели крестьянам и рабочим – мужчинам.

Заметим мимоходом, что нам в высшей степени было бы интересно знать, какие практические соображения подразумевает автор. Мы со своей стороны полагаем, что именно практические соображения и должны побуждать русскую интеллигенцию высказываться за необходимость участия обоих полов в народном представительстве. В России интеллигентных людей мало, интеллигентные женщины увеличат число в народном представительстве. Известно так же, как падки крестьяне до вина и как часто ведро водки побуждает их составлять неправильные и вредные для своей деревни приговоры. Нетрудно предвидеть, что во время выборной агитации этим многие будут пользоваться в ущерб делу. Участие крестьянских женщин в выборе народных представителей будет, до известной степени, парализовать зло. Кроме того, женщины вообще отличаются большой добросовестностью. Последняя будет побуждать их содействовать выбору наиболее достойных лиц. Все это, не говоря уже о чувстве справедливости, свидетельствует в пользу дарования избирательных прав женщинам теперь же.

Если даже на страницах такой либеральной газеты, как «Русские Ведомости», высказываются против участия женщин в народном представительстве, то, очевидно, на мужчин нам рассчитывать особенно нельзя. Потому надо самим похлопотать о себе. Выше цитируемый автор говорит, что устранение женщин будет временной мерой. Но Североамериканские Штаты, в конституцию которых вписано «мужской» вместо «обою пола», достаточно наглядно показывают, какое значение может иметь для русских женщин эта временная мера. Более сорока лет тому назад в России совершилось освобождение крестьян, но женщин оставили в рабстве. Неужели предстоящая великая реформа не разобьет их цепей, и они останутся по-прежнему в подчинении у мужчин, отданные их произволу и усмотрению? Нам думается, что при помощи великой реформы русские женщины могут разорвать свои путы, которые заставляют их так страдать. Но им надо для этого самим похлопотать и не смущаться названием «феминистки».

В заключение заметим, что под феминизмом очень часто подразумевают борьбу женщин с мужчинами. Но это в сущности неверно. Среди мужчин есть феминисты, а среди женщин – антифеминистки. Потому под феминизмом надо подразумевать не борьбу женщин с мужчинами, но борьбу за равноправность женщин. Это, конечно, не исключает факта, имеющего громадное значение, что главными противниками женской равноправности являются мужчины.

(Женский Вестник. – 1905. – № 5. – С. 129–133)

Покровская М. И.

Какие законы должна провести государственная дума 4-го созыва

Доклад, сделанный на публичном собрании по равноправию женщин 11 декабря 1912 г. в С.-Петербургской Городской Думе

Начинает работать Государственная дума 4-го созыва. Страна в с интересом ждет, что она будет делать в законодательной области, займется ли она вермишелью, подобно Государственной Думе 3-го созыва, или примет законы, имеющие важное значение для жизни и прогресса России. По-видимому, склонны думать, что деятельность теперешней Думы будет мало разниться от деятельности предыдущей. Возможно, что это так. Ведь состав ее депутатов приблизительно такой же, каков был состав депутатов Думы 3-го созыва. Но это не может служить препятствием для лиц, желающих издания законов, существенных для страны, предъявлять Думе соответственные требования. Тоже могут делать и женщины.

Самой ближайшей задачей всех бесправных является протест против своего бесправия и требование себе прав. Потому женщины должны требовать от Думы 4-го созыва издания законов, дающих им права. Но женщины, составляя часть всего населения, страдают также и от его бесправия и дурных условий жизни, потому, кроме требования себе прав, они должны требовать прав и для всего населения и улучшения условий его жизни вообще.

Принимая это соображение во внимание, я полагаю, что женщины должны требовать от Гос. Думы 4-го созыва проведения следующих законов:

- 1) О всеобщем избирательном праве, для мужчин и женщин на одинаковых основаниях, в Гос. Думу и в местные самоуправления.
- 2) О свободе слова, печати, союзов и собраний.
- 3) О неприкосновенности личности.
- 4) Об отмене смертной казни.
- 5) О борьбе с проституцией. Об отмене врачебно-полицейского надзора за проституцией, закрытия домов терпимости и других притонов разврата; о наказании лиц, пользующихся малолетними и несовершеннолетними в целях разврата и прибегающих к посредничеству при пользовании проституцией вообще.
- 6) О борьбе с алкоголизмом.
- 7) О восьмичасовом рабочем дне.

- 8) О страховании материнства и старости.
  - 9) Об уравнении вознаграждения женского труда с мужским.
  - 10) О введении института фабричных инспектрис.
  - 11) Об освобождении женщин от работ во всех отраслях труда, умственного и физического, на 4 недели до и на 6 недель после родов с сохранением содержания.
  - 12) Об отмене 156 статьи закона, запрещающей принимать женщин на службу в государственные и общественные учреждения, и уравнении в них прав женщин с мужчинами.
  - 13) Об уравнении крестьянок с мужчинами в правах на земли.
  - 14) Об урегулировании труда домашней прислуги.
  - 15) О праве женщин быть присяжными заседателями и судьями.
  - 16) О полном освобождении женщин от подчинения мужьям. Супруги должны быть равноправны во всем, не исключая и прав на детей.
  - 17) О введении гражданского брака на ряду с церковным.
  - 18) Об увеличении числа поводов к разводу. Сифилис и венерические болезни, жестокое нравственное и физическое обращение, побои вообще и алкоголизм должны быть законными поводами к разводу.
  - 19) О раздельном жительстве супругов, если совместная жизнь для одного из них или для обоих становится невыносимой по каким-либо причинам.
  - 20) Об уравнении внебрачных детей в правах с родившимися в браке.
  - 21) О совместном обучении обоих полов во всех учебных заведениях: низших, средних, высших.
  - 22) О бесплатном обучении во всех учебных заведениях.
  - 23) Об уравнении женских учебных заведений в правах с мужскими во всех отношениях, не исключая и материальной поддержки со стороны казны.
  - 24) Об устройстве детских яслей при всех учреждениях, где применяется женский труд.
  - 25) Об устройстве государством и общественными учреждениями детских садов для детей бедного населения и приютов для малолетних преступников и проституток.
- Все эти законы важны и необходимы для создания нормальной жизни страны и для уничтожения бесправия и произвола. Самый важный закон для женщин, конечно, – избирательные права в Гос. Думу. Когда они войдут в нее равноправными с мужчинами членами,

то они получают возможность проводить все остальные законы. Они непосредственно будут заявлять там о нуждах женщин, выяснять их тяжелое положение при существующих условиях, требовать его улучшения, проявлять законодательную инициативу, оказывать непосредственную поддержку полезным для женщин законопроектам и т. д. Живое слово депутатки, пережившей женскую долю, испытавшей ужас и гнет женского бесправия, будет горячее, сильнее, убедительнее, нежели самая горячая защита женских прав мужчинами. Вот почему женщины всех цивилизованных стран так настойчиво добиваются политических прав. Вот почему русские женщины должны направить свои главные усилия на их приобретение.

Немаловажное значение имеют для женщин избирательные права в местные самоуправления. В сфере деятельности последних входит вся жизнь населения. В ведении самоуправлений находится свет и воздух, пища и питье, образование, условия труда, призрение детей, медицинская помощь. Во всем этом женщины заинтересованы. Для них не все равно, уютится их семья в тесной конуре без света и воздуха или живет в просторной, светлой и хорошо вентилируемой комнате. Для них не все равно, бегают ли их дети по улице без призора или находятся в благоустроенных детских садах, когда они сами вне дома заняты работой. Обо всем этом они могут непосредственно заботиться, будучи гласными городских дум и земств.

Когда женщины будут гласными, то будет невозможно осуществить то, что предполагает осуществить петербургская городская дума. Последняя проектирует взять на себя урегулирование торговли женским телом в позорных целях! Она думает заняться не борьбой с проституцией, а надзором за развратом. Проституция – страшная язва, которая губит физическое и духовное здоровье молодежи. Ее надо энергично лечить, а не сохранять и растревлять. Известно, сколько зла принес населению врачебно-полицейский надзор за проституцией. Известно, как он содействовал увеличению торговли белыми невольницами и развращению молодежи. И петербургское городское управление хочет взять на себя его функции, хочет, чтобы его агенты принимали участие в торговле женщинами, сделались соучастниками всех тех злоупотреблений и преступлений, в которых постоянно изобличаются агенты врачебно-полицейский надзора за проституцией! Только дума, где господствуют правящие классы; только дума, где нет ни одной женщины гласного, может проектировать и осуществлять что-либо подобное.

Конечно, я не могу заняться здесь выяснением значения всех тех законов, которые я перечислила выше. Но так как я заговорила о проституции, то естественно коснуться здесь условий охраны женского труда. Известно, что проститутки вербуются преимущественно среди бедного и невежественного населения. Тут виновато ни одно невежество, но и нужда. Условия женского труда хуже, нежели мужского. За одинаковый труд женщины всегда получают меньше. Труд русского рабочего оплачивается скудно, а русской работницы вдвое скуднее. В материальном отношении жизнь последней гораздо тяжелее. Для ее улучшения необходимо всюду уравнивать заработную плату обоих полов и дать женщинам доступ во все области труда.

Между тем мы видим, что законодательства разных стран имеют склонность суживать сферу женского труда. Женщинам запрещаются ночные работы, работу во вредных производствах, сокращают число их рабочих часов и т. д. Недавно мне попала в газетах заметка о том, что наше министерство промышленности и торговли предлагает понизить продолжительность рабочего дня женщин и подростков сравнительно с мужчинами на один час. Об уменьшении рабочего дня женщин и подростков упомянул премьер в своей декларации Гос. Думе 4-го созыва. Известно, что сами рабочие сочувствуют ограничению женского труда.

Но при существующих условиях, к чему могут привести эти ограничения? Работница и без того не имеет доступа во все сферы труда, ограничения создадут для нее еще больше препятствий в этом отношении. Она получает мало за свой труд. Если ее работа уменьшится на один час, то, конечно, соответственно уменьшится и ее скудный заработок. Чем же ей предоставляется возместить недостаток заработка? Ведь ей не будут платить за тот час работы, который у нее хотят отнять. Ей тут предоставляется выбор: или голодать или заниматься проституцией. Иного выхода для нее нет. При существующих условиях всякое ограничение женского труда ставят перед работницей эту дилемму. Работнице говорят: «Чтобы вы не переутомлялись, мы запрещаем вам работать ночью и во вредных производствах. Но мы не будем возмещать тех потерь в зарплате, которые мы вам этим наносим. Вы можете умереть с голоду, заняться продажей своего тела – это уж ваше дело». Жестоким насмешкой над работницей звучат такие заботы об охране ее здоровья. Не лучше ли было бы для нее работать ночью на фабрике, нежели торговать собой в притоне?

Я со своей стороны думаю, что специальная охрана женского труда должна заключаться только в освобождении женщины на известный

срок до и после родов. Что касается до ночной работы и работы во вредных производствах, то с ее вредом надо бороться не запрещением работ, а улучшением гигиенических условий труда и уменьшением числа рабочих часов. Это должно быть одинаково для мужчин и женщин. Я думаю, что если женщины будут депутатами, то они не будут согласны с мужской охраной труда. Женщины должны протестовать против приравнивания их труда к труду подростков.

В перечисленных выше законах есть такие, которые как будто не касаются непосредственно женщин. К таким принадлежат свобода слова, печати, союзов и собраний. Но эти свободы для женщин так же нужны, как и для мужчин. Они им нужны для пропаганды своих прав, для проведения тех законов, которые они признают необходимыми. Среди человечества идеи одерживают одну победу за другой. Но для их побед нужна свобода слова, печати, собраний. Это их оружие, без которого они не могут бороться с мраком и невежеством, не могут проводить в сознание широких масс признание необходимости тех или иных жизненных реформ, готовить почву для последних. Для успешного изменения условий нашей жизни необходимо, чтобы сознание этого захватило широкие массы, необходимо, чтобы идеи сделались для них привычными и понятными, вызвали их сочувствие и побуждали осуществлять их в жизни. Идеи должны носиться в воздухе в изобилии, поглощаться и усваиваться массами. Только тогда они оказываются способными изменить нашу жизнь. То же, конечно, и по отношению к женскому равноправию. Для проведения его в жизнь не все равно, можно устраивать собрания, на которых будет присутствовать масса публики, и впитывать в себя эту идею, или на собрание явится десятка два человек. Для равноправия не все равно: будет оно широко проповедоваться печатью или вследствие стеснения последней о нем едва будут упоминать. То же следует сказать и относительно свободы союзов. Один человек не может создать равноправия масс. Оно может быть создано только массами, объединившимися, сплотившимися для этой цели. Все это азбучные истины, но их приходится повторять и повторять.

Близко касается женщин и закон о смертной казни. Гуманность говорит нам, что нельзя так жестоко обращаться с человеком. Кроме того, женщины не могут не думать о матерях, которые теряют своих детей благодаря смертной казни. Душевное состояние этих матерей так тяжело, что уже одно это должно побудить протестовать против нее.

Во всех цивилизованных странах женщины начинают вести настойчивую борьбу за свои права. Стремление их одинаково, но

местные условия накладывают известный отпечаток на их тактику. Мы видим, что в такой классической стране свободы, как Англия, женщины вынуждены вести тяжелую и настойчивую борьбу за свою свободу и права. Между тем, в более молодой стране – Сев. Американских Штатах – женщинам даются сравнительно легко избирательные права. Осенью текущего года американки получили их еще в четырех штатах. Теперь они имеют право голоса в парламенте в десяти штатах и в недалеком будущем, вероятно, будут иметь их во всех.

В России только зарождается борьба женщин за свои права, потому нельзя теперь определить их тактику и сказать, придется ли им вести такую же трудную борьбу, как англичанкам, или подобно американкам они добьются свободы и прав сравнительно легко. Тут можно только предполагать и мечтать.

А. И. Шингарев говорил, что в третьей Думе вопрос о женском равноправии являлся светлыми уголками на темном фоне ее деятельности. Будем надеяться, что в 4-й Думе эти светлые блики значительно увеличатся и что из следующей Думы польется целый поток света и свободы на весь русский народ, не исключая женщин. Я хотела бы, чтобы отличительной чертой освобождения русских женщин было наступление для них эры свободы и равноправия одновременно со свободой и равноправием всего народа в близком будущем. От самих женщин зависит, чтобы это было так. Сплотимся и добудем себе свободу и права!

(Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 1–5)

Жіноча праця

Холмогорова В.

Система Тэйлора и женский труд

Среди возможного рода требований различных общественных групп и организаций наиболее настойчиво и упорно раздается требование современной женщины права на труд и применение своих умственных и физических сил на службу обществу.

Сильнее, чем в какую-либо другую историческую эпоху, разгорается борьба между мужчиной и женщиной за место в человеческом обществе, на которое она изъявляет притязание, и которого он совсем не расположен предоставить ей. Борьба эта ведется женщиной не только словом и пером, но сопровождается иногда и физическим насилием.

Причины, благодаря которым характер борьбы между мужчиной и женщиной принял такую острую форму, очень многообразны. Хотя главная из них это – все увеличивающаяся экономическая зависимость женщины от мужчины, возникшая благодаря сужению сферы ее деятельности во всех областях общественно-экономической жизни.

В женском поле деятельности перемены, произошедшие за последние столетия, все свелись к тому, что женщина постепенно была вытеснена мужчиной из всех областей производительного и общественного труда и поставлена в положение вынужденной бездеятельности. Те отрасли труда, которые прежде были сосредоточены в руках женщины и обслуживались всецело ею, были захвачены мужчиной. Тканье и шитье одежды, заготовка пищевых продуктов и многое другое постепенно перешло в руки мужчин и стало большей частью изготовляться фабричным путем. Даже повседневное изготовление пищи, это исключительно женское дело, в больших городах уже является в настоящее время анахронизмом. В то время, как круг деятельности женщины все суживался, сферы деятельности мужчины стали неизмеримо расширяться, в особенности в области интеллектуального труда. Правда в этой области открылись некоторые пути и для женщины в виде некоторых профессий, в которых она могла работать наравне с мужчиной, но те препятствия, которые ставились ей мужчиной на пути достижения этих профессий, были до того

многочисленны и разнообразны, что пробиться через них могла только очень незаурядная женщина.

Общеизвестен, например, факт, чего стоило женщинам врачам в Англии и у нас в России добиться признания своих прав на врачебную практику и на службу в общественных учреждениях, хотя бы даже с ограничениями АО службе. Эту же эволюцию переживают в настоящее время и женщины-юристки у нас в России.

Такое положение вещей создает для женщины грозные перспективы утратить окончательно ту важную роль в производительной работе человечества в будущем и превратиться в беспомощный, обезличенный придаток мужчины, который может существовать только в зависимости от своих половых свойств. Такое положение вещей опасно не только для женщины, но и для мужчины, и для всего человечества. В силу того, что женщина накладывает свой отпечаток на свое потомство и не только женское, но и мужское, и не только путем наследственности, но и созданием нравственной и умственной сферы, в которой проходят детские и юношеские годы ребенка, в силу всего этого необходимо возможно серьезнее отнестись к вопросу о создании здоровых условий существования для женщин.

Вне этих условий как умственные, так и физические силы женщины ослабевают и увядают, а вместе с ней неизбежно ослабевают жизненные силы ее потомства. Переходя далее к рассмотрению вопроса об участии женщины в производительном труде и созидании культурных ценностей, нельзя не остановиться на вопросе громадной важности, а именно, – как должен быть разделен труд между мужчиной и женщиной. От рационального решения этого вопроса будет зависеть продуктивность женского труда в будущем.

Благодаря тому, что существующее сейчас разделение труда между мужчиной и женщиной не отвечает ни психическим, ни физическим ее качествам, женщина, ни в какой области общественно полезного труда не может создавать культурных ценностей. И поэтому ее работа является лишь повторением работы мужчины, копией, лишенной оригинальности.

Еще на заре человеческой жизни между мужчиной и женщиной существовало разделение труда и обязанностей, и разделение это не было искусственно – оно вытекало из физических и психических свойств обоих полов. Но в дальнейшем ходе исторического процесса эта первоначальная гармония разделения была нарушена, и сфера женской деятельности и влияния необычайно сузилась. С этого

времени творцом культуры и цивилизации, за исключением очень немногих областей, является уже мужчина. Мужчины создали промышленность и религию, науку и искусство, государственное право и торговлю, и поэтому все это носит не только объективно мужской характер, но и требует для своего постоянного функционирования специфически мужской силы, мужского ума. В силу этого сложилось представление, что все мужское является синонимом ценного, тогда как всякий неудовлетворительный результат в работе характеризуется определением «женской работы». И поскольку женщинам открываются мужские профессии, носящие именно этот специфически мужской характер, постольку же их культурная работа лишается творческого элемента. Касается ли дело интеллектуального труда женщины или ее труда в промышленно-производительной жизни, везде она работает, так сказать, неподходящими средствами, потому что ей чужды те приемы и формы, которые предлагаются ее силам. Везде, где характер работы не отвечает ее индивидуальным женским особенностям, везде она при исполнении этих работ являет собой мужчину второго сорта.

Разделение труда между мужчиной и женщиной должно быть таково, чтобы те элементы, которые наиболее соответствуют женской психике и физиологическим особенностям ее организма, должны быть выделены и соединены в особые профессии, как равно мужчины взяли бы на себя те функции, которые соответствуют их складу ума и физической силе и ловкости. Этим не только чрезвычайно обогатилась бы и расширилась сфера труда, но и была бы устранена конкуренция между мужчинами и женщинами, которая наблюдается в настоящее время.

Некоторая попытка в этом направлении была сделана союзами английских рабочих. Так, например, союз ткачей ввел таксирование оплаты даже для самых мелких функций фабричной работы. Эти работы оплачивались одинаково – исполнялись ли они мужчинами или женщинами. В конечном результате установилось такое разделение труда, при котором женщины оставляли за собой те функции, которые наиболее отвечали их силам и способностям, предоставив мужчинам в свою очередь отбирать для себя подходящие функции. Нечто аналогичное, но в более крупном масштабе предлагает американский инженер Тэйлор, знаменитая система которого вызвала в недавнем прошлом такие горячие дебаты в печати и в обществе. В своем печатном труде «научные основы организации промышленных предприятий» Тэйлор наряду с чисто техническими усовершенствованиями в процессе

работы, как-то: подбор соответствующих орудий и инструментов, устранение излишних движений, утомляющих рабочего, между прочим главным образом обращает внимание на такой характер и распределение работ, который отвечал бы не только физическим качествам работающего, но и психическим.

Заслуга Тэйлора перед обществом заключается в том, что он впервые вопрос о коренной реорганизации труда поставил на научно-практическую почву. И поэтому проведение в жизнь принципов Тэйлора нельзя не приветствовать, и не только как явление крупного технического прогресса, но и социального.

Печать и общество, за очень немногими исключениями, отнеслись к системе Тэйлора довольно враждебно, называя ее «потогонной». Но это объясняется тем психологическим настроением современного общества, которое, становясь на точку зрения узкоклассовых пролетарских интересов, готово враждебно встречать каждое техническое изобретение, хотя и совершенствующее труд, но временно вытесняя человеческие руки. Хотя в дальнейшем ходе эволюции технического прогресса для этих вытесненных машиной или системой человеческих рук открываются новые виды деятельности, новые специализации профессий, тем не менее, система Тэйлора на первых порах подверглась остракизму. Но из-за деревьев виден иногда бывает и лес. А поэтому, оставляя в стороне чересчур пристрастную и одностороннюю оценку системы Тэйлора, нельзя не остановиться и на положительной стороне ее. Одной из таковых является ее несомненная выгода для женщин.

При широком распространении принципа Тэйлора, женщина найдет справедливую оценку своим индивидуальным особенностям, нежели мы видим теперь. Так как при определении способностей рабочего к тому или иному виду работы принимаются во внимание не только физические его качества, но и психические, открываются широкие перспективы для построения и женского труда на тех же основаниях. Приноровленный же к силам и способностям женщины характер работы гарантирует ей успешность ее выполнения.

При современном ли капиталистическом строе или в будущем социальном, но принцип системы Тэйлора, без сомнения, отразится на женщине тем, что сфера ее труда и участия в промышленно-производительной жизни неизмеримо должна расширяться.

В дальнейшем развитии вопроса о проблеме женского труда должна появиться новая задача или, по крайней мере, принципиально новые пути к решению более общих проблем. В области интеллектуального

труда есть основание полагать, эмансипированная от чуждых ей мужских форм творчества женщина обогатит человеческую культуру новым вкладом качественно отличным от мужского. Конечно, предварительно женщина должна пройти стадии внешнего равенства, добиться грубого уравнивания своих прав с правами мужчины. И только тогда объективная культура обогатится элементом специфического женского творчества.

По словам проф. Зиммеля, существующая культура по выкроена по мужской мерке и потому должна дать достаточный простор для другой культуры, выражающей собой особенности женской природы.

Конечно, проблема женского участия в труде на благо общества не была бы решена тем, что женщины сделали бы врачами, адвокатами, естествоиспытателями и художниками в том же смысле, как и мужчины, но лишь тем, что они дали бы то, чего не могли дать мужчины... Касается ли дело законодательства, понимания прав, медицинского диагноза или научно-исторического познания, везде характер и пропорция выводов и заключений были бы совершенно иные, чем мы видим теперь, если бы в них принимали участие женщины. Например, общеизвестная неюридичность женщин, ее враждебность к юридическим формам и суждениям никак нельзя считать, как обычно принято думать, враждебным отношением женщин к праву вообще, но лишь к мужскому праву, которое мы только и имеем. В каждом законодательстве, в каждом судебном приговоре действует с одной стороны основное чувство права, целесообразность, с другой – объективная логика, характер же и пропорция были бы совершенно не те, если бы право создавалось и проводилось в жизнь женщинами. То же в медицине. Человечество будет обязано женщинам-врачам не только повышением физического и духовного благосостояния, но и более тонким субъективным пониманием состояния больного и его переживаний. Диагноз и терапия в большей степени зависят от способности прочувствовать состояние пациента, и объективные клинические методы исследования очень часто не достигают своей цели, если не бывают дополнены непосредственным, инстинктивным пониманием состояния больного. Воссоздать в уме чужое состояние может только тот, кто подобно же организован. Поэтому женщина-врач по отношению к женщине будет ставить более точный диагноз и гораздо тоньше индивидуализировать метод лечения. Не говоря уже о женских болезнях, где участие в лечении их женщины неминуемо должна произвести известную революцию, но и при лечении нервных болезней многие крупные авторитеты медицины говорят, что некоторые нервные

состояния может понять нужным для врача образом только тот, кто подобно же организован.

То же самое можно сказать и по поводу исполнения женской психики для научного исторического познания. Жизненный опыт показывает, что многие стороны мужской души женщины понимают лучше, чем мужчины. По этому поводу Зиммель говорит, что эта способность могла бы быть использована для исторического исследования.

Всякая историческая наука есть прикладная психология, и вот тут-то женщина с ее особенно от мужчины организованной душой, с ее особыми органами понимания, могла бы оказать неизменяемую услугу.

Вот те душевные эмоции, благодаря которым образуется целая цепь действий и поступков тех или других исторических лиц, нашли бы себе более удовлетворительное и более полное объяснение, если бы в разработке и оценке исторических событий принимали участие и женщины. Сходство душевной организации и здесь сыграло бы свою роль и дало бы ключ к более тонкому пониманию страстей и потребностей, смутных народных движений и религиозных эмоций.

Что же касается до области чистого искусства, как-то: скульптура, живопись, музыка, то тот же Зиммель говорит, что совершенно не приходится сомневаться в том, что и здесь женщина проявит свой индивидуальный, ей одной присущий характер творчества, и не потому даже, что у женщины другое отношение к жизни, другие идеалы, но потому что обще известен факт, насколько живопись и скульптура зависят от физико-психических условий, от способа превращения душевных процессов в физические, от влияния нервной системы на характер ощущений.

Характер проявлений внутренней жизни женщины, ее особая, зависящая от анатомических и физиологических особенностей ее организма, манера двигаться, отношение к пространству, все это позволяет ожидать от нее в сфере искусства особого понимания и обработки явлений. В рисунках Доры Гиц и художницы Кольвиц, говорит Зиммель, чувствуется такое общее настроение и специфически женская оригинальность, какую он никогда не встречал в произведениях мужчин. По этому поводу он говорит, что здесь несомненно выступает огромная разница женского жизненного принципа от мужского.

Конечно, какого бы высокого развития ни достигла женская культура в разрешении высших задач человеческой жизни, женщине все же придется работать рука об руку с мужчиной, соединяя свой женский элемент с мужским. Но предварительно образование и

права женщин, так долго оставшиеся в пренебрежении сравнительно с мужскими, должны пройти стадии внешнего равенства, и только тогда будет осуществлен синтез: объективная культура, обогащенная вкладом специфически женского творчества.

Возвращаясь опять к Тэйлору, надо сказать, что, с точки зрения настоящего момента, Тэйлор разрешает проблему женского труда гораздо совершеннее, нежели теоретики-социологи и политические доктринеры.

А главное, он разрешает ее сейчас, не ожидая осуществления того строя, который не перестает сниться несчастному человечеству.

Социализм очень много переписывал векселей на будущий строй, откладывая этим решение массы вопросов, мучающих человечество в настоящий момент, в настоящее время. К числу таких вопросов, отложенных до будущего социального строя, относится и женский вопрос во всем его многообразии. Теоретики-социологи предлагали женщинам бороться за общечеловеческие или, вернее, за общеклассовые интересы, не выделяя из них своих индивидуальных прав, зависящих от ее пола. Они выработали общую для обоих полов программу борьбы, совершенно не считаясь с индивидуальными особенностями женской природы.

Как это ни странно, но феминистки до самого последнего времени более всего стояли на почве борьбы за общие права, нежели за права специфически женские. И только в самое последнее время стали появляться такие вожди феминизма, как Нелли Руссель, Жанна Дюбуа и др., которые из-за общих прав видят и те женские права, которые необходимы для освобождения женщины.

Таким неоспоримым правом является право участия женщины в труде и строительстве общественной жизни, в созидании культурных ценностей во всем их многообразии, но сообразно с физическими духовными качествами женской природы.

Не приводя исчерпывающего значения принципам системы Тейлора в разрешении проблемы женского труда, вообще, так как это и не входило в его задачи, тем не менее нельзя не отметить того, что с широким распространением его системы проблема женского труда вступает в новый фазис своего существования.

(Женский вестник. – 1915. – № 1. – С. 14–16; № 2. – С. 39–41)

Додаток 3

Проблеми виховання та освіти жінок

Мерхелевич Е.

Идея совместного обучения в истории нашей школы и ее политическое значение (Доклад, читанный 14 декабря 1908 г. на I Всероссийском женском съезде)

Я попытаюсь указать в своем докладе то место, которое занимает в истории образования идея равноценной школы и совместного обучения; благодаря той тесной связи, которая существует между школой и жизнью, эта идея получает крупное политическое значение: школа отражает на себе политическую обстановку времени и в свою очередь влияет на жизнь.

Моменты сильного общественного подъема характеризуются ростом личности, обострением самосознания: человек властно заявляет свои права на то широкое умственное и нравственное развитие, без которого невозможна осмысленная сознательная работа.

Чем выше ценится в данном обществе человеческая личность, тем шире ставятся просветительные задачи, распространяя свои лучи на все слои населения и на оба пола. И здесь еще раз успехи женщин сливаются с победой демократических принципов.

В истории женского образования в России замечается два параллельных течения: первое нераздельно господствовало до второй половины прошлого столетия, выдвигая идею обособленной школы, специально женской, «приноровленной к особенностям женской природы».

Это учение не видело в женщине «человека», а только мать и воспитательницу будущих поколений. Материнство оно рассматривало как профессию и требовало, чтобы воспитание и образование женщины свелось к подготовке к этой профессии.

Если бы это течение создало научную теорию воспитания, основанного на данных психологических изысканий, мы обязаны были бы с ним, так или иначе, считаться; но такой теории, – у нас по крайней мере, – оно не создало и на практике свелось к урезыванию, выкраиванию из программы женской школы всего, что могло бы вывести женщину из сферы «тихих семейных обязанностей» на арену общественного служения.

Вторая идея, – равноценной школы для обоих полов – эволюционирует медленно, начиная с 60-х годов, причем моменты ее развития совпадают с подъемом общественной волны и падают вместе с нею.

В эпоху того культурного расцвета, которое сопровождало освобождение рабов, педагогическая литература выставила своей главной задачей создание общеобразовательной школы; тогда же лучшие ее представители наметили также уравнение мужского и женского образования, а единичные голоса раздалось в пользу совместного обучения в учебных заведениях всех типов.

Этот короткий период торжества идеализма оставил после себя глубокий след; создались открытые сословные женские средние училища; женщины проникли в университет.

К сожалению, за короткой весной последовал не период воплощения намеченных принципов в реальные формы, а сразу настал период продолжительной осени, падения и увядания идеалов уже в 1864 году, когда осуществляется общая учебная реформа, новые лозунги проводятся в жизнь вяло, нерешительно, с обычной непоследовательностью. Как и другие преобразования, школьная реформа искажается наставшей реакцией, принимая печать двойственности.

60-е годы не завещали будущему единой общеобразовательной школы: она осталась расколота на школу мужскую и женскую, а первая в свою очередь разделилась на гимназию классическую, реальную и временно осуществленную гимназию третьего типа, среднего между ними.

В области высшего образования явилась университетская автономия. В основание ее легло самоуправление профессорской корпорации, но молодежи было отказано в корпоративном устройстве, и в вопрос о свободе учения и преподавания был решен отрицательно.

Реакционное движение всего печальнее отразилось на менее защищенной половине населения: женщины были изгнаны из университета.

Наследием 60-х годов осталась женская гимназия, но равноценной мужской она не сделалась: программы не были уравнены. Если древние языки составляют необходимое условие общего образования, то последовательно было бы ввести их и в женскую школу. Это не было сделано, очевидно, потому, что в сущности общее образование признавалось законным правом мужчины, а женщине исподтишка подсовывали образование, приноровленное «к особенностям женского пола». Различная оценка той и другой школы видна из способов

материального обеспечения: в то время как мужские гимназии признавались государственной потребностью и обеспечивались государством, женские гимназии жили изо дня в день на средства частных лиц и обществ.

Настает мрачное время Толстого с его тенденцией превратить школу в служанку правительственной политики и изгнать из нее все живое; производится коренная ломка мужской гимназии во имя классицизма; подготавливается разрушение университетской автономии.

В этот период мы не должны ждать расцвета идеи равноценной школы и совместного обучения: действительно женская гимназия остается в стороне от общего движения, новый устав ее подтверждает существующее различие программ. Кроме классической гимназии Фишер, древние языки вводятся, как необязательные предметы, лишь в девяти гимназиях.

Впрочем, это едва ли не единственный случай в истории женского образования, когда обособление его от мужского было до известной степени выгодно для женщин, так как женская школа не потерпела той ломки, которая через 20 лет применения классицизма привела к упадку мужской общеобразовательной школы, к уменьшению числа учащихся в ней; но, с другой стороны, не надо, однако, забывать, что неравенство программ послужило поводом для того, чтобы оставить перед женщинами закрытыми двери университета.

В истории просвещения и за это безвременье замечается крупный шаг вперед: усилиями нескольких самоотверженных лиц создаются высшие женские учебные заведения.

Современная литература указывает, что творцы их сделали ошибку, двинув высшее женское образование по новому руслу, – от совместного обучения в сторону обособленных высших учебных заведений. Эта ошибка была естественна, неизбежна в условиях времени.

Замечательно, что принцип совместного обучения как будто нашел защитника не более не менее, как в лице министра Толстого: когда женщины, получив категорический отказ в приеме в университеты, обратились с просьбой открыть университетские курсы для одних женщин, министр объявил себя противником такого обособленного высшего образования от мужского. Но мы не должны обманывать себя в истинном характере его мотивов: он запретил академические курсы под предлогом, что женщины к ним не подготовлены и в то же время мотивировал отказ в субсидии тем, что высшее образование не оправдывается государственной потребностью; очевидно, идея

равноценного образования не признавалась им, и, разрешая публичные популярные курсы для лиц обоего пола, он преследовал особые задачи.

В таком виде курсы казались ему не опасны; отсутствие систематичности в занятиях, при постоянно меняющемся составе слушателей, должно было служить ручательством того, что они не превратятся в высшее учебное заведение, удовлетворяющее научные притязания женщин. Очевидно, так поняли его намерение поборницы высшего женского образования при создании отдельных для женщин курсов.

Для нас важно то, что реакционные веяния эпохи заглушили идею равноценной школы и совместного обучения.

Ретроградные намерения Толстого являлись часто в замаскированном виде; обнажаются они в следующую эпоху 80-х годов, когда производится последовательное применение классицизма и правительство откровенно возвращается к дореформенной эпохе, к старой сословной школе.

Характерным явлением времени служит развитие сети профессиональных школ мужских и женских.

Если 60-е годы выставили на своем знамени общее образование, то экономические требования должны были напомнить о том, что, кроме общей, нужны еще специальные школы, отвечающие стремлениям к заработку; необходимость их очевидна, но в руках правительства система профессиональных школ явилась орудием кастовой политики. Рядом искусственных мер производится фильтрация состава учащихся. Общее развитие становится привилегией меньшинства; для массы разночинцев, которые выбрасываются из гимназий, остается профессиональное обучение.

Мужская и женская школы уравниваются только в одном направлении: в проведении сословных тенденций, в гашении свободного духа. Однако, никакие преграды не могут затормозить исторического процесса: только что основанные женские курсы, осмеиваемые и гонимые, продолжают расти, развиваться и получают все более университетский характер.

Подводя итоги сказанному, мы видим, что 1) сторонники обособленной школы, несмотря на ее долголетнее существование, не выставили в ее защиту никакой научной теории воспитания, они опирались на голословные утверждения; 2) идея обособленной школы крепла в моменты понижения общественной жизни и обслуживала реакцию; 3) параллельно ей развивается другая идея равноценной

школы. В борьбе этих двух течений женская школа сложилась в виде плохого, урезанного сколка с мужских учебных заведений, но имеет наклон постепенно приближаться по типу к мужским учебным заведениям; 4) только в наше время идея равноценной школы получает полное развитие и выливается в требование совместного обучения. Она разрабатывается в литературе и частью проводится в жизнь.

Пусть нас не пугает, что теперешнее безвременье задушит эту идею. Наша реакция не похожа на предыдущие дни застоя. Движение, которое мы пережили, слишком широко и глубоко захватило жизнь, чтобы стали возможны та апатия, то духовное растление, которое принесли с собой 80-е годы. В наставшей тишине продолжается глубокая культурная работа, одним из результатов которой явилась намеченная школьная реформа.

До сих пор я привела в пользу совместного обучения доказательства отрицательного характера. Я говорила о том, что обособленная школа на основании опыта прошлого должна быть отвергнута и, следовательно, нам остается одно – ввести школу смешанного состава. Далее я указала на то, что несмотря на внешние препятствия, мы, несомненно, и неуклонно идем к осуществлению этой идеи.

Мне осталось только сказать, на каком основании мы полагаем, что новая школа будет действительно лучше старой.

Фактический материал который нам удалось собрать относительно смешанных школ, введенных в России и за границей, говорит в их пользу, но эти указания опыта можно подкрепить теоретическими соображениями: несмотря на кратковременное существование смешанной школы, наблюдения педагогов сходятся с выводами, добытыми сравнительной психологией полов и дают возможность обосновать значение совместного обучения, устанавливающего с ранних лет нормальные отношения между детьми, как фактора правильного полового воспитания, призванного оздоровить общественную атмосферу, несмотря на голословные утверждения наших противников, что оно таит опасность для нравственности.

В пределах моего доклада я хочу остановиться еще на другой стороне вопроса, на значении совместного обучения, как фактора эволюции права.

Современное течение в этой науке выясняет зависимость политических форм от нашего правосознания. Оно изучает законы его развития и приходит к выводу, что право есть психический фактор, который коренится в условиях нашей психической организации.

Разнообразные условия действуют на создание нашего духовного склада, но самые коренные, самые прочные основы его закладываются еще на школьной скамье. С этой точки зрения намечается огромная роль школы: она призвана не только воспитывать нравственность, давать человеку общие идеальные директивы, она может также воспитывать народную психику в сторону правовых идей и содействовать этим усовершенствованию существующего общественного порядка.

Воздействуя своим воспитательным элементом на человеческую личность, школа становится творцом того права, которое раскрепостит личность и даст защиту слабому против сильного.

Совместное обучение, осуждая различие, которое уже с детства проводится между мужчиной и женщиной, открывая им доступ к общей работе, подчиняя их общей дисциплине, общим нормам, содействует искоренению того неравенства между полами, которое составляет одно из самых больших мест нашего социального строя и в этом отношении может стать могучим двигателем правового прогресса.

(Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 5–9).

Чехов Н. А.

Профессора о вольнослушательницах

Весною нынешнего года стало известно, что министерство народного просвещения, в лице министра г. Шварца, намерено удалить из университетов всех вольнослушательниц, допущенных туда тем же при министрах Толстом и Кауфмане. 16-го мая были утверждены министром в изменение и дополнение существующих циркулярных распоряжений новые правила об условиях приема в студенты и вольнослушатели университета и других высших учебных заведений.

В этих правилах, в отделе «о посторонних слушателях», значилось черным по белому: § 4. Лица женского пола ни в коем случае не принимаются в число посторонних слушателей. § 8. Посторонние слушатели ежегодно возобновляют свое право на пребывание в учебном заведении. § 9. Лица бывшие посторонними слушателями в текущем учебном году, но не удовлетворяющие изложенным выше условиям, не могут быть вновь зачисляемы в посторонние слушатели с будущего учебного года».

Стало совершенно ясным, что министерство не только намерено не допускать приема в университеты новых вольнослушательниц, но твердо решилось удалить оттуда и всех ранее принятых и уже в течении года или двух лет посещающих лекции. Вольнослушательницы, впрочем, не только посещали лекции: многие из них участвовали, наравне со студентами, во всех практических занятиях, семинариях и сдавали курсовые экзамены. С тех пор, как по уставу 1884 года, в университетах были введены государственные экзамены, ценность университетского диплома, в глазах общества, понизилась; среди студентов некоторые стали считать для себя достаточным удостоверение от университета об окончании полного курса наук. В общественных учреждениях, на частных местах, среди деятелей либеральных профессий лица эти встречали такой же прием, как и дипломированные университетанты. Никому в голову не приходило уже считать этих лиц недоучками, не получившими высшего образования. Курсовые испытания при этих условиях получали значение простой проверки знаний слушателей, приобретенных ими под руководством профессора. Одновременно с падением юридического значения испытаний возвысилась их моральная ценность, как в глазах студенчества, так и всего общества. Так стали смотреть на эти испытания лучшие студенты, так посмотрели на них и все те вольнослушательницы, которые, не имея на то юридического права, обращались к профессорам с просьбою допустить их к испытаниям. И большинство профессоров

исполнило эту просьбу¹. Блестящие результаты этих испытаний упрочивали положение вольнослушательниц в университетах и давали возможность профессорам и другим преподавателям ближе ознакомиться с их подготовкою и знаниями. Вполне естественно, что в тот момент, когда занятия эти так неожиданно и грубо были прерваны министерскими распоряжениями, вольнослушательницы в поисках тех средств, которыми можно было бы добиться хотя бы права докончить начатое образование, остановились на мысли попросить профессоров дать им компетентный отзыв о их занятиях, об обнаруженных ими на испытаниях успехах и, кстати, высказать свое мнение о желательности допущения женщин в университеты.

Майская конференция вольнослушательниц университетов решила обратиться ко всем профессорам и преподавателям университетов через редакцию журнала «Союз Женщин» с анкетой следующего содержания:

«В целях ознакомления общества с результатами пребывания вольнослушательниц в университетах, редакция журнала «Союз Женщин» просит гг. профессоров и приват-доцентов ответить на следующие четыре вопроса:

1. Достаточна ли научная подготовка вольнослушательниц к слушанию и усвоению университетских лекций?
2. Проявили ли вольнослушательницы достаточную трудоспособность?
3. Каковы результаты проверочных работ?
4. Считаете ли вы требование женщин о допущении их в университеты целесообразным и законным; если нет, то почему?».

Желание выяснить возможно скорее свое положение и запастись в течении каникул материалом, необходимым в предстоящей борьбе за оставление в университетах, заставило вольнослушательниц рискнуть разослать эту анкету в самое неудобное время, когда почти все профессора уже уехали на каникулы с мест своего постоянного жительства. На получение ответов от большей части профессоров трудно было рассчитывать. Тем не менее, и число полученных ответов, все-таки довольно значительное (198), и особенно то удивительное единодушие, которое мы встречаем в отзывах профессоров, дают полное право считать, что высказанное отвечающими на анкету мнение является мнением почти всего профессорского мира.

Мы являемся в настоящее время свидетелями удивительного спора между жаждущей знания, вполне подготовленной к нему, молодежью,

¹ Вот что пишет профессор Рейн (он считает совместное обучение несвоевременным): «Проверку я предлагал слушательницам, вопреки распоряжению свыше – «не производить экзаменов», считая, что фактическая проверка знаний, устраиваемых лекциями, для женщин представляется единственным средством доказать свою равную способность с мужчинами в деле науки».

просящей о позволении получить это знание, и представителем ведомства народного просвещения, отказывающим в этом. Теперь к этому спору присоединяется и компетентный голос профессоров, учителей и наставников этой молодежи, успевших уже лично и близко ознакомиться с ее подготовкою и успехами.

До настоящего времени всего получено 198 ответов от профессоров и преподавателей университетов, которые между различными университетами распределяются следующим образом:

От Московского.....	100
Казанского.....	29
Петербургского.....	23
Юрьевского (Дерптского).....	14
Одесского (Новороссийского)...	12
Харьковского	10
Томского.....	4
Варшавского.....	1
Ярославского лицея.....	1
Киевского.....	0
Неуказанных заведений.....	2

По факультетам эти профессора распределяются следующим образом:

Физико-математического.....	65
Юридического.....	46
Медицинского.....	42
Историко-филологического.....	33
Профессор богословия.....	1

Определенные ответы на четыре поставленные вопроса дали 193 (из 198)², и вот подсчет положительных и отрицательных ответов:

Да	Нет	Не дали определенный ответ ³
1. Достаточна ли подготовка вольнослушательниц?		
152	11	30
2. Проявляют ли вольнослушательницы трудоспособность?		
161	1	31

² В этот счет не вошли четыре нижеуказанных профессора, приславшие в ответ целые статьи. После окончания настоящей статьи поступило еще 4 ответа.

³ Некоторые из профессоров (28) не дали ответа на некоторые вопросы вследствие того, что им не приходилось лично экзаменовывать вольнослушательниц и вести практические занятия с ними.

3. Хороши ли результаты испытаний и практических работ?

136   1   46

4. Целесообразно ли и законно ли допущение женщин в университеты?

174   13   6

Вопрос, поставленный анкетой гг. профессорам, многих из них заинтересовал настолько, что они пожелали высказаться подробнее. Некоторые, М. М. Ковалевский, А. В. Завадский, исп. обязанности ректора петербургского университета В. М. Шимкевич и И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, прислали более или менее обширные статьи, представляющие из себя обстоятельную и часто очень горячую защиту справедливых требований женщин о допущении в университеты. Проф. Н. Савельев прислал даже целую брошюру о праве на университетское и в частности на медицинское образование, посвященное этому вопросу⁴.

Столь значительное число ответов от лиц, несомненно, представляющих лучшую или, по крайней мере, образованнейшую часть русского общества, уже само по себе является весьма важным показателем для определения господствующего в этом обществе воззрения на женское высшее образование. Не надо еще упускать из виду того, что лица эти являются наставниками большей части подрастающего поколения, и их мнение будет мнением и следующего поколения.

Вполне естественно было бы ожидать большого разнообразия во мнениях, но, к удивлению, общее впечатление получается как раз обратное. Огромное большинство профессоров выражаются удивительно единодушно, дополняя доводы друг друга новыми, часто весьма ценными, соображениями.

Но рассмотрим ответы на эти вопросы в том порядке, в каком поставлены они в анкете.

1. Достаточна ли подготовка вольнослушательниц?

Поставленный в такой форме, без сравнения или отношения к подготовке вольнослушателей и студентов, этот вопрос послужил поводом к недоразумению некоторых, и они отвечали на него отрицательно, прибавив в то время, что и подготовка студентов так же недостаточна. Впрочем, огромное большинство (152) признают ее достаточной. Особенно важными являются ответы тех профессоров, которые говорят о достаточности подготовки вольнослушательниц

⁴ С этими статьями читатели журнала «С. Ж.» частью уже знакомы; остальные в настоящем и следующем номерах.

не вообще, а применительно к их предметам и факультетам. Имеется целый ряд ответов от профессоров всех факультетов, указывающих на то, что именно для их факультетов или предметов подготовка вольнослушательниц вполне достаточна.

Вот некоторые из таких ответов: «По юридическому факультету не ниже подготовки студентов». «По биологическим наукам вольнослушательницы так же мало подготовлены, как и студенты». «По химии не ниже подготовки, окончивших мужские гимназии». «Подготовка вольнослушательниц для медицинского факультета достаточна». Особенно характерен ответ профессора классической филологии: «Подготовка вольнослушательниц вполне достаточна и в большинстве случаев несколько не уступает подготовке студентов». Другой профессор древних языков говорит: «Вольнослушательницы сделали все от них зависящее, чтобы пополнить недостаток знаний по древним языкам».

Только единичные ответы некоторых, очевидно, очень требовательных профессоров, свидетельствуют о недостаточной подготовке вольнослушательниц по математике и древним языкам. Но они тут же прибавляют или то, что в этом виною разницы программ средних учебных заведений, или что «за женщинами то преимущество, что они больше студентов озабочены пополнением пробелов гимназического образования», или, наконец, на то, что за последние годы вообще уровень подготовки лиц, поступающих в университеты, понизился. Есть отдельные указания на недостаточность подготовки окончивших семиклассные гимназии и женские епархиальные училища. Вообще по этому пункту отрицательных ответов получено всего 11 (около 5 %).

Рядом с этим нельзя не отметить тех отзывов, которые указывают на преимущества подготовки вольнослушательниц. «Подготовка для естественного отделения физико-математического факультета у женщин лучше, чем у мужчин-студентов», пишет профессор зоологии. «Вольнослушательницы выгодно отличаются от студентов знанием новых языков», пишет профессор истории.

Подчеркивается некоторыми и более добросовестное и твердое усвоение курса средней школы вольнослушательницами и присутствие среди них значительного числа лиц, уже получивших высшее образование на высших женских курсах или в заграничных университетах.

Наконец, особенно характерен ответ одного профессора политической экономии: «Если бы подготовка женщины и была бы недостаточна для университета, это не имело бы существенного значения. В университете ей пришлось бы пробыть более четырех лет, и то, что ей, не по ее же вине, не дала средняя школа, профессора сумели бы восполнить».

2. Проявили ли вольнослушательницы достаточную трудоспособность?

Мнения по этому вопросу профессоров удивительно единодушны. Из 162 профессоров, которые имели возможность лично наблюдать занятия вольнослушательниц в университетах, 161 отвечали на этот вопрос утвердительно, и только 1 отрицает эту работоспособность. Этот один, впрочем, отвечал отрицательно на все четыре вопроса анкеты и явился, к счастью, *единичным*, абсолютным противником женщин в университетах.

Значительная часть профессоров не ограничилась простым удостоверением факта достаточной трудоспособности вольнослушательниц, но сочла своим долгом высказать по этому поводу еще несколько своих соображений.

«Трудоспособность вольнослушательниц громадная, – пишет профессор томского университета. – Они работают больше студентов». «По трудоспособности вольнослушательницы стоят выше студентов» и т. п. Преимущество их в этом отношении над студентами подтверждается целым рядом таких же ответов. – «Внимание и добросовестность вольнослушательниц, пишет профессор петербургского университета, вне всякого сомнения. Женщина поднимает в университете рабочую атмосферу». «Работоспособность женщины очень велика. Они отлично справляются с материалами и проявляют тот огонь, которого часто не хватает студентам. Идеалистическое их отношение к познанию для меня несомненный факт». «О работоспособности вольнослушательниц не может быть двух мнений. Они подают пример аккуратности и добросовестного отношения к делу». «Трудоспособность вольнослушательниц выше всяких похвал». «Некоторые из них проявляют поразительную трудоспособность». «Стремление к работе у них гораздо интенсивнее, чем у студентов». «Вольнослушательницы проявили в работе очень большую энергию и очень быстро сравнялись со своими коллегами студентами (и это говорит профессор классической филологии). Они способствовали своим примером успешному ходу работ студентов».

Особенно характерным является мнение одного из профессоров Юрьевского университета, который говорит: «Женщины вообще трудоспособнее и трудолюбивее мужчин. Первенствующее положение студентов легко может перейти к слушательницам. Студенты это осознают и, с одной стороны, стали относиться к вольнослушательницам недоброжелательно, а, с другой, – сами стали заниматься усерднее».

3. Каковы результаты проверочных испытаний и практических работ?

Результаты анкеты по этому вопросу те же, что и по предыдущему. Только один профессор (тот же самый) отрицает успешность занятий вольнослушательниц. Все остальные (136), имевшие случай экзаменов вольнослушательниц и руководить их практическими занятиями, положительно в восторге и от их ответов, и от их занятий.

«Результаты экзаменов вполне удовлетворительны, – пишет томский профессор. – По практическим занятиям (По политической экономии) вольнослушательницы обнаружили превосходную подготовку, прекрасное умение разбираться в теоретических вопросах, способность литературного изложения». «Отношение к предмету вполне сознательное». «Практические занятия вольнослушательниц шли превосходно. Экзамены обнаружили прекрасные знания, и успехи вольнослушательниц были положительно блестящие». «Из 63 экзаменовавшихся по химии 53 получили весьма удовлетворительно». «Общий уровень ответов вольнослушательниц выше того, который для студентов отмечается отзывом весьма удовлетворительно». «Вольнослушательницы своими ответами поднимали уровень требований преподавателей». «Ответы тех немногих (к сожалению) вольнослушательниц, пишет профессор политической экономии, с которыми мне приходилось беседовать на экзаменах, явились единственными минутами передышки и удовлетворения».

Отмечают профессора в целом ряд ответов, и благотворное влияние такой работы вольнослушательниц на студентов. «Участие в семинарах вольнослушательниц, пишет один из них, полезно, благодаря некоторому различию в подготовке и в самих приемах мышления. Все это будило дух соперничества и желание более интенсивной работы студентов». «Ответы вольнослушательниц заинтересовывали студентов». «У меня с экзамена, пишет один профессор-юрист, иногда уходили некоторые студенты, прослушав очень хорошие ответы вольнослушательниц, и, видимо, стесняясь обнаружить плохие, сравнительно с ними, познания». «Возникновение соревнования между мужской и женской половинами университетских учащихся, являясь одним из могучих педагогических импульсов к успешному прохождению научных курсов, побуждает даже *всемерно поощрять* поступление в высшие мужские учебные заведения женщин». (Мнение профессора казанского университета).

Наконец, некоторые из профессоров указывают по своим наилучшим достоинствам работы вольнослушательниц. Один сообщает о замечательной работе его слушательницы по вопросу о юридическом положении женщины в России, другой указывает на участие женщин в коллективной, уже напечатанной работе студентов его университета («Студенческий квартирный вопрос»). «Некоторые

рефераты вольнослушательниц, по свидетельству профессора истории русской литературы, были целыми научными исследованиями».

4. Считаете ли вы требование женщин о допущении их в университет целесообразным и законным?

Этот двойной вопрос привлек особенное внимание профессоров, отвечавших на анкету. Из всего числа отвечавших (198) только 6 уклонились от ответа на этот вопрос. Некоторые сочли нужным посвятить этому вопросу целые статьи, которые частью напечатаны (М. М. Ковалевского, А. В. Завадского), а частью печатаются в настоящем номере «Союза Женщин» (А. В. Шимкевича и И. А. Бодуэн-де-Куртенэ).

Прежде всего, по вопросу законности пребывания в университете вольнослушательниц с юридической точки зрения важно отметить мнение профессоров-юристов. Решительно все они (46), без исключения, признали требование женщин законным; усомнились в законности этого пребывания только 13 лиц; в большинстве случаев это профессора-медики и среди них нет *ни одного* юриста.

Во главе этих юристов, во всеоружии знания и авторитета, стоит С. А. Муромцев. Вот его краткий, но ясный и точный отзыв: «Нет разумных причин к препятствию женщинам получать высшее образование, коль скоро они обладают для того необходимою подготовкою; затруднения, усматриваемые к тому в законе, не представляются непреодолимыми в виду статьи 520 св. зак. т. XI, ч. I, предоставляющей допущение в университеты, сверх студентов, посторонних лиц – власти министра. Слово «лицо» обнимает собою лиц обою пола, что усматривается многочисленными постановлениями закона».

По мнению профессора юриста (петербургского университета) удаление женщин из университета не может основываться на уставе 1884 г., потому что целый ряд основных положений этого устава уже отменены, или исчезли сами собою (семестры уничтожены, государственные экзамены сведены к нулю, требование от профессоров докторских дипломов не практикуется и т.п.). «Весь современный строй университета стоит в противоречии с уставом 1884 г., и нахождение вольнослушательниц в университете – лишь одно из частичных отступлений». «С формальной стороны допущение советами женщин в университеты *вполне законно*, ибо прием посторонних слушателей регулируется статьей 120 устава 1884 г., которая говорит (в противоположность 116 ст. о приеме в студенты): «Сверх студентов допускаются к слушанию лекций и к другим университетским занятиям также *посторонние лица*, имеющие определенное общественное положение или занятие». О поле этих посторонних лиц ничего не сказано, и недаром в циркуляре от 21-го мая 1908 г. введен 4-й пункт, преграждающий прием в университет лицам женского пола».

Мнение других профессоров сводится по этому вопросу к тому, что советы, получив автономию, имели право открыть двери университетов женщинам, и что такой порядок приема сторонних лиц (женского пола) был утвержден министром народного просвещения, т. е. выполнено и требование устава 1884 г.

Некоторые, впрочем, рассматривают этот вопрос не в русском законодательстве, а с точки зрения общих правовых норм и, естественно, не находят оснований к ограничению для женщин доступа в университеты. «Право на научное образование столь же неоспоримо, как право дышать, пить и есть». «Русская женщина имеет уже историческое право на допущение в университеты». «Предписание завязывать глаза зрячему никогда не может быть законным: зрячий же непременно будет смотреть».

По вопросу о желательности пребывания женщин в университете высказываются очень многие из отвечавших и некоторые очень горячо.

«Совместная работа молодых людей и молодых девушек, говорит юрист томского университета, стимулирует научные занятия, облагораживает атмосферу аудитории».

О благотворном влиянии пребывания женщин в университете на студентов говорят и другие. «Присутствие женщин в университете весьма желательно. Это подняло бы студенчество, с точки зрения культурности». «Пребывание женщин в стенах университета целесообразно и желательно для успеха самой университетской науки». «Целесообразно с точки зрения поднятия мужской морали». «Желательно для воспитания учащейся молодежи и поднятия в ней значительно упавшего чувства порядочности».

Возражения некоторых (3-х или 4-х) о несвоевременности или неудобствах совместного обучения тонут в массе ответов, указывающих на выгодные стороны сотрудничества мужчин и женщин.

Еще важные указания на преимущество допущения женщин в университеты пред предлагаемым некоторыми расширением высших женских курсов. «Допущение женщин в университеты – это самый дешевый способ обеспечить женщине высшее образование»... «Высшие женские курсы только переходная ступень к принятию женщин в университеты с равными правами со студентами». «Высшие курсы не могут заменить университет. Они понижают общий уровень высшего образования в стране».

Об уравнивании прав вольнослушательниц с правами студентов говорят и другие ответы: – «Институт вольнослушательниц – и тем более допускаемых к экзамену – совершенно бессмысленен: в университете должны быть только студенты и студентки с одинаковыми правами».

Некоторые ответы подчеркивают общекультурное значение допущения женщин в университеты.

«Широкое допущение женщин к высшему образованию дает России возможность вдвое скорее достигнуть высокого развития. Высшее образование женщин – одна из поздних, но лучших гарантий культуры и прогресса». «Допущение женщин в университет желательно в целях повышения общего культурного уровня страны». «Раз на женщину преимущественно ложится бремя воспитания детей, будущих граждан, государство совершает преступление против современной культуры, ставя женщинам преграды к высшему, равному с мужчиной, образованию. Оно совершает преступление и против нации, понижая в целой ее половине степень образованности и чувства человеческого достоинства».

Некоторые из отвечавших на анкету профессоров вышли из намеченных рамок и дополнили свой ответ такими сведениями и замечаниями, которые являются особенно ценными.

«К чести русских студентов и русских вольнослушательниц, – говорит один профессор Юрьевского университета, я должен, прежде всего, отметить, что переход к аудитории из студентов и студенток совершился как бы совершенно незаметно. Вольнослушательницы заняли свои места, не требуя от студентов никаких особых услуг, ни указаний; совершенно просто и сразу между двумя разрядами учащихся установились совершенно равные отношения». «Может быть, для спасения души, говорит профессор московского университета, необходимы отдельные монастыри, мужские и женские, но для изучения науки и для научной работы нет необходимости в отдельных для женщин и мужчин высших учебных заведениях».

«Считаю, пишет естественник, что атмосфера ученой деятельности в области чистого знания особенно подходящая для женского характера, так как наука требует самоотречения и самопожертвования, на что женщины особенно способны». «Для вольнослушательниц характеры, пишет профессор административного права, консерватизм мнения, осторожность в выводах и внимательное отношение к фактам. Таким образом, для изучения специальности они представляют чрезвычайно много благоприятных данных».

«Я думаю, пишет профессор харьковского университета, что совместное обучение будет привлекать оба пола к занятиям. При раздельном обучении желание быть вместе может заставить молодых людей не пойти на лекции и занятия; при совместном же обучении это же желание заставит пойти туда и менее усердного из двух; взаимное же соревнование поднимет производительность труда. Совместные занятия сблизят молодых людей одинаковых вкусов и склонностей, и только они могут породить такие супружества, как супруги Кюри. А какое же сближение более возвышенно, как не сближение за общей работой».

«Особенно желательна совместная работа женщин и мужчин в университетах, как она всюду желательна в нашей жизни. Может быть, на этом зиждется славное будущее человечества, у которого теперь так много грязного, животного».

Насколько все эти ответы искренни, можно судить из следующих слов: «Считаю нужным сознаться, пишет один, что я прежде был принципиальным противником допущения женщин в университет, но факты – результаты успешности занятий – заставили меня изменить мое прежнее мнение».

Подводя итоги всему сказанному профессорами о вольнослушательницах, мы можем установить, что в этой среде господствующими являются следующие взгляды.

Подготовка вольнослушательниц для всех факультетов является достаточной; для естественноисторического отделения она даже выше подготовки студентов. Недостаточное знание древних языков и, в некоторых случаях, математики восполняется вольнослушательницами в первый же год их пребывания в университете, если они специально посвящают себя этим предметам.

Трудоспособность вольнослушательниц выше трудоспособности студентов и может служить для этих последних примером.

Успехи, обнаруженные вольнослушательницами на экзаменах, были гораздо выше среднего уровня, практические работы велись ими вполне сознательно, с удивительным усердием и не меньшим успехом. Их занятия и успехи повышали общий уровень научного образования в университетах. Право женщин на пребывание в университетах, неоспоримое с точки зрения общих правовых норм, находит себе полное основание и в уставе российских университетов 1884 г. и в следующих постановлениях университетских советов и распоряжениях министров народного просвещения.

Допущение женщин в университеты в высшей степени целесообразно и желательно в их интересах, но и в интересах всего студенчества и самих университетов. Прекращение для женщин доступа в университеты – преступление против культуры и нации.

Имея за собою такой отзыв профессоров, женщины могут смело смотреть вперед: они будут в университетах или университеты перестанут быть университетами.

(Союз Женщин. – 1908. – № 9. – С. 1–9).

Проблеми політичної рівноправності жінок

Покровская М. И.

Отношение русских политических партий к правам женщин

В настоящее время в России быстро создаются политические партии. Они вырабатывают свои программы и распространяют их, желая привлечь к себе возможно большее число членов, в том числе и женщин. Присоединяясь к партиям, последние, конечно не могут не задавать себе вопроса: как относится та или другая партия к женским правам? Признает ли она равноправность женщин или предпочитает оставить их в прежнем рабстве? В настоящей статье мы попытаемся ответить на этот вопрос.

Мы начинаем наш обзор с партии правого порядка. В ее программе (пар. III) говорится: «Возможное расширение избирательного права по мере указаний жизни и дальнейшего культурного развития России до его естественного предела общей, равной, прямой и тайной подачи голосов». Этот параграф выражает ее мнение об избирательных правах русского народа вообще. Права женщин в настоящее время партия совершенно игнорирует.

Таким образом, партия правого порядка откладывает распространение избирательных прав на все население на неопределенно далекое время, когда жизнь на то укажет и культура России позволит. Очевидно, партия находится под влиянием приятного самообольщения правящих классов, что они представляют из себя самую прогрессивную часть общества и что если допустить остальные части к управлению страной, то непременно будет регресс. Очень жаль, что она не сознает, что отнятие у кого бы то ни было права голоса, в общественных делах является самой худшей реакцией и регрессом.

Переходя к союзу 17 октября, мы констатируем, что в ней даже и не поднимался вопрос о политической равноправности женщин. А его председатель, барон Корф, в комиссии петербургской городской думы при обсуждении проекта нового городского положения высказался против женских избирательных прав даже в местном самоуправлении. По отношению к женским избирательным правам он является совершенно солидарным с думской политической партией. Программа последней требует распространения избирательных прав на всех

граждан мужского пола. Таким образом, думская партия категорически высказывается против женской равноправности. Во главе ее стоит бывший председатель думы М. В. Красовский.

Партия демократических реформ заключает в своей среде некоторых известных лиц: проф. Кузьмина-Караваева, М. М. Стасюлевича, К. К. Арсеньева, Д. В. Стасова и некоторых других, от которых можно было бы ожидать прогрессивных взглядов на женские права. Отчасти это оправдывается. Она признает, что представительство в органах местного самоуправления должно быть основано на всеобщем, равном, прямом и закрытом голосовании без различия пола, вероисповедания и национальности, но к женским политическим правам относится отрицательно. В признании за женщинами избирательных прав в органы местного самоуправления видна некоторая уступка партии духу времени. Но для нас гораздо важнее политические права, нежели права в органах местного самоуправления. Если мы будем иметь первые, то будем иметь и последние и все остальное, будем действительно равноправны. Если же мы будем иметь только последние, то нас не освободят от подчинения мужчинам. Потому, не смотря на кажущийся либерализм партии демократических реформ, по отношению к женщинам она является очень консервативной и стремится удерживать их в рабстве.

Программа демократического союза конституционалистов признает равенство перед законом всех российских граждан, без различия пола, вероисповедания и национальности (пар. 7). Но нас приводит в недоумение, почему в параграфе 3 говорится просто о *всеобщей* подаче голосов в народное представительство без прибавления слов: *обоего пола*. Под всеобщим часто подразумевается не всеобщая, а подача голосов только мужчинами. Пропуск двух слов «обоего пола» заставляет с сомнением относиться к демократическому союзу конституционалистов. Сомнение в данном случае тем более основательно, что в параграфе 12 говорится: «Учреждение мелких самоуправляющихся единиц на началах всеобщего, равного, прямого и закрытого голосования без различия пола, вероисповедания и национальности».

Если в пар. 3 под словом «всеобщий» подразумеваются оба пола, то в пар. 12 следовало бы употребить то же выражение, а не упоминать обоего пола. Теперь же программа демократического союза конституционалистов производит такое впечатление, что избирательные права даются женщинам только в мелких самоуправляющихся единицах.

Партия свободомыслящих выставляет в своей программе требование созыва учредительного собрания, основанного на всеобщей, прямой, равной и тайной подаче голосов всех граждан, достигших 25 л., без различия национальности и вероисповедания. О женщинах здесь не упоминается. Можно думать, что партия устраняет их из учредительного собрания, так как в пар. 5, в котором говорится об общегосударственном представительстве, о женщинах упоминается (всеобщее голосование без различия пола). Конечно, женщины не могут согласиться на исключение их из учредительного собрания, которое при выработке основного закона может отнять у них право голоса.

Параграф 27 программы партии свободомыслящих, в котором говорится о суде присяжных, невольно обращает на себя внимание следующим. «По всем делам, говорит он, где подсудимыми или частными обвинителями являются женщины, в число присяжных заседателей должны быть избираемы, в равном с мужчинами числе, и женщины, на началах, подлежащих установлению представительным учреждением». Таким образом, выходит, что мужчины будут судить мужчин и женщин, а женщины только женщин. Мы полагаем, что такой разницы не должно быть. Если мужчины имеют право судить женщин, то и женщины должны иметь право судить мужчин.

Программа свободомыслящих признает обязательным только гражданский брак, а религиозное освящение последнего представляет совести и доброй воле каждого (пар. 29). Она признает необходимым уравнивать женское образование с мужским и в принципе допускает совместное обучение в школах, но не видит необходимости в стеснении особых женских школ.

Нам неизвестно, есть ли подробная программа радикальной партии. У нас под рукой имеется только краткая. В ней говорится (пар. 5), что партия требует без каких бы-то ни было оговорок и ограничений распространения на женщин политических прав.

Крайние левые партии: социал-демократическая и социал-революционная в своих программах признают, что в народном представительстве женщины пользуются равными правами с мужчинами и по закону им предоставляется полная равноправность с последними.

Союз свободы, правды и миролюбия, образовавшийся на юге, требует всеобщего, равного, прямого и тайного избирательного права для всех совершеннолетних русских граждан обоего пола.

В высшей степени любопытную историю представляет из себя вопрос о женской равноправности в партии народной свободы

(конституционно-демократической). Этот вопрос возник в ней еще тогда, когда многие ее члены входили в состав съездов земских и городских деятелей. На первом частном собрании последних (в июле 1905г.) большинство членов высказалось против политических прав женщин. В половине сентября того же года состоялся в Москве новый съезд земских и городских деятелей. Мимоходом на нем был затронут и вопрос об избирательных правах женщин. О. А. Головин объяснил, что предыдущий съезд решил подвергнуть этот вопрос предварительному обсуждению на местах, но еще не получено известий о том, как он решен на местных общественных собраниях. В. Набоков предложил предоставить решение этого вопроса будущему народному представительству, основанному на всеобщем избирательном праве. Съезд большинством 72 голосов против 63 решил не рассматривать этого вопроса. После того в бюро съезда поступило особое мнение 63 (42?) сторонников женской равноправности, которое оспаривало правильность подобного решения и выражало пожелание, чтобы в ближайшем будущем и во всяком случае до наступления времени избрания членов Государственной Думы для обсуждения этого вопроса был созван вновь съезд земских и городских деятелей. (Мотивировка мнения – №11 Жен. В, 1905г.). В ноябре бюро съезда земских и городских деятелей в своем проекте об учредительном собрании уже признает, что право участия в выборах народных представителей принадлежит всем гражданам обоюго пола, достигшим 21 года. На октябрьском съезде конституционно-демократической партии, в которую вошли многие члены съезда земских и городских деятелей, обсуждалась ее программа, и было решено, (пр.14), что народные представители избираются всеобщей, равной и тайной подачей голосов без различия национальности, вероисповедания и пола. К этому параграфу было сделано такое примечание: «По вопросу о немедленном распространении избирательного права на женщин меньшинство осталось при особом мнении, в силу чего съезд признал решение партии по данному вопросу необязательным для большинства».

Когда начали организовываться партии, женщины начали присоединяться к ним. Вступая в конституционно-демократическую партию, они начали протестовать против только что цитированного примечания, совершенно справедливо указывая, что пока оно существует, они не могут считать себя равными членами. На съезде кон.-дем. партии, бывшем в январе текущего года, был снова поднят вопрос о женских политических правах. «Рус. Вед.» сообщают, что он повлек за собой горячие и долгие споры. Прения открылись речью

проф. Петражицкого. «Женский вопрос, – заявил он, – обыкновенно negliжируется, а партия конституционно-демократическая должна отстаивать права всех угнетенных. Этот вопрос должен быть обязательно разрешен в партии и проведен ею в Думе». П.С. Струве, напротив, отстаивал ненужность этого вопроса в настоящий момент из технических соображений. Может ли партия выдвинуть этот вопрос с такой силой, чтобы против него нельзя было возражать? Он думает, что нет. Поэтому примечание к программе, в которой говорится, что меньшинству предлагается остаться при особом мнении, надо сохранить. Речь А. В. Тырковой произвела большое впечатление. Идеологическая ценность партии, говорила она, это – то, что она главным образом рассматривает права равноценности и равноправности человека. Партию обвиняют в том, что она – партия «на случай». Но при таком положении вещей она и действительно может остаться партией на случай. Если партия стоит действительно за всеобщее избирательное право, то примечание в программе – детская игра. Ведь в освободительной борьбе женщина шла на смерть и в тюрьму наравне с мужчиной, значит в тюрьму – вместе, а в представительное собрание нельзя? Примечание к программе должно быть уничтожено, съезд должен санкционировать этим равенство и свободу женщины. П. Н. Милюков пытался разбить доводы госпожи Тырковой указанием на совершенную ненужность уничтожения примечания, в виду того, что на учредительном собрании смысл примечания падет сам собою. Представителем татарского населения было, между прочим, заявлено, что по техническим условиям среди татарского населения почти невозможно провести женское избирательное право благодаря тому, что женщины не имеют права появляться в мужском обществе. Баллотировкой предложение комитета оставить редакцию примечания к пар.14-му было отвергнуто; также было собранием отвергнуто предложение вместо этого примечания внести чье-либо другое в пар.14-му.

Таким образом, у большинства членов конституционно-демократической партии чувство справедливости взяло верх, и она признала женщин равноправными членами своей партии. Партия народной свободы стремится на практике оправдать свое название, высказываясь за освобождение женщин.

На съездах городских и земских деятелей и конституционно-демократической партии выяснилось, что даже передовые в других отношениях люди по отношению к женщинам высказывают себя консерваторами. Таковыми являются П.Н.Милюков и П.Б.Струве. Их несколько не смущает противоречие между их речами о необходимости

свободы для русского народа и настаивании на продолжении рабства для женщин. П.Б. Струве до того был огорчен постановлением январского съезда конституционно-демократической партии, что в своей статье в «Русс. Вед». (№ 16, 1906 г.) осуждает страстные дебаты по поводу примечания к § 14 партии. «Из этого скромного замечания, продиктованного довольно естественными соображениями тактика, говорит он, некоторые члены съезда сделали вопрос принципа. После совершенно не идущих к делу принципиальных дебатов, в которых, конечно не было сказано ничего нового, примечание было упразднено. Практическое значение этого изменения программы равно нулю и время, потраченное на эти дебаты, было потеряно для производительной работы съезда».

Таким образом, по мнению Г. Струве, принципиальное признание равноправности женщин, освобождение целой половины рода человеческого из рабства является настолько ничтожным, что об этом даже не стоит и разговаривать. Очевидно, он не может усвоить себе мысль, что раз целая половина рода человеческого остается в рабстве, о свободе не может быть и речи. В своей только что упомянутой, статье, г. Струве приходит в отчаяние от господствующего в России административного произвола, давящего ростки гражданской свободы и политического самоопределения русского народа, не подозревая, по видимому, что, отстаивая бесправие женщин, он является союзником этого произвола и препятствует скорейшему освобождению России.

Любопытно, что на январском съезде конституционно-демократической партии одним представителем татарского населения было заявлено, что по техническим условиям среди татарского населения почти невозможно провести женское избирательное право благодаря тому, что женщины не имеют права появляться в мужском обществе. Для мужчин это, конечно, является достаточно убедительным доводом, чтобы лишить всех нас политических прав. Но даже татарские женщины, не говоря уже о русских, с ними не согласны. В татарскую газету, издаваемую в Казани, магометанки прислали петицию, в которой требуют себе свободы и политических прав. Мы знаем также, что они не только теоретически требуют себе свободы, но даже стремятся осуществить ее на деле. Грузинки, осетинки, татарки теперь учатся в гимназиях и высших учебных заведениях и свободно появляются в обществе мужчин. Они стремятся сломать двери своей тюрьмы гарема и выйти в свет Божий. Русским женщинам надо им в этом помочь и настаивать на политической равноправности всех русских женщин, к какой бы национальности и вере они не принадлежали. Мужчины

смотрят так: «Раз нельзя всем русским женщинам принимать участие в выборах, то никому их них не следует давать прав». Женщинам же надо взглянуть иначе. Им надо требовать себе политической равноправности с мужчинами и разрушить те преграды, которые мешают им пользоваться свободой и устранять те препятствия, которые воздвигаются на их пути в этом отношении.

Г. Струве высказался против дарования женщинам политических прав из технических соображений, так как, по его мнению, это помешает мужчинам скорее добиться себе политических прав. Подобный аргумент выставляется и другими руководителями конституционно-демократической партии.

Кокошкин в своей статье об основаниях желательной организации народного представительства, в России, напечатанной в «Рус. Вед». (№ 150; 1905 г.) также говорит, что из технических соображений женщинам не следует теперь же давать политических прав, не следует осложнять освободительного движения женским вопросом. Подобными доводами мужчины как бы говорят женщинам: «Мы лучше умеем плавать, нежели вы. Потому одни поплывем к берегу, где так светло и хорошо устроимся там, а потом вернемся за вами. А пока вы, скованные по рукам и ногам, барахтайтесь в этой тине. Если многие из вас утонут не беда. Не погибать же нам с вами». И мужчины спокойно плывут одни к манящему светлому берегу, ярко проявляя тем свой исконный эгоизм. Если судить по-человечески то, следовало бы поступить наоборот и сказать женщинам. «Я сильнее тебя и умею лучше плавать. Поплывем вместе вон к тому прекрасному берегу. В трудных местах я тебе помогу». Но мужчины не привыкли так поступать с женщинами.

Поразительно то, что очень многие женщины соглашаются с мужчинами, что им не следует мешать последним, сидеть пока в тине и ждать, когда те устроятся комфортабельно. Тогда, думают они, и женщинам можно будет требовать частички этого комфорта. «Вы нам мешаете. Сидите смиренно», – сердито говорят мужчины женщинам. И последние смиренно становятся в стороне и ждут, пока их властители соблаговолят обратить на них внимание. Обыкновенно им приходится ждать так долго, что мужчины о них совсем забывают, и когда кто-нибудь укажет на обездоленность женщин, те удивляются что им надо. Женщины жалуются на свое унижение, на те страдания, которые им создаются, но мужчины, привыкшие видеть женщин смиренно стоящими в стороне от жизни, недоверчиво пожимают плечами и усмеваются или говорят: Так жизнь сложилась, веками создалось.

Указание на старину и обычное право также является одним из сильных аргументов против женской равноправности. «В Старом Свете, да и в Новом почти везде женщины не пользуются политическим правом», – вот что приходится слышать русским женщинам, когда они настаивают на своей политической равноправности. И это представляется весьма убедительным не только для мужчин, но и для женщин.

Когда женщины говорят, что надо мужчинам добыть себе права, а потом уже и женщинам можно их дать, то им следовало бы помнить, какое могущественное значение имеют обычаи старины, обычное право в глазах громадного большинства людей. В сущности, главное препятствие, которое женщинам приходится преодолевать в борьбе за свою равноправность, составляют обычаи старины и обычное право. Потому со стороны женщин являются громадной ошибкой, когда они соглашаются ждать, пока мужчины добудут себе новые права, так как тогда перед ними возникает еще одно препятствие, с которым приходится бороться, еще больше увеличивается разница в правовом положении мужчин и женщин, возникает новое обычное право, которое стремится установиться прочно. Русским женщинам надо это помнить и требовать немедленного распространения на них равных с мужчинами избирательных прав в народное представительство, требовать от партий, в которые они вступают немедленного признания их равноправности.

Русские женщины находятся теперь в особо благоприятных условиях для добывания себе политических прав. Парламентаризм только что возникает в России. Ни одна из создавшихся у нас политических партий еще не чувствует под собой достаточно прочной почвы, потому нуждается в союзниках. Мужчины очень хорошо понимают, какими деятельными союзницами и работницами оказываются женщины, потому русские политические партии стремятся залучить в свою среду как можно больше женщин, обещая им равноправность. Женщины должны этим пользоваться и добыть себе политические права теперь же. Они обязаны это сделать не во имя партийных интересов, но во имя блага и процветания России, обновление которой должно быть основано на справедливости и гуманности.

(Женский вестник. –1906. – № 4. – С. 109–111; № 5. – С. 134–138)

Проблеми проституції

Елистратов А.

Бедность и проституция

Итоги различных обследований, предпринимаемых по этиологии проституции как на западе, так и у нас в России, не перестают красноречиво подтверждать результаты старинной анкеты знаменитого Парана-Дюшатле, представившего своим скорбным листом причины названного бедствия в сущности один сплошной безотрадный мартиролог, – перечень бедствий обездоленной женщины. Перед ним данные обследования д-ра П. Е. Обозненко, которому удалось обозреть показания о причинах занятия проституцией всех женщин, опрошенных по этому предмету, при подчинении врачебно-полицейскому надзору в С.–Петербурге за период нескольких лет: из 2934 женщин, давших определенный ответ, 1712 женщин (58,3 %) прямо сослались на нужду, на бедность, на неимение места и занятий. Сверх того оказалось несколько десятков женщин, которые, по их словам, обратились к позорному промыслу вследствие болезни, лишившей их способности к труду, или – ужасно сказать – для воспитания детей, по принуждению со стороны близких, за неимением паспорта, да, наконец, оттого, что «дали бланку», – наложили на них роковое клеймо раньше, чем даже когда они стали настоящими проститутками...

Показания павших женщин о причинах, засосавших их в омут, мы можем проверять изучением условий их жизни до обращения к позорному промыслу. Для этой проверки русская статистика владеет завидным трудом, и в западной литературе не имеющим себе равного, – официальным обследованиям поднадзорной проституции 1 августа 1889 года.

Названным обследованием констатируется факт происхождения из бедных семей, не владеющих материальным достатком, 83 $\frac{1}{2}$ %, – больше четырех пятых общего числа поднадзорных проститутки России. В Петербурге процент проститутки, происходящих из бедных семей, является еще более высоким: для женщин, состоящих под врачебно-полицейским надзором в Петербургской губернии, он достигает 90 %. При родителях и родных, до своего обращения к проституции, жило только 22,7 % женщин; а 18 $\frac{1}{2}$ % проститутки и совсем не имели, ко времени опроса, ни родителей, ни родных. На частной анкете

вышеупомянутого д-ра Обозненко эти цифры подтверждаются еще более резко: всего 6 из ста женщин жило у родных до обращения к позорному промыслу; каждая пятая была круглою сиротою к моменту опроса. Поучительно, далее, что в своих родных губерниях проституцией занималась лишь одна половина всех опрошенных женщин; прочие, за вычетом 3 % иностранок, родились в других губерниях России. Перед нами факт широкого развития пришлой проституции. Ближайшее изучение этого факта обнаружило, что не одно только соседство, географическая близость, определяют степень участия той или другой губернии в проституции обслеженного центра: например, для Петербурга Эстляндская губерния дала проститутток больше, чем вся Финляндия; отдаленная Витебская губ. и еще более отдаленная Смоленская с их бедным населением, с их вырубленными лесами и болотами, с песчаной, каменистой почвой, почти негодной для земледелия, дали почти вдвое более проститутток чем соседняя Выборгская губерния.

С сожалением приходится отнестись к упущению статистикою русской проституции одного важного и легко регистрируемого момента, который в состоянии ярко отразить экономические условия падения женщины: мы имеем в виду вопрос о ее жилище. Посмотрите, в самом деле, какие характерные результаты дают в этом отношении заграничные анкеты. По имеющемуся у нас под руками берлинскому обследованию, оказывается, что целая треть охваченных анкетой проститутток ютятся в углах, а около 6 % и совсем не имеет никакого пристанища. В частности еще более красноречивы жилищные условия девиц до 20 лет: собственную квартирую обладают лишь какие-нибудь 3¹/₂ %; 40 % пользуются только углом для сна и 9¹/₂ не имеют даже и такого угла...

Но что же из того, возразят нам, что не из богатых палат выходит проституция? Ведь бедность может быть побеждена, если, конечно, женщина не порочна, и настойчивым упорным трудом! Позволителен, однако, вопрос, насколько современные условия женского труда ограждают трудящуюся женщину от соблазна и необходимости продавать свое тело?

Две главные сферы приложения женского труда – это домашнее услужение, с одной стороны, и промышленность, ремесленная и фабричная, с другой.

Характерною чертою положения домашней прислуги, обусловленную переживанием крепостнических отношений в самой социально-

экономической организации института домашней «челяди», является глубокое, всестороннее подавление личности человека, поступающего в услужение, произволом другого лица. Находясь постоянно, с раннего утра и до поздней ночи, «к услугам» господ, изолированная в глухой клетке первобытного домашнего хозяйства в чуждой семье, третируемая, как простое орудие для извлечения хозяйственных выгод, – мертвое орудие, в котором проблески человеческого являются только досадными, недопустимыми проявлениями своеволия и дерзости, женщина, состоящая в услужении, принижается до состояния рабыни, неспособной к стойкому сопротивлению, к упорной борьбе за неприкосновенность своей моральной и физической личности. Чувство человеческого достоинства притупляется, самосознание не может развиваться и крепнуть; духовно женщина делается проституткою прежде, чем она, быть может, станет ею физически...

Резкое противоречие между богатством и бедностью, неотвязно преследующее прислугу на каждом шагу, является навязчивым соблазном, ближайшим образом, подготавливающим ее падение. Развращаемая переполненною чашею богатства, которая пенится у ее уст, обдаёт ее своими брызгами и тем не менее ей недоступна, девушка, не обладающая силою внутреннего сопротивления, становится, по выражению мещанского языка, «легкомысленною». Ее надежды, ее наивные мечты не соразмеряются с холодною реальностью жизни. Она поверит в любовь хозяйского сына; она не заметит западни в искушениях, подстерегающих ее, как добычу, приятельницы-сводни.

Искушения обступают девушку тем более плотным кольцом, что она, в судорожных поисках лучшей доли, постоянно переходит с места на место. При отсутствии солидарности со своими товарками по профессии, при недоступном понимании общности интересов всего рабочего класса, девушка, однако протестующая своим хозяевам уходом с места, тем самым лишь ухудшает свое положение. Во время поисков за новым местом она проживает последние гроши, изнашивает необходимую одежду, знакомится с сомнительного свойства углами и с не менее сомнительными посредническими конторами... Людям, бесстыдно эксплуатирующим, посреднически или лично, нужду и беспомощность неимущей женщины в целях разврата, не представится больших затруднений к тому, чтобы увлечь ее в смрадную клоаку проституции.

Для выяснения экономических условий нравственного загрязнения прислуги, нам понадобится вскрыть психологические моменты

подавления и развращения личности, коренящиеся в крепостнических тенденциях института домашней прислуги. Экономическая причина падения одинокой женщины, занятой в промышленности, особенно в мелкой, и так назв. домашней индустрии, обнаружится уже в достаточной степени, если мы ограничимся простым установлением ее прихода-расходного бюджета. При этом мы воспользуемся западными данными, так как у нас в России статистика рабочих бюджетов еще только нарождается.

По официальному обследованию, произведенному во Франции в начале девяностых годов, расходный бюджет занятого в промышленности холостого рабочего, без семьи, в среднем составляет в год 766 фр.: это – обычная плата за жилище и пропитание, след., бюджет без одежды, без лечения, без средств передвижения и пр., не говоря уже о платных развлечениях. Занятая в индустрии взрослая работница получает во Франции в среднем 2 фр. 20 сант. за рабочий день. При устойчивом положении в производстве, рабочий имеет в году в среднем 290 дней, оплачиваемых заработной платой; след., средний годовой заработок работницы составит 638 фр. В результате, если за женщиною, по человечески признать право на такое же питание и жилище, какое имеет бок о бок с ней работающий мужчина, – получающий, заметим кстати, почти вдвое больше, – то даже мысленно упраздняя ее притязание на одежду и пр., нужно с роковой необходимостью констатировать в ее бюджете годовой дефицит в 128 фр., что в сущности равно двухмесячному воздержанию от удовлетворения потребностей человека...

При этом вычислении совсем не приняты в расчет случаи неустойчивого положения в производстве, – периоды «мертвого сезона», время безработицы: соображаясь с этим моментом, – сокращая, согласно указаниям рабочих синдикатов, до 250 – число дней в году, в которые работница фактически получает заработок, – придется продолжить ей эту диету до 103 дней в году.

Особенно тяжелые условия констатируются в положении труда женщин-ремесленниц. Публицист Шарль Бенуа обследовал ряд конкретных бюджетных парижских «работниц иглы»; – оказалось, что при всей экономии расходных статей, эти бюджеты заключались более или менее крупным дефицитом; а если удавалось сводить концы с концами, то лишь с такими лишениями, как отказ от отопления, перенесением центра тяжести питания на картофель, постоянным недоеданием и т. д. В период же мертвого сезона, систематически

прерывающего профессиональную работу несчетных тружениц иглы на целые месяцы, равновесие бюджета если и мыслимо, то разве только при жизни, граничащей с настоящим голоданием...

Несомненно, отмеченные явления не составляют какой-либо исключительной особенности экономических условий Франции: имеющиеся в нашем распоряжении обследования Дегрефа – о положении ста тысяч тружениц в Бельгии, д-ра К. Франкенштейна и Гертруды Диренфурт – о положении немецких работниц, равно как и анкета о положении работниц в берлинской домашней промышленности, предпринятая в обширном масштабе известным ферейном социальной политики. И др., приходят единодушно к признанию беспощадной формулы современного экономического уклада: заработная плата женщины, особенно женщины занятой в мелкой и домашней индустрии, не покрывает необходимых средств к ее существованию.

Для того, чтобы при зареботке, недостаточном для удовлетворения самых элементарных потребностей жизни, удержаться на краю обрыва, нужно обладать геройством – за нравственную чистоту покорно подвергнуться бесконечной мучительной пытке постепенного разрушения организма в непосильной борьбе за существование. А кругом сутолока шумного города: богатство так вызывающе смотрит в глаза нищете; не за мозолистые руки, а за молодость, за красоту, готово оно осыпать несчастную своим мишурным блеском...

Безотрадная вынужденность женщины пополнять свой мизерный трудовой заработок проституцией должна быть, к сожалению, признана трудно установленным фактом.

Уже граф Д'Оссонвиль делает в своем труде о женской заработной плате прозрачный намек на «секретные» фонды работниц. Другие исследователи не затруднились назвать этот источник по имени. Даже официальные отчеты, менее всего склонные к сгущению красок, напр., обширные германские анкеты половины 80-х г.г., должны были решиться на вывод: ничтожность вознаграждения, получаемого трудящимися женщинами за свой труд, вынуждает их к безнравственному образу жизни... В виду голодной заработной платы, женщина-работница, не пользующаяся поддержкой семьи, сплошь и рядом поставлена в необходимость либо искать дополнительный источник дохода в проституции, либо подвергаться неотвратимым последствиям физического и духовного вырождения, разрушения... При этом, развитие проституции, как подсобного промысла, со своей стороны снова обеспечивает сохранение низкого уровня заработной платы.

Уяснив экономические условия, определяющие обращение самостоятельно зарабатывающей женщины к проституции, мы, в заключение, обратим внимание читателя на характерные особенности в развращающем действии экономического фактора, соответственно различию главных форм эксплуатации женского труда. И заграничные, и русские данные одинаково указывают на то, что тяжелая дань, выплачиваемая поднадзорной проституции, подлежащей статистическому учету, домашнею прислугою значительно выше, нежели жертва, выбрасываемая в омут патентованного разврата фабричными работницами. Так, по данным для всей России, домашняя прислуга дает поднадзорных проституток в пять раз больше, чем фабричные работницы, принимая при вычислении в расчет различную численность обеих профессиональных групп. Это явление вполне согласуется с характером экономических условий, определяющих обращение к продаже своего тела членов названных профессиональных групп. Работниц, не получающих в заработной плате необходимых средств к существованию, экономический оборот гонит на улицу грубою силою физиологической необходимости, заставляющей полуголодную женщину добывать кусок хлеба посредством полового самопожертвования. Но он еще далеко не всегда в состоянии разрушить силу ее духовной сопротивляемости в трагической борьбе за жизнь. Условия самостоятельного существования, по крайней мере принципиально стоящего на основе независимости личности от произвольного вмешательства работодателя, на каждом шагу будит самосознание работницы, закаляет ее волю; победоносное начало солидарности рабочего класса, как оно ни слабо проникает в среду женщин работниц, мало-по-малу вытравляет у нее в душе отлагавшееся чувство рабской покорности женщины. Пусть черная нужда заставляет заплатить ее за кусок хлеба чистотою своего тела; но у нее еще остается внутренняя сила сопротивления, чтобы не опуститься беспомощно на тинистое дно грязного потока... В отношении домашней прислуги, экономический фактор действует, как ядовитый микроб, разлагающий моральные устои человеческой личности, как едкий растворитель ее духовной самостоятельности. Падая, она легко подчиняется капризу мутной воды. Да и кто примет ее «такою» в мещанскую семью, лицемерно и притязательно драпирующуюся в тогу высокой нравственности?..

Эти особенности в развращающем действии экономических условий, соответственно различию домашнего услужения и наемного участия в промышленности, как главных форм эксплуатации женского труда,

проявляются фактически в том, что у работниц проституция играет роль подсобного промысла, тогда как у домашней прислуги она легко становится исключительною профессиею. Отсюда вполне понятно, что домашняя прислуга гораздо чаще, чем фабричная работница, сталкивается с полициею нравов и, бессильная противостоят официальному наложению клейма проститутки, в несравненно большем числе, чем женщина, занятая в промышленности, пополняет собою кадры поднадзорной проституции.

Мы попытались выяснит зависимость проституции, с одной стороны, от экономических отношений феодального, крепостнического характера, переживаемых в современном быту в формах института домашней прислуги и, с другой стороны, от условий капиталистического строя, при которых несчастные массы неимущих женщин вынуждены продавать свою рабочую силу за заработную плату, не покрывающую даже необходимых средств к существованию человека. На основании вышеизложенного мы вправе утверждать, что коренная причина проституции таится в недрах экономического уклада общества. Лишь устранением характерной для современного уклада эксплуатации трудящегося люда, – великим социальным переворотом, идейно достигаемым развитием у рабочих и работниц духа самостоятельности и сознанием своих коллективных интересов, объединяющего их в организованную силу, человечеству удастся смыть это вряд ли не самое позорное для нег клеймо – необходимость неимущей женщины продавать себя из-за насущного хлеба...

Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 5–7; № 4. – С. 4–7.

Покровская М. И.

Единая половая нравственность

21 апреля с. г. откроется съезд по борьбе с проституцией. Это первый всероссийский съезд, на котором будет громко обсуждаться жгучий вопрос о торговле женским телом в целях разврата, тот вопрос, который упорно замалчивался и замалчивается до сих пор, считаясь неприличным. Недавно признавалось неприличным даже громко сказанное слово – «проституция». Зло росло, ширилось, губило молодежь обоего пола, а о нем упорно молчали.

Для громадного большинства слово «проституция» просто обозначает известную категорию женщин, предназначенных для удовлетворения полового инстинкта мужчин вне брака. А со словом «проститутка» обыкновенно связывается представление о развращенной и бездетной женщине, постоянно пьяной, которая за деньги отдается всякому желающему. До такой степени вековое молчание упростило в массах представление о ней. Но тот, кто взял на себя труд изучить это зло, страшно расширяет значение слова «проституция». Оно для него включает в себе представление о рабстве и бесправии женщин, об их унижении, об их опозоривании, об надругательстве над ними, о жестокостях по отношению к ним, о черствости и эгоизме современных людей, о господстве несправедливости, о бедности и невежестве, о несовершенствах современного социального строя. Вот что заключается в слове «проституция», которая является самым ярким выражением современного нравственного, умственного и экономического общественного строя, самым ярким отражением современного положения женщин.

То страшное упрощение слова «проституция», о котором мы упоминали выше, явилось следствием упорного замалчивания этого зла и убеждением в его необходимости. Обсуждение вопроса о проституции, изучение причин и условий, которые ее создают, является первым шагом к признанию необходимости и возможности борьбы с ней, является первым шагом к распространению в массах понятия «проституция» в том широком смысле, как мы сказали выше. Потому нельзя не приветствовать созыва первого всероссийского съезда по проституции.

Его программа такова:

Деятельность Российского общества защиты женщин и задачи Общества. Причины, вызывающие и содействующие развитию проституции: экономические причины, алкоголизм, заброшенность детей, низкий уровень понятий в обществе по вопросам о проституции. Меры общественной борьбы с проституцией: поддержание молодых женщин в их экономическом положении, борьба с алкоголизмом, улучшение правового положения женщин, попечения о бесприютных детях, просветительная деятельность среди молодых женщин, устройство жилищ для молодых женщин в городах, приюты девушек матерей, встреча приезжающих девушек на железнодорожных вокзалах и паромных пристанях, развитие нравственных взглядов в обществе по вопросу о сближении с женщиной, желательность или нежелательность регламентации проституции, административные и законодательные меры, необходимые для уменьшения проституции, уничтожение домов терпимости, преследование сводничества.

Эта программа, однако, не исчерпывает всех вопросов, которые может вызвать предстоящий съезд и, Комитет будет ждать от учреждений и лиц, которые пожелают принять участие в съезде, дополнительных указаний и вопросов, подлежащих, по возможности, внесению в программу.

Программа обширная и разносторонняя. Разработать ее вполне на съезде значило бы наметить план широкой общественной борьбы с проституцией, признать необходимость равноправия женщин, необходимость коренной реформы современного социального строя. Надеяться, что предстоящий съезд осуществит это, нет никакого основания. Можно рассчитывать только, что он вызовет большой интерес к проституции и может быть побудит многих смотреть на все с более беспристрастной и правильной точки зрения. Если съезд сумеет повлиять на общество в таком направлении, то большего от него и требовать нельзя. Мы не можем ожидать, что он укажет способ, который помог бы немедленно уничтожить проституцию.

Причины проституции многочисленны. Тут замешаны мораль, право, экономические условия, весь современный социальный строй, нравственный и умственный уровень общества. Среди причин, проводимых в программе съезда, есть важные и второстепенные. Самыми важными надо признать: низкий уровень понятий в обществе о проституции, бесправное положение женщин и экономические причины.

Поборницы равноправия женщин ставят своим лозунгом: *единая половая мораль*. Осуществление этого требования может уничтожить проституцию, в каком бы смысле вы его не взяли. Будет ли это в смысле полной свободы половых отношений или строго соблюдения правила Льва Толстого: входить в половое сношение только для деторождения, – все равно единая половая мораль приведет к уничтожению проституции. Если беспорядочные половые сношения будут прощаться женщинам так же, как они прощаются мужчинам, не будет проститутток, конечно, при условии полного равноправия мужчин и женщин во всем остальном. Если от мужчин и женщин будут требовать целомудрия до брака и верность в браке, проституция исчезнет.

В каком направлении пойдет цивилизованное общество, покажет будущее. Мне хочется верить, что оно пойдет по пути большей половой чистоты и направит свои усилия на обуздание полового инстинкта. Я не могу себе представить, что развитые, гуманные и благородные люди в половых отношениях будут уподобляться скоту.

Хотя мужчины уверяют, напр. проф. Блашко, что пользование проституцией не влияет дурно на мужчин и гениальные остаются гениальными, с ним нельзя согласиться. Может быть проституция не сильно влияет на умственные способности мужчин, что также сомнительно, она не может не влиять на их нравственный уровень, на их отношение к человеку. Уже одно то, что они перестают видеть в женщине человека и она в их глазах делается объектом одних чисто животных вожделений, уменьшает их уважение к человеку вообще. Кроме того, поддаваясь чисто животному влечению, они содействуют развитию в себе дикого инстинкта. И то и другое принижает их нравственный уровень и не совместимо с истинным благородством души. Если мы к этому прибавим наследственность, зло, приносимое половой необузданностью потомству, то пользование проституцией еще менее находит себе оправдания, особенно для выдающихся людей.

Половые отношения необходимо очеловечить. Иначе человек не может приблизиться к идеалу. Очеловечивание же половых отношений ни в каком случае не может идти на сторону беспорядочности, мимолетности. Уважение друг к другу, единство духовных интересов, любовь и дружба должны быть неизменными спутниками супружеской жизни. Все это исключается при мимолетных связях. Свободный союз супругов должен быть осуществлен, но не в смысле кратковременного полового общения и непрерывной смене супругов. Свободный союз – это прочный союз мужчины и женщины без давлений и принуждения со

стороны, существующий единственно в силу тех чувств и побуждений, о которых я сказала выше.

В виду этих соображений, я признаю, что человечество, стремясь к совершенствованию, уничтожит проституцию не отменюю прочного брака и введением мимолетных связей, но созданием идеального длительного свободного союза, требованием целомудрия и супружеской верности одинаково для мужчин и для женщин.

Единая половая мораль для мужчин и для женщин! Она должна обуздать дикий половой инстинкт, который приносит столько зла человечеству. Половая любовь усердно воспевалась и воспевается поэтами, увлекательно описывается романистами. Она признается всесильной и непобедимой. Потому зло, приносимое человечеству необузданной половой любовью, признается неизбежным. Оно просто констатируется. Оно не изучается. С ним даже не пытаются бороться. Перед нами бесконечной вереницей тянутся убийства и самоубийства из-за половой любви. Всяческие, самые ужасные зверские преступления вызывает она. Настоящий способ удовлетворения полового инстинкта извращает его и развращает человека, делает его совершенным зверем, губит потомство. Но с этим никто не желает бороться, признавая зло неизменным спутником любви, принося в жертву будущность человечества мимолетному наслаждению. Если бы можно было сравнить зло, приносимое господствующим удовлетворения полового инстинкта, и блага, доставляемые им человечеству, положивши их на чашку весов, то на первой чашке лежали бы пуды зла, а на второй – золотники добра. Единая половая мораль в смысле обуздания полового инстинкта должна дать перевес последней.

В защиту разной половой морали для мужчин и женщин приводят мнение, что мужской и женский организм различен, потому возможное для женщин невозможно для мужчин. Но этот довод теперь совершенно разбит и практикой, и научно. Практика показала что мужчины могут воздерживаться от беспорядочных половых связей и от проституции и сохранять целомудренность до брака. А врачи и ученые доказали это научно и тем разрушают до сих пор господствующее заблуждение, что половое воздержание для мужчин вредно. Проф. Иосифов в своей книге «О размножении и половом влечении человека» приводит много авторитетных мнений, доказывающих это. Он говорит о статье д-ра Якобсона «Половое воздержание перед судом медицины», (Врач, 1905 г.), в которой приведены ответы 11 русских и 28 германских профессоров, признающих почти единогласно безвредность полового воздержания до

25 и даже до 30 л. И считавшим внебрачное воздержание единственно разумной мерой для сохранения себя в чистоте и для предохранения от заражения венерическими болезнями. Гигиенисты Финклер, Грубер, Гейм считают воздержание не только не вредным для молодых людей и взрослых, но даже полезным для духа и тела. Терапевт Гофман думает, что о вреде воздержания говорят только те, кому хочется оправдать этим свою половую необузданность. Сифилидолог Нейссер не только не усматривает вреда для здоровья в очень положительном целомудрии, но видит в последнем накопление силы, могущее принести пользу в течение всей последующей жизни. Психиатр Мешедде в течение 47-летней практики не встретил ни одного случая, в котором воздержание служило бы причиной душевного заболевания или нервного расстройства. То же говорит и проф. Дашкевич. Последний все чаще и чаще встречает молодых людей, воздерживающихся от половых сношений частью из соображений этических, частью из желания предохранить себя от венерических болезней. Проф. Чирьев признает, что половая слабость чаще наступает от половых излишеств, чем от воздержания. Среди защитников воздержания мы находим психиатра Крафт Эбинга, гигиениста Эстерлена, медицинскую коллегия университета Христиании и многих других ученых авторитетов.

Что даст человечеству единая половая мораль в смысле обуздания полового инстинкта? Прежде всего, она облагородит человечество, освободивши его от громадной власти последнего, научивши его владеть своими страстями. Она освободит потомство от тяжелой наследственности, передаваемой ему современной половой необузданностью. Потомство будет более здоровым в физическом и психическом отношении. У него будет больше сил для борьбы с природой и социальными неурядицами. Оно сумеет создать себе более легкую и справедливую жизнь. Исчезнет масса преступлений, создаваемых необузданным половым инстинктом. Исчезнут воспитательные дома, где ежегодно гибнут десятки тысяч малюток. Исчезнут фабрики ангелов, свидетельствующие о жестокости и некультурности современного человечества. Не будет несчастных, брошенных на произвол судьбы и порока детей. Не будет несчастных продающих себя матерей. Не будет парий современного общества проституток – это позора и унижения человека. Многого не будет, от чего так страдает современное человечество. Единая половая мораль – великое благо для него. Будем требовать ее, настаивать на ней, широко распространять эту идею!

Проблеми сімейно-шлюбних стосунків

А.

О гражданском браке

При современной неустойчивости нравов, когда интересы страны и русского народа как-бы теряют свой смысл, церковный брак часто прикрывает такие язвы общества, которых могло бы и не быть, если бы противопоставить ему гражданский брак. Церковный, прочно соединяя пару, мало гарантирует семейное счастье, и чем искреннее увлечение, тем менее надежды на последнее. Переживши медовые дни, как их почему-то называют, и присмотревшись друг к другу, большинство супругов убеждается, что они ошиблись и некоторое время стесняются, продолжая семейную идиллию. А затем начинается обычная канитель, долгая, безнадежная и в особенности тяжелая для женщины. Нелюбимая и разочарованная, она должна считаться женой человека, который явно тяготится ею. Чувствуя себя свободным и ведя себя как холостой, муж смотрит на нее, как на движимую собственность, с которой церемонии излишни. Хотя она и сознает свое фальшивое положение, но должна, как законная жена, подчиниться жизни с ним; думать о его интересах и забывать свои; заботиться о муже и сообразоваться с его материальными средствами; родить детей, будущая участь которых ей не известна. Будь у нас гражданский брак, кроме церковного, тогда жены и дети не были бы в таком положении, как теперь, а это положение очень тяжелое. Церковный брак, давно уже потерял свое нравственное значение и ни для кого не составляет тайны, что новый закон о привенчивании есть результат прелюбодеяния, которое с давних времен идет параллельно с законным браком. Вскоре после введения в жизнь упрощенного развода параллели брака поспешили узакониться, но, как видно из периодической печати, воспользовались им не потерпевшие, т. е. жены, но виновные в прелюбодеянии мужья. Чтобы достичь желаемой цели, они платили отступное, как было и раньше, но только без проволок и гнусной обстановки. При безвыходности положения и такой выход хорош. Говорят, что брак прелюбодеев не может быть благословлен церковью уже потому, что ранее благословленное ею потерпевшее лицо еще живо и, не отлученное от церкви, не может лишиться благодати. На деле же оказывается, что может: стоит только взять отступное и незаконное станет законным. В результате: и овцы целы и волки сыты.

Зачем нам такую форму жизни, которая, закрепощая личность, бросает ее на произвол всяких случайностей, а затем, заставляет ее, после целого ряда невыразимых страданий, разыграть еще не достойную комедию? Трагедия о браке и субъективно относясь к вопросу, многие забывают о самом главном: о личности женщины, как жены и матери детей, и о ее роли, когда она остается за штатом. Бесправие законной жены не такая завидная доля, чтобы отстаивать старые традиции, и раз начались реформы брака, то пусть не останавливались бы на полумерах, которые ни к чему доброму привести не могут. Следовало бы прямо ввести гражданский брак, который упорядочит жизнь общества и семьи.

Всякий муж требует от своей жены целомудрия и преданности к нему на всю жизнь; сам же, вступив в брак, который для него не новость, остается сам по себе и редкий из них потеряет почву под ногами, если его выбор окажется неудачным. Не желая себя затруднять, чтобы попытаться прийти к взаимному пониманию, он, без лишних слов, ищет на стороне другую подругу сердца и остается навсегда таким, как был до брака. В большинстве случаев не порывая с женой, пока она молода, и до конца чувствуя себя хозяином положения, он прекрасно знает, что делает теперь, и что дальше будет делать. Время идет, семейство разрастается и требует фактического участия в своей жизни со стороны отца. Но редкий муж и отец дарит свою семью таким участием и считает себя чуть не героем, если его семья не терпит материальных лишений. А остальное, это не его забота. У него служба или такое дело, которое всецело поглощает его внимание. Он знает свои обязанности, содержит семью. Что же ей еще надо?

Положение жены совсем другое. В большинстве случаев не зная совсем жизни, она строит свое счастье на несбыточных мечтах, идеализируя законный брак. Столкнувшись лицом к лицу с действительностью, она скоро разочаровывается. От ее фантазий ничего не остается, а будущее представляется смутно. Одно только ей ясно, что она потеряла свою личность и лишилась прав, ставши законной женой. Она сама себе не принадлежит более и каждый ее шаг должен быть сделан с ведома мужа, законного владельца всего ее существа. Если женщина не только влюблена, но и серьезно любит мужа то пока она молода, жизнь ее идет сносно. Пристрастный взгляд на предмет своего обожания, желание во что бы то ни стало удержать его около себя, наконец, умышленное невнимание к порокам мужа, не смотря на явные признаки их – все это сглаживает жизнь и на вид такая пара представляется счастливой.

Но есть браки, сразу разрушают все иллюзии новобрачной и тотчас же после венца она убеждается в своем безвыходном положении. В большинстве, как первый, так и второй браки имеют один и тот же финал, разница только во времени и последствиях. Первые искусственно поддерживаемые женами, обыкновенно имеют немало детей; но и вторые, несмотря на трагическую жизнь женщины, тоже бывают бездетны. Рожая детей, женщина серьезнее смотрит на недочеты своей супружеской жизни и уже начинает критически относиться к мужу и его действиям. Забота о семье и работа отнимают ее свежесть. Время идет, она стареет и лицом к лицу сталкивается с обстоятельством, которого она даже не подозревала при выходе в замужество. Она убеждается, что она уже не такая юная, как была лет 15 тому назад, и впечатления на мужа, как женщина делать не может. Положим, и мужчина через 15 лет уже не тот. Но что значат для него эти годы, полные всевозможных перемен, при разнообразии выбора? Он также юн, как был до женитьбы, и стареющая жена, окруженная детьми, для него уже не жена, а обуза, которая отравляет его покой. Замужняя женщина не может конкурировать ни с кем, тем более, с неизвестными ей, но лично близкими ее мужу женщинами. Положение ее становится особенно трагическим, когда муж, после целого ряда перемен, остановится на одной, признав ее истинной подругой жизни, и начинает изыскивать предлоги, чтобы устранить давно надоевшую жену. Положение такой жены и матери становится крайне неопределенным и шатким, но, в большинстве, оскорбленная и униженная во всех своих чувствах, она еще долго влачит свое жалкое существование, живя как бы из милости и у себя в семье играя очень жалкую роль.

Сопоставляя всякие случаи брачной жизни, а также и новый закон о разводе, приходишь к заключению, что все споры о святости брака в настоящее время, по меньшей мере, странны. Удивляются, что теперешние девицы при предложении руки и сердца, спрашивают: «на каких условиях они предлагаются; на старых или на новых»? А между тем, такой вопрос естественен. Как бы ни были молоды девицы, они, глядя на жизнь своих матерей, не могут не соображать, что их должна постигнуть та же участь. Мужчина ищет в женщине не ум и душу, а тело, только одно тело. Раз тело начинает стареть, он ищет другое, а затем время идет в поисках до тех пор, пока найдет такое тело, с которым не может уже расстаться. Вот и вся история.

К счастью, теперь девицы не так наивны, чтобы не подумать о будущем при выходе замуж и, понятно, при предложении сделать роковой шаг, они задают вопросы, которые шокируют претендентов.

Теперь неохотно женятся, и если женятся, то из каких-нибудь материальных соображений. Часто бывает, что, приглядывая себе партию, жених уже давно отец семейства и таким образом жена его, невольно, становится разлучницей – роль тоже неважная. Положим, теперь легко развестись, но такие эксперименты должны дурно отражаться на психике обманутой, в особенности, если до сведения дойдет слух о семье мужа поздно, т. е. когда она будет уже матерью. Жизнь дает удивительные примеры бездушного мошенничества и нет ничего удивительного, что на девушку не смотрят, как на человека, а как на куклу какую-нибудь. «Утлый челн, куриный ум» и т. д. вот мнение мужчин о женщине вообще. Конечно, неудивительно, что девица, этот челн, боится мутной воды супружества и начинает разговаривать, вместо того, чтобы благодарить за честь которую ей оказывают. Должно быть, куклолки отходят в область преданий и любознательность невест есть хорошее предзнаменование, обещающее целый переворот в многострадальной жизни русской женщины. Жизнь ее и без сюрпризов тяжела и всякая замужняя женщина, без исключения, признается, что переходное время невесты было для нее единственным светлым периодом, полным очарования. И вот, после такого периода вдруг темная, беспросветная ночь. Понятно, эти потемки заставят искать развода. Но вознаградит-ли потерпевшую и может ли он возратить ей прежнее спокойствие духа и веру в человека? Вдовство вообще переносится трудно, а вдовство о живого мужа, полагаю, еще труднее перенести, принимая в соображение разбитые надежды женщины и саму ее жизнь.

В недавнем прошлом, в чиновничьем мире существовал 3-й пункт, увольнение без объяснения причин, часто просто по капризу начальства и без суда. Последствием такого увольнения было то, что человек сразу выкидывался из жизни без права службы в другом учреждении. И этот 3-й пункт немало погубил жизней. Несчастливый законный брак тоже в своем роде 3-й пункт, даже с пресловутым легким разводом, который то же, несмотря на преданность жены, может быть совершен без объяснения причин.

Выходить замуж теперь, не гарантируя себя и потомство от произвола легкомысленного пола, который до глубокой старости остается юным, значит сознательно обречь себя на закрепощение и впоследствии на неизбежную отставку, не взирая ни на какие обстоятельства. Законный брак выработал тип мужа-самца в полном смысле этого слова, и если между мужьями иногда встречаются любящие отцы, то это редкое исключение. Относительно женщин, можно сказать обратное, т. е. что

она менее всего самка и когда между нею и мужем бывают нелады, то она не перестают любить своих детей и еще более их любить, дрожа за их участь, как детей именно ее, нелюбимой жены своего мужа, которая не может не заметить, что его нерасположение к ней, распространяется и на ее потомство. И вот это-то обстоятельство и есть самое ужасное в жизни женщины.

Гражданский брак был бы благодеянием для женщины. Но кто знает, когда он будет введен в нашу жизнь. А между тем жизнь и положение семьи становится хуже с каждым годом. Положим, многие обходятся без церковного брака и сравнительно живут счастливо. Но нередки случаи, когда самое завидное счастье неожиданно нарушается, хотя бы смертью мужа и женщина, прожившая с ним всю жизнь, прижившая от него детей, перед законом не имеет никаких прав на его имущество. Но чаще бывают разрывы, когда приходится доказывать свои права, чтобы не умереть вместе с детьми с голоду. Процессы Солодовникова, Линевича и др. должны быть памятны всем и потому всякая девушка, решаясь на роковой шаг, хотя бы с благословения церкви, прежде всего должна подумать о будущем и гарантировать себя от всяких случайностей. Гарантировать же может только нотариальный договор, который должен обусловить права договаривающихся и обеспечить материально женщину и ее потомство на случай смерти или развода. Такой договор будет хорошей уздой для супруга. Долги, которые делаются на честное слово, редко уплачиваются; но долги, обеспеченные формально, уплачиваются всегда. Роль же кредитора много благодарнее роли дебитора и, несомненно, браки заключенные в нотариальной конторе, будут счастливее тех, которые обычно практикуются.

(Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 2–5. – підп. криптонімом «А.»).

Покровская М. И.

О разводе

У нас в России вопрос о реформах брачных разводов тянется бесконечно. Он переходит от светских властей к духовным и обратно: от духовных к светским. Бюрократы поговорят о реформе, затем отложат ее на неопределенное время. А жизнь не ждет и постепенно преподносит факты, доказывающие, что существующие законы о браке должны быть изменены. Министр юстиции выработал проект бракоразводной реформы. Св. Синод его принял. По проекту, духовная власть будет пытаться при помощи увещаний убедить супругов не разрывать брака. Если это окажется безуспешным, то она должна установить, насколько законен повод к разводу, и в случае убедительного ответа расторгает брак. Расследование дела принадлежит светскому суду.

Прежние четыре повода к разводу: прелюбодеяние, неспособность к брачному сожителю, пятилетнее безвестное отсутствие и лишение всех прав состояния – проект сохраняет и присоединяет к ним неизлечимое сумасшествие, покушение на жизнь супруга, нравственное или физическое жестокое обращение супругов и неизлечимую венерическую болезнь. Таким образом, проект устанавливает восемь поводов к разводу, вместо прежних четырех.

По законопроекту один из супругов в случае прелюбодеяния не имеет права требовать развода, если он ранее возбудил дело о наказании виновного в том же проступке по уголовным законам или если прелюбодеяние совершено другим супругом с согласия или по побуждению того супруга, который добивается развода.

Чего хочет добиться подобными требованиями законопроект, трудно понять. Как будто выходит, что за подстрекательство супруг наказывается насильственным сожитием с нелюбимым человеком.

Что подобного наказания нельзя налагать на супруга, желающего развода, это подсказывает простой здравый смысл. В семье должен быть совет да любовь, а разве они могут существовать в брачном сожителю, которое устанавливается в виде наказания? Если один супруг, чтобы добиться развода, подстрекает другого к прелюбодеянию, то это указывает на ненормальность наших брачных законов, которые не дают ему иного выхода. Довольно-таки нелепо наказывать его за несовершенство закона вынужденным сожитием с супругом, от которого он хочет избавиться. Надо дать ему иной выход, тогда не

будет и подстрекательства. А законопроект хочет превратить брачное сожитие в наказание!

Странно также, что иск о разводе по причине прелюбодеяния по проекту, может быть предъявлен не позже одного года после того, когда произошла измена. Ведь может случиться, что этот поступок вначале игнорировался другим супругом вследствие разных соображений, а затем совместная жизнь сделалась несносной и появилась нужда в разводе.

Во время производства о расторжении брака по причине прелюбодеяния или неспособности к брачному сожитию, по проекту, гражданский суд может разрешить раздельное жительство. В случае возбуждения дела по другим причинам проект не допускает такового. Отсюда следует, что если развод требуется вследствие венерической болезни, здоровый супруг не имеет права уйти от больного. Но ведь в результате получится его заражение, которое можно было бы предупредить раздельным жительство.

Проект не допускает последнего и в случае нравственного и физического жестокого обращения супруга. Как по отношению к венерическим болезням, так и в этом случае сказывается односторонность и несправедливость участия в законодательстве одних только мужчин. В том и другом случае они являются чаще всего виновниками, а женщины – потерпевшей стороной. Если бы последние принимали участие в законодательстве страны, они потребовали бы раздельного жительства супругов при заболевании венерическими болезнями и при жестоком обращении. В каком положении жены находятся теперь, можно видеть из следующего факта.

10-го октября 1912 в Московском окружном суде обвинялась мещанка Аксенова в том, что она на куски изрезала своего мужа. На суде свидетели выяснили, что убитый зверски издевался над женой. Вскоре после женитьбы он заставил ее продаваться извозчикам за 15 коп. Кроме того, он однажды затащил жену на постоянный двор и там продавал ее чуть ли не целой роте новобранцев по 20 коп. Она не выдержала такого издевательства. Когда муж спал, она его убила и изрезала на куски.

По новому законопроекту о разводе выходит, что жена в таких случаях не имеет права требовать раздельного жительства и до развода муж может над ней издеваться. Женщинам невозможно мириться с подобными законами.

Относительно детей новый проект закона о разводе предоставляет право невиновному супругу требовать оставления ему их всех.

Вопрос о детях является самым трудным при разводе. Как их поделить, когда они могут быть одинаково дороги обоим родителям, а последние оба им нужны. Но немало бывает случаев, что один из разводящихся требует оставления у него детей не из любви к ним, не из желания им добра, а просто из мести другому. Мне кажется, относительно судьбы детей при разводе закон не должен высказываться категорически.

Лучше, если он предоставит суду право решить его сообразно с обстоятельствами. Может случиться, что, напр., при разводе вследствие прелюбодеяния виновный окажется хорошим родителем, невинный дурным. Справедливее оставить детей первому, нежели последнему, так как поступить иначе значит наказать детей за грехи родителей.

(Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С.121–123).

Додаток А

Жіночі журнали Російської імперії

№ п/п	Назва	Роки та місце видання	Період видання/Кількість номерів, що вийшли	Редактори/Видавці	Тип	Ілюстрації	Формат/затягнене оформлення	Кількість сторінок	Рекама	Додатки	Тираж	Ціна
1.	«Модное ежемесячное издание, или Бюллетеня для дамского туалета»	СПб., М., 1779	4 частини 12 книжок	М. І. Новіков	літературний журнал з відділом мод		Формат 8			(по 3 гравюри мод у кожній частині)	57 передплатників, із них 12 – жінки	
2.	«Магазин английских, французских и немецких новых мод, описанных ясно и подробно и представленных гравированными на меди и иппоминованными рисунками; с присовокуплением образа жизни, публичных увеселений и времяпровождений в знатнейших городах Европы, приятных анекдотов и пр.»	М., 1791	щомісячно	В. І. О कोरोков	модний	гравіровані на міді та ілюміновані малюнки	Формат 8					
3.	«Московский Меркурий»	М., 1803	щомісячно 4 частини	П. І. Макаров	літературний журнал з модою		Формат 8					
4.	«Журнал для милых, издаваемый молодыми людьми»	М., 1804	щомісячно	М. М. Макаров	літературний		Формат 12					

5.	«Дамский журнал»	М., 1806	щомісячно	М. М. Макаров	літературний	Формат 12					
6.	«Аглая»	М., 1808 – 1810, 1812	щомісячно (у 1812 лише № 1 – 6)	кн. П. І. Шаліков	літературний	формат 8				122 передплатника	
7.	«Кабинет Аспазии»	СПб., 1815	щомісячно	видавці Б. Федоров, А. Ріхтер, Бахрєв, І. Ісаков	літературний	формат 16					
8.	«Модный вестник. Журнал мебели, мод и литературы» (з 1817 р. – «Модный вестник. Журнал литературы, мод и мебели»; з 1 липня 1817 р. – «Всеобщий модный журнал»)	М., 1816 – 1817	7 книжок кожні 5 днів у 1816 р. 36 номерів, у 1817 р. 34 номери	видавцевь-редактор П. Зубов	літературний	формат 8					
9.	«Всеобщий модный журнал» (до 1 липня 1817 р. – «Модный вестник»)	М., 1817	щомісячно	видавцевь-редактор П. Зубов	літературний та модний	формат 8	додавались ілюстровані (кольорові) малюнки: новітні іноземні костюми; новітні іноземні меблі, екіпажі та ін.; новітні московські костюми; достояння пам'ятні види та естампи історичних подій; малюнки для шиття; ноти				за підпискою (36 номерів з 35 малюнками) – 25 руб., з пер. 40 руб.; з 2-ї книги – ще 10 руб.

10.	«Дамский журнал»	М., 1823–1833	до 1829 – двічі на тиждень, після – щотижня нево	видавцевь кн. П. І. Шаліков, з 1825 р. постійний учасник – М. М. Макаров	літературний та модний	формат 8	з малюнками мод та портретами				
11.	«Гирлянда. Журнал словесности, музыки, мод и театров»	СПб., 1831–1832	щотижня	видавцевь М. О. Бестужев-Рюмін	літературний та модний	формат 8	гравіровані малюнки мод, малюнки модної меблі, екіпажі				
12.	«Ваза»	СПб., 1831–1884	щомісячно		модний	формат 4	складався з малюнків та викройок				
	«Ваза. Периодическое издание»	1831–1847, 1848–1850	щомісячно		модний	формат 4					
	«Ваза. Журнал шитья, вышиванья, домашней экономики, сельского и городского хозяйства»	1851–1853	щомісячно		модний та літературно-художній	формат 4					
	«Ваза. Литературно-художственный журнал светских новостей, мод, домашнего хозяйства и рукоделия»	1858	щомісячно		модний та літературно-художній	формат 4					

	«Ваза, дамський журнал мод, рукоделій, хозяйства, новостей и литературы»	1859 – 1873	у 1859 р. – щотижнево; у 1860 – 1863 рр. – двічі на місяць; у 1864 р. – щотижнево; у 1865 р. – двічі на місяць; у 1866 – 1868 рр. виходило тричі на місяць; з 1869 р. – двічі на місяць	видавіці: у 1867 – 1868 р. – С. Ф. Сафонова, з 1869 р. – Ж. К. Геонова; з 1873 р. – С. С. Окрейц	модній та літературно-художній		формат 4	20 с.	реклама періодичних видань	у 1872 р. щомісяця окремою книжкою виходили літературні додатки		підписна ціна на рік з премією 12 руб., без премії – 7 руб.
	«Ваза, женский литературный и рукодельно-модный иллюстрированный журнал»	1873 – 1884	двічі на місяць	з 1873 р. видавець Б. І. Сестривенчик-Богущ, редактор Ж. К. Геонова; з 1879 р. видавець-редактор Б. І. Сестривенчик-Богущ, з 1882 р. видавець С. Лепковська, видавець-редактор Б. І. Сестривенчик-Богущ	модний та літературно-художній	ілюстрації (політичні, модні, гравюри, візерунки та викройки)	формат 4			додатки – візерунки, вишівні календарі, салонні пісні; «премії» – прикраси, годинники, речі для дому, книги		
13.	«Северная Минерва. Журнал литературный»	СПб., 1832	двічі на місяць	І. Я. Ветринський	літературний		формат 8					
14.	«Журнал новейшего шитья»	М., 1836 – 1837	щомісячно	видавець, який підписувався «Є. С.»	рукодільний	малюнки, візерунки, зразки	формат 4					

15.	«Санкт-петербургский журнал разного рода шитья и вышиванья» (з 1840 р. «Журнал разного рода шитья и вышиванья») «Звездочка» з 1850 р. видавалися окремо «Звездочка» (для маленьких дівчаток) та «Лучи» (для дівчат старшого віку)	СПб., 1838 – 1847	щомісячно	видавець-редактор – О. Й. Шишова	рукодільний журнал для дівчаток – вихованок інститутів й імператорської величності		формат 4					
16.	«Гирлянда. Журнал новейших образцов для шитья, вышивания на канве и тамбуре, выкроек и узоров и последних Петербургских и Парижских мод» (з 1858 р. «Гирлянда. Издания для дамских мод и рукоделия») «Магазин женского рукоделия»	СПб., 1846 – 1860	щомісячно	видавіці: у 1846 – 1854 А. А. Плосшар, у 1855 – 1856 рр. – В. Генкель, з 1857 р. – К. Шваар	модній та рукодільний		формат 4					
17.	«Магазин новейшего шитья»	М., 1847 – 1849	щомісячно	видавець-редактор М. Кошелевська	модній та рукодільний		формат 4					
18.	«Магазин рукоделия»	М., 1850	щомісячно	видавець-редактор М. Кошелевська	рукодільний		формат 4					

	«Магазин мод и рукоделия» (далі – «Сандрильона») «Сандрильона»	М., 1851 – 1854	двічі на місяць	видавець-редактор М. Кошелевська	модний та рукодільний журнал для дівчат старшого віку	Формат 4				
19.	«Лучи. Журнал для девиц»	СПб., 1850 – 1860	щомісячно	редактор – О. Й. Шимова	аркуші з візерунками, вишивання та викройки	Формат 8				
20.	«Дамский альбом рукодельных работ» (далі – «Северный цветок») «Северный цветок»	СПб., 1855 – 1856	щомісячно	видавець – М. Станюкович, редактор – О. М. Станюкович	окрім малюнків з рукодільля, додавалися нотки	Формат 4				
21.	«Сандрильона» (далі – «Монтенер») «Монтенер»	М., 1857 – 1859	щомісячно		модний	Формат 4				
22.	«Северный цветок. Журнал мод, искусства (в 1859 г. – литературы) и хозяйства» «Северный цветок. Модный еженедельный журнал»	СПб., 1857 – 1860	щомісячно, з 1859 р. – щотижнево	видавець – М. Станюкович, редактори – О. М. Станюкович, з 1860 р. – А. Раванті	модний та літературний	Формат 8, з 1859 р. – 4.				
22.	«Меркурий мод. Журнал для светских обществ мод, литературы, искусств и театра»	СПб., 1858 – 1860	щомісячно, у 1859 р. – двічі на місяць	редактор-видавець І. А. Шевар	модний	Формат 4				

23.	«Час досуга. Журнал игр, забав и увеселительного чтения для русского юношества. Ежемесячное периодическое издание, предпринятое несколькими русскими дамами, под ред. девицы Эсбе» «Час досуга. Журнал для русского юношества. Общеполезное и приятное препровождение времени, увеселительное чтение. Забавы разного рода. Общественные игры» «Час досуга молодежи (10 – 16-летнего возраста). Литературный, рукодельный и увеселительный сборник, заключающий в себе: общеполезное и приятное препровождение времени, изящное чтение, современность, рукоделия и искусство»	СПб., 1858 – 1859	щомісячно	редактор С. П. Бурнашева	розважальний	Формат 4				
		СПб., 1860 – 1861	щомісячно	редактор С. П. Бурнашева	розважальний	Формат 4				
		СПб., 1862 – 1863	щомісячно, припинилося на № 2 1863 р.	редактор С. П. Бурнашева	розважальний	Формат 8				

24.	«Пасточка. Журнал для дам и девиц» (далі – «Дамский вестник»)	СПб., 1859 – 1860	щомісячно припинив своє існування на № 3 за 1860 р.	редактор – М. Вісковатов	модні та літературний	відсутні	формат 4		ноти, викрійки тощо		
25.	«Рассвет. Журнал наук, искусств и литературы для взрослых девиц»	СПб., 1859 – 1862	щомісячно, припинився на № 6 1862 р.	редактор-видавець В. О. Кремпін, з 1862 р. до нього приєднався М. М. Фірсов	літературно-просвітський	відсутні	формат 8	6 друк. арк.		У 1861 р. розійшлося бл. 450 прим. Підписна ціна за рік без пересилки 8,50 руб., з пересилкою 10 руб. сріблом	
26.	«Букет. Журнал шитья, вышиванья, мод, домашнего хозяйства, литературы и модных новостей» (далі – «Дамский вестник»)	СПб., 1860	щомісячно припинився на № 4		універсальний		формат 4				
27.	«Дамский вестник»	СПб., 1860	щомісячно, вийшли № 1 – 2.		універсальний		формат 8		прейскуранти магазинів одягу	Ціна на рік в Москві та Гтеревурзі 9 руб., з пересилкою – 10 руб.	
28.	«Монитер. Модный журнал на 1860 г.» «Монитер. Журнал для дам и девиц, посвященный женскому хозяйству, рукоделиям и модам»	М., 1860 М., 1861	двічі на місяць щомісячно		модний модний		формат 4 формат 8				

29.	«Русская хозяйка. Полная домоводственная библиотека»	СПб., 1861 – 1862	щомісячно	видавалась та редагувалась виключно жінками	господарчий	відсутні	формат 12: 3 книжки складають 1 том, на кожний том надсилається кольорова обкладинка	2 – 3 друк. арк.			Підписна ціна на рік 3,50 руб., з доставкою та пересилкою 4 руб.	
30.	«Гувернантка. Периодическое издание для начальниц институтов и пансионатов, классных дам, домашних наставниц и учительниц и вообще для лиц, занимающихся воспитанием и образованием»	СПб., 1862	щомісячно, вийшли № 1 – 6.	редактори-видавець А. Малишева та З. Травлінська, з № 5 гурток З. Декількох дам	педагогічний		формат 8					
31.	«Модный магазин. Моды, литература, новости, хозяйство и работы.»	СПб., 1862 – 1881	двічі на місяць	видавець-редактор С. Г. Мей; згодом С. Г. Рехневська та Є. І. Єсаулова, потім одна Є. І. Єсаулова	модний		формат 4	48 с.	з додатками викрійок модних картин			
	«Модный магазин. Иллюстрированный семейный журнал с литературным сборником» (далі – «Модный свет и Модный магазин»)	СПб., 1882 – 1881	двічі на місяць	видавець-редактори Є. І. Єсаулова та В. П. Турба, згодом один Турба	модний	ілюстрації	формат 4					

«Модный свет и Модный магазин. Иллюстрированный журнал мод, рукоделий, хозяйства и литературы» (далі – «Модный курьер. Модный свет. Новый русский базар и Модный магазин»)	СПб., 1902 – 1905	4 рази на місяць, у 1904 – 1904 рр. 48 номерів за рік, у 1905 р. останній № 26 Виходив у кількох виданнях	Вид. Кн-во Г. Д. Голпе, з 1902 р. М. А. Мьоллер; редактори – М. А. Мьоллер, з 1902 р. С. І. Шишмарьова	модний	ілюстрації	40 см	1902–1905: альбоми верхнього одягу, керівництва для живопису фарфоровим, склом, тканям, з виготовлення штучних квітів, виготовлення кружев; курси крою та шиття; викройки, кольорові малюнки, 1905 – Гете. Фауст. СПб., 1902.	514 – 542 с. на рік, у 1905 р. 148 с.	
38. «Женские работы»	СПб., 1872	щомісячно	видавниця-редактор Є. Ф. Софонова	руко-дільний		формат Л			
«Женские работы. Моды, рукоделье, литература, домашнее и сельское хозяйство» (с № 19 1873 Моды, литература, рукоделье)	СПб., 1873 – 1874	двічі на місяць, вийшло два номери	видавці: Є. Ф. Софонова, з 1873 р. С. С. Окрейц, редактор Є. Ф. Софонова	універсальний		формат 4			
39. «Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий» (далі – «Женское образование»)	СПб., 1872/73 – 1875	10 разів на рік (із 08 по травень; вийшло два номери з січня 1875 р. по грудень, за виключенням літніх місяців)	видавці-редактори: Осінін, з 1873/74 І. Ф. Рашевський (члени редакції В. Д. Сиповський та О. М. Бехтер)	педагогічний	відсутні	формат 8	24 с.		біографічні нарис (про М. П. Клібіна, М. де Боссель), література для дітей

40. «Модные викройки»	СПб., 1872/73 – 1882/83	двічі на місяць	видавця-редактор: О. Торочешников (представник торгового дому модних речей), з 1883 р. разом з О. Подсоровим	модний		формат 4, з 1875/76 Л			
41. «Аврора. Женский рукодельно-модный, хозяйственный, иллюстрированный журнал»	СПб., 1875 – 1878	двічі на місяць, у 1878 р. вийшли № 1 – 12	видавниця-редактор – О. Миропольська, з № 16 видавництва С. Лелковська редактори – Миропольська, з 1876 р. – К. Зайка	модний та руко-дільний	ілюстрації	формат 4			
42. «Женские рукоделия. Ежемесячный сборник легких и изящных новейших рисунков орнаментов и цветов для вышивания по канве, крочком, филе и гладью»	СПб., 1875 – 1878	щомісячно, у 1878 р. вийшли № 1 – 10, у 1878 р. № 1 – 2.	видавця-редактор Ф. Юргенс	руко-дільний		формат 8			

43.	«Моды и рукоделия. Иллюстрированный журнал для дам»	СПб., 1875 – 1880	двічі на місяць, вийшли № 1 – 11.	видавниця-редактор С. Ананьєва, з № 12, видавець – О. М. Волкенштейн, редактор – С. Ананьєва	руко-дільний	ілюстрації	формат 4					
44.	«Парижские модные выкройки»	СПб., 1876 – 1878	двічі на місяць	видавниця-редактор В. Лялош	модний		формат 4					
45.	«Женское образование. Педагогический листок (журнал) для родителей, наставниц и наставников» (далі – «Образование»)	СПб., 1876 – 1891	10 разів на рік	редактор-видавець – В. Д. Сиповський	педагогічний		формат 8	4 друк. арк.	долатки для дітей («Розповіді з російської історії» з гравюрами)			підписна ціна на рік 2,50 руб., з доставкою 3 руб., з пересилкою 3,50 руб.
46.	«Женский труд. Ежемесячный журнал дамских рукоделий, детских мод, белья, шляп и причесок»	СПб., 1880 – 1882	двічі на місяць (12 модних номерів, 12 руко-дільних)	видавець – Ф. П. Гетце; редактори: С. Малишева, з № 12 – Сжибинева, з 1882 р. – О. К. Буринська	модний та руко-дільний		формат 8		12 модних картки; 12 візерунків; 6 викройок; 4 аркуші зразків модних матеріял; 6 карти російських костюмів; нотки			ціна на рік без доставки – 4 руб., з доставкою – 5 руб.
47.	«Женский труд. Журнал мод, рукоделий, домохозяйства и семейного чтения» «Друг женщин. Литературно-научный журнал»	СПб., 1883 М., 1882 – 1884	двічі на місяць, вийшли № 1 – 8 щомісячно, у 1882 р. № 1 – 10, у 1884 р. – січень – серпень	видавниця-редактор О. К. Буринська видавниця-редактор Н. П. Аловерт	руко-дільний літературно-громадський	відсутні	формат 8	80 с.	реклама періодичних видань («База», «Женский труд», «Хозяйка» та ін.)			підписна ціна на рік у Москві – 6 руб., з пересилкою – 7 руб., окремий номер – 30 коп.

48.	«Мой журнал. Журнал для девочек» (з 1890 р. – Иллюстрированный журнал для детей)	СПб., 1885 – 1890	щомісячно, з 1889 р. двічі на місяць, останній № 12	видавниця-редактор Н. П. Аловерт	дитячий	ілюстрації	формат 8					
49.	«Вестник моды. Журнал моды, хозяйства и литературы»	СПб., 1885 – 1918	щотижня, з 1910 р. 48 номерів на рік, у 1916 р. двічі на місяць	видавець-редактор Н. П. Аловерт	модний		формат 4		модні гравюри, альбоми, альбоми з крою та шиття, викройки, у 1889 – 1890 рр. щотижня «Библиотека Вестника моды», у 1901 – 1916 рр. альбоми суконь, кольорових візерунків, книги викройок, кулінарні книги, велика кількість викройок			Підписна ціна за рік без доставки 5,5 тис. руб., з пересилкою 1 руб., 3 руб., 2 вид. – 5 руб., 3 вид. 7 руб. ціна та кількість видань по-стійно змінювались
50.	«La Modiste universelle, edition de chapeaux-modeles» «Вестник моды для модисток»	Paris, 1889 – березень СПб., 1889 (з № 4) – 1896 (№ 1–8)	щомісячно	видавниця-редактор Н. П. Аловерт	модний		формат Л					

51.	«Модистка. Модели шляп, головных уборов и украшений»	СПб., 1889 – 1898 (№ 8)	щомісячно	видавниця-редактор А. П. Голпе	модний		Формат Л			підписна ціна на рік з пересилкою 3 руб.
52.	Акушерка. Журнал, посвященный акушерству, женским и др. болезням и вообще всем отраслям медицины, обнимающим круг деятельности акушера, фельдшерки и фельдшера (с 1893 – Общедоступный медицинский журнал)	Брянск, 1890 – 1893, Одеса, 1893 – 1917	двічі на місяць, з середини жовтня	видавець-редактор П. М. Абро-жевич	науково-популярний	відсутні	Формат 4	8 с.		
53.	«Парижская мода. Двухнедельный журнал моды и рукоделия («Парижская мода», сокращенное издание «Нового русского базара», дает полный перевод франц. модного журнала «La Mode de Paris».)»	СПб., 1893 – 1905	двічі на місяць	видавці: А. П. Голпе, з 1898 р. Е. Д. Голпе, з 1904 р. М. А. Мьоллер; редактор С. Шишмарьова	модний та рукодільний		Формат Л	192 – 216 с.; 1905 – 60 с.		
54.	«На помощь матерям. Педагогическое издание, посвященное вопросам воспитания детей дошкольного возраста» (додаток до журналу «Игрушка»)	СПб., 1894 – 1902, 1904	9 разів на рік	редактор-видавець – О. М. Пешкова-Толперова, співредактор – В. П. Воленс	педагогічний	малюнки, креслення	Формат 8	2,5 – 3 друк. арк.	реклама підлядав видань	ціна на рік із пересилкою та доставкою по Росії – 3 руб. (переплатні журнали журналу «Игрушка» – 2 руб.), за кордон – 5 руб.

55.	«Вестник моды для порних. Иллюстрированный журнал моды (Перевод франц. журнала «La Mode de Paris»), у 1896 – 1898 р. – «Вестник моды для портних»	СПб., 1894 – 1898	щотижнево	видавець-редактор Н. П. Аловерт	модний та рукодільний	ілюстрації	Формат Л			
	«Модный курьер. Журнал моды, хозяйства и литературы (Для семьи)»	СПб., 1899 – 1906	щотижнево	видавець-редактор Н. П. Аловерт	модний та рукодільний		Формат 4	472 – 524 с. за рік		журнал виходив у 4-х, з 1911 р. у 5-ти виданнях, які відрізнялися кількістю керівництва для крою та шиття, навчання ремеслам; брошури з кулінарії та домоводства, альбоми костюмів, вишивань, викройки, кольорові модні картинки та ін.
	«Модный курьер. Журнал моды, хозяйства и литературы (Для портних)»	СПб., 1900 – 1906	щотижнево	видавець-редактор Н. П. Аловерт	модний та рукодільний	ілюстрації	Формат 4	472 с. за рік	реклама підлядав видань	підписна ціна на рік без доставки 1 руб., 2 вид. 6 руб., 3 вид. 11 руб., 4 вид. 22 руб.

				180 – 208 с. за рік	41 см	ілюстрації	модний та рукодільний	видавець-редактор Н. П. Аловерт	двічі на місяць	СПб., 1906 № 1 – 34	щотижнево	Щотижневий журнал «Модный курьер. Модный свет. Новый русский базар и Модный магазин» (Для семьи и для подруг)							
				472 – 524 с. за рік	Формат 4	ілюстрації	модний та рукодільний	видавець-редактор Н. П. Аловерт	щотижнево	СПб., 1906 – 1914		«Модный курьер. Модный свет. Новый русский базар и Модный магазин» (Для семьи и для подруг)							
				472 – 524 с. за рік	Формат 4	ілюстрації	модний та рукодільний	видавець-редактор Н. П. Аловерт	щотижнево, 3 рази в рік (останній № 24)	СПб., 1914 – 1916		«Модный курьер»							
56.	«Женское дело. Ежемесячный литературный журнал», (далі – «Новое дело»)			144 – 224 с.	Формат 8	ілюстрації (портрети відомих жінок)	літературно-журнальний	видавець-редактор – О. М. Пешкова-Толверова	щомісячно	СПб., 1899 – 1900			«Женское дело. Ежемесячный литературный журнал», (далі – «Новое дело»)						
57.	«Венский шик. Ежемесячный модный журнал» (русс., франц. и немецк. яз.)			16 с.	Формат 4 42 см	ілюстрації	модний	видавець-редактор – Н. Д. Финкельштейн	щомісячно	СПб., 1899 – 1908			«Венский шик. Ежемесячный модный журнал» (русс., франц. и немецк. яз.)						
58.	«Парижские модели шляп. Журнал для модисток»			Формат 4 37 см	Формат 4 37 см	ілюстрації	модний	видавець-редактор – Н. П. Аловерт	10 разів на рік	СПб., 1900 – 1903			«Парижские модели шляп. Журнал для модисток»						

				1668 стб.; 1903 16 стб.	32 см	ілюстрації	господарчий, рукодільний	видавець-редактор – Д-р Г. М. Бубне	щотижнево	СПб., 1901 – 1903			«Хозяйка. Популярно-научный иллюстрированный еженедельный журнал для всех»							
				58 – 128 с. за рік	31 см	ілюстрації	модний	видавець-редактор – А. Н. Прокопье (вона)	щомісячно	СПб., 1901 – 1907			«Иллюстрированный журнал белья и рукоделия» («Иллюстрированный журнал. Illustrierte Wasche Zeitung» – переклад німецького журналу без малюнків)							
61.	«Верхние дамские журналы без малюнків»			16 с.	34 см	ілюстрації	модний	видавець-редактор Н. П. Аловерт	4 рази на рік	СПб., 1902 – 1904			«Верхние дамские журналы без малюнків»							
62.	«В мире мод. Ежемесячный иллюстрированный журнал»			6 с.	18 см	ілюстрації	модний	видавець-редактор В. М. Бикова	щотижневий, № 1	К., 1903			«В мире мод. Ежемесячный иллюстрированный журнал»							

63.	«Модная почта. Профессиональный дамский журнал. Художественно-иллюстрированное ежемесячное издание мод, рукоделий, хозяйства», с № 1 1904 – Специальный дамский журнал»	М., 1903 – 1904	щомісячно	видавель-редактор А. К. Гала-чьянц	модний та рукодільний	ілюстрації	43 см	14 – 16 с.	1903 – 1904 викройки, модні малюнки та альбоми сезонних нарядів		
64.	«Модная мастерская»	М., 1903 – 1904	щомісячно	Видавиці – А. Н. Прокле, з 1904 р. разом з В. Ф. Герлах, з 1905 р. – В. Ф. Герлах; редактори: А. Н. Прокле, з 1904 р.; В. Ф. Герлах (вона).	модний	ілюстрації	45 см	20 с.	1903 – 1906 викройки		
65.	«Женский вестник. Ежемесячный общественно-научно-литературный журнал, посвященный женскому вопросу»; с № 11 1905 – „посвященный равноправности и улучшению положения женщин»	СПб., 1904 – 1917	щомісячно	видавель-редактор – лікар-гігієніст М. І. Покровська	громадсько-політичний	відсутні	29 см	128 – 384 с. за рік	реклама періодичних творів М. І. Покровської; як виключення – реклама косметими	відсутні	Ттис. підписна ціна 3 руб. на рік
66.	«Ворт. Модный альбом дамских и детских платьев, верхних вещей и белья»	М., 1905 – 1913	двічі на рік	видавель А. Г. Галачев	модний	ілюстрації	24 см	12 – 42 с.	викройки		ціна в Москві 1,75 руб., з пересилкою – 2 руб.

67.	«Искусство быть красивой. Иллюстрированный ежемесячный журнал»	СПб., 1906	щомісячно	редактор-видавець Ю. П. Громковська, з № 9-10 А. Д. Агарькова	косметичний	ілюстрації					
68.	«Мир труда. Ежемесячное политическое, литературное и художественное издание»	М., 1906	щотижня	редактор-видавець А. А. Гінзбург	політичне та літературне видання	ілюстрації	23 см	усього 120 с.			підписна ціна на рік на 8 руб., окремих номерів 30 коп.
69.	«Мода. Ежемесячный модный и семейный журнал»	Вільня, 1906	щотижня	Вид. Т-во журналу «Мода», редактор – А. Ш. Гродзенський	модний		32 см	18 с.			
70.	«Домашняя портниха» (далі – «Жіноче богатство»)	М., 1906 – 1908	щомісячно	редактор-видавець О. І. Кіппар	модний		46 см	46 с.	1906–1907 Альб. «Моды всего мира», №№ 1–12 6–16 листів ілюстрацій		
71.	«Начало. Журнал Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич»	К., 1906 – 1911	1–2 номери на рік	вид. Жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич	учнівський журнал	літографований журнал з малюнками	27 см	50 – 150 с.	100		
72.	«Порыв. Сборник литературных произведений учениц IV и V классов Павловской женской гимназии»	Павловськ, 1907	1 випуск		учнівський журнал		22 см	40 с.			
73.	«Союз женщин. Журнал, посвященный вопросам, связанным с борьбой за равноправие женщины и, главным образом, за ее избирательные права...»	СПб., 1907 – 1909	щомісячно	редактор-видавець М. О. Чехова	громадсько-політичний	відсутні	26 см	16 – 40 с.	відсутня	відсутні	1 р. 50 коп. на рік, ціна окремого номера – 15 коп.
74.	«Подснежник. Журнал Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич»	К., 1907 – 1910, 1912	2–4 номери на рік	вид. Жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич	учнівський журнал	літографований журнал з малюнками	25 см	99 – 109 с; 1912 296 с.	100		

75.	«Женщина. Гражданка, жена, мать, хозяйка. Литературно-художественный, общественный, семейный и популярно-научный еженедельный иллюстрированный журнал для семейного чтения; с 1913 – Литературно-художественный семейный журнал. Мать – гражданка – жена – хозяйка.	СПб., 1907 – 1909, 1913 – 1916	щотижнево	видавець – С. З. Богельман; редактори: С. З. Богельман, І. А. Богельман; з 1914 р. М. П. Зайн, згодом І. Ш. Зяяц.	універсальний (портрети, малюнки мод, фото)	27 см	32 – 64 с.	реклама косметики та книжкових новинок	1908: Рус-ский юмор за 100 лет. Лит-худ. альбом. СПб., 1908–1909 журн. «Детский мир», 1909 серия «Женская Библиотека». Кн. 1–9. 1914 26 книг російським та іноземних авторів: сучасне виховання дітей, домашнє лікування; самовчителя крою та шиття, повістаня. 1915 Лит. альманах. 24 кн.; 1915–1916 журн. «Детское счастье». 1916 журн. «Северная звезда».	ціна підписки на рік по всій Росії 8 руб., за кордоном – 10 руб.; окремих номер – 20 коп.
76.	«Дамский мир»	СПб., 1907 – 1918	щомісячно	редактор О. З. Муравьова; видавці: І. О. Сперлінг (вона), з № 11 – О. З. Муравьова	універсальний	33 см	30 – 44 с.	реклама косметичних засобів, одягу, кулінарних книг та ін.	1907–1916 альбоми мод, гравюри, викройки, взарунки для рукоділля. 1910 – 1916 Календар «Дамский мир»	підписна ціна на рік 5,50 руб., з доставкою та пересилкою 6 руб., за кордон 8 руб., окремий номер 60 коп.

77.	«Красота. Еженедельный художественно-литературный журнал»	К., 1908	щотижнево, вийшли № 1 – 5	редактор О. Н. Швамбаум-Древницька, видавець А. М. Швамбаум	художньо-літературний	28 см	16 с.	реклама косметики, магазинів одягу		підписна ціна на рік з доставкою та пересилкою 5 руб., ціна окремого номера 10 коп.
78.	«Хозяйка»	СПб., 1908 (Друк у Твері) № 1–3	щотижнево	редактор-видавець А. К. Каткін		30 см	Усього 24 с.			
79.	«Вопросы пола. Двухнедельный литературно-научный журнал»	СПб., 1908 – 1909 (№ 1)	двотижневий	редактор М. Д. Желніна, з № 3 – А. Д. Риси́с, видавець Ф. К. Зимін	літературно-науковий	27 см	32 с.		1908 Геллер К. Головой просп и школа. СПб., 1908; Формон М. Свободное материнство. Роман в 3-х частях. СПб., 1908.	
80.	«Женское богатство. Модный и литературный ежемесячный журнал»	СПб., 1908 (№ 1–2) – 1909 (№ 3–4)	щомісячно	редактор Є. І. Кипар, видавець І. М. Крашенников	модний та літературний	37 см	22 – 46 стб.		1908 – 1909 Основной курс шитья, викройки	
81.	«Косметика. Популярно-научный и художественный журнал, посвященный гигиене и эстетике тела, уходу за кожей, рациональной косметике и парфюмерному искусству»	СПб., з № 4 – Варшава 1908 – 1910	двічі на місяць	редактор-видавець Д-р Г. М. Заменгоф	науково-популярний	32 см	187 – 229 с. за рік, 1910 – 47 с.			

82.	«Парижанка. Художественный журнал мод, рукоделий, хозяйства»	М., 1908 – 1910	щомісячно	редактор-видавець А. Г. Галачев	модний	журнал виходив у двох виданнях, одно з них із кольоровими ілюстраціями	42 см	4 – 32 с.					
83.	«Колос. [Журнал учащихся Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич]»	К., 1908 – 1910, 1912	1 – 3 рази на рік	вид. Жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич	учнівський журнал	літографований журнал з малюнками	26 см	18 – 90 с.					
84.	«Гигиена и красота. Литературно-научный журнал, посвященный гигиене, эстетике тела, косметике и парфюмерии»	М., 1909	№ 1	редактор-видавець К. Л. Ковзан (вона)	літературно-науковий		31 см	4 с.					
85.	«Женская мысль. Двухнедельный художественно-литературный журнал, посвященный равноправии и улучшению экономического положения женщин»	К., 1909 – 1910	двічі на місяць	редактор – видавець М. А. Петрова (М. П. Сво-бодіна)	громадсько-політичний	відсутні	26 см	24 с.	реклама періодичних видань, як виключення – реклама модного одягу	відсутні	1 тис.	підписна ціна: на рік 4 р., на півроку – 2 р. 50 коп., на три місяці – 1 р. 50 коп., на один місяць – 50 коп., окремий номер – 35 коп.	

86.	«Женский мир. Модный и ремесленный ежемесячный журнал; с 1911 – Ежемесячный иллюстрированный литературно-художественный и общественный журнал с отделом новостей сезона и парижских мод»	М., 1909 – 1911	щомісячно	редактор С. І. Киплар, з 1911 р. – В. Ф. Осадчинський; видавець – Л. Н. Холчев, з 1911 р. М. Н. Холчев і К ^о	модний	ілюстрації	34 см	32 – 64 стб.; 1911 24 с.		1909 – 1911 викройки			
87.	«Пчелка [Ученический журнал Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич]»	К., 1909 – 1915	1 – 2 номери на рік	вид. Жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич	учнівський журнал	літографований журнал з малюнками	26 см	31 – 184 с.	100				
88.	«Белье и вышивка. Иллюстрированный журнал белья»	СПб., 1909 – 1916?	6 разів на рік	редактор Н. П. Аловерт	модний	ілюстрації	32 – 39 см	24 – 72 с.	реклама відсутня	1909 – 1916 викройки та візерунки		підписна ціна на рік 1,25 руб., з пересилкою 1,75 руб.	
89.	«Дамский листок. Художественно-литературный, общественный, посвященный вопросам моды – богато иллюстрированный – первый в России еженедельный, встающий в защиту женских прав – журнал, з № 4 – Художественно-литературный, общественный – богато иллюстрированный – еженедельный журнал»	СПб., 1910	щотижнево	редактор І. Я. Тарасов, видавець – І. Я. Тарасов; згодом К. А. Норвилло	універсальний	ілюстрації	34 см	8 – 12 с.					
90.	«Ласточка» [Ученический журнал Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич]	К., 1910 – 1913	1 – 3 номери на рік	вид. Жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич	учнівський журнал	літографований журнал з малюнками	26 см	48 – 168 с.	100				
91.	«Моды для всех»	СПб., 1910 – 1914	щомісячно	редактор-видавець Н. Ф. Мертц	модний	ілюстрації	33 см	8 с.					

92.	«Модный свет. Журнал для дам»	СПб., 1910 – 1916 (№ 8)	щомісячно, згодом - двотижневий	редактор-видавець Г. Г. Бродерта А. А. Романова (Базарова), з 1915 р. – І. А. Бонгельман	модний	ілюстрації	31 см	16 – 24 с.	з 04. 1911 р. виходив у 3 виданнях, що розрізнялися кількістю додатків: 1910–1916 вийшли 1911 журн. «В свобод. мину-ту»; «Мозаика», «Куколка». 1913, 1915–1916 альбоми рукоділля	підписна ціна на рік 2 руб.; з 1911 р. підписна ціна 1-го вид. – 1 руб. на рік, 2-го – 2 руб., 3-го – 3 руб.
93.	«Женское дело»	М., 1910 – 1917	щотижнево, з № 9 – 10 двічі на місяць	редактори Л. М. Родіонов, з 1915 р. Г. А. Іо-венко, видавці: А. Г. Галачьев, з 1912 р. Крашеннін-ников	універсальний	ілюстрації (портрети, фотографії подій та модних новинок, ілюстрації до літературних творів, часто не пов'язані з текстом), рукодільні візерунки; карикатури	31 см	16 – 32 с.	реклама, косметики, засобів пієни, перодичних видань; книжних новинок із жіночого життя; І. Женщина у себе і в обществe. М., 1913. «Библиотека современ. литературы». 5 книг. М., 1915. Крім того, альбоми мод, вийшли; рукоділля; гостини з косметики та пієни.	підписна ціна на рік з пересилкою пл. Росії 5 руб.; за кордон – 7 руб.
94.	«Выкройка. Ежемесячный общедоступный модный журнал»	СПб., 1912	щомісячно, вийшли № 1–2.	редактор-видавець Г. Г. Бродерта А. А. Романова (Базарова).	модний	ілюстрації	31 см	16 с.		

95.	«Мода. Первый в России художественный журнал»	СПб., 1912	двічі на місяць	редактор Н. Н. Волинцев, № 11 – 12 С. І. Таубе (С. Анічкова), видавець К. В. Лежова	модний	ілюстрації	54 см	631 стб.	Энциклопедия дамских рукоделий, с. 1 – 28.	
96.	«Журнал для гувернанток и бонн. Ежемесячное издание». з 1913 р. – Педагогический научный журнал	СПб., 1912 – 1913	щомісячно, вийшло 4 номери	редактор-видавець Е. Г. Кетова	педагогічний, науково-популярний		22 см	8 с.	об'яви про найм бонн та вихователюк	підписна ціна на рік 3 руб.
97.	«Мир женщины. [Иллюстрированный журнал изысканной литературы, общественной жизни, общеполезных знаний, прикладного искусства, новейших и практических мод и рукоделий]»	М., 1912 – 1916	двічі на місяць	редактор А. Г. Галачьев, видавець В. Г. Галачьев	універсальний	ілюстрації (до 150 у номері), кольорова обкладинка	35 см	24 – 32 см	реклама косметики, одягу, курсів, лікарських засобів	підписна ціна на рік з доставкою та пересилкою 4 руб., з 1914 р. – 6 руб., ціна окремого номера 20 коп.

98.	«Журнал для хозяек» (у 1914 р. – «Журнал для хозяек и женская жизнь») М., 1912 – 1926	двічі на місяць	редактор-видавець А. В. Лобанов, з № 8 вид. Торговий дом «А. В. Лобанов і К»	універсальний журнал	кольорова обкладинка, у тексті ілюстрації відсутні	23 см	24 – 40 с.	реклама косметичних засобів, одягу, кулінарних книг та ін.	1913 – 1916 журн. «Для наших детей»; керівництва з крою та шиття, кулінарії; ви-кройки	150 ти	підписна ціна на рік без додат-ків 3 руб., з додатками без дит. книжок 3,60 руб., з додатками та дит. кн. 4 руб.; ціна окремого номера в Москві та ін. містах без ви-кройок, 15 коп., з ви-кройками 20 коп.
99.	«Домашняя портниха. Иллюстрированный семейный журнал» СПб., 1913	щотиж-нево, вийшли № 1 – 4	редактор-видавець Г. Г. Бродерсен	модний журнал	ілюстрації	29 см	8 – 12 с.				
100.	«Парижские моды» Варшава, 1913	вийшов один номер		модний журнал	ілюстрації	37 см	20 с.				
101.	«Женщина. Еже-дельный литератур-но-художественный журнал» (далі – «Со-временная женщина») Варшава, 1913 – 1914	щотиж-нево	редактор-вида-вець М. А. Кри-мський	універ-сальний журнал	ілюстрації	32 см	узьо-го 1913 – 88 с. 1914 – 144 с.				

102.	«Русские Женского коммерче-ского училища Л. Н. Володкевич» К., 1913 – 1914	раз на рік	вид. Жіноче комерційне учи-лище Л. Н. Во-лодкевич	учнів-ський журнал	літогра-фованій журнал з малюнками	27 см	41 – 70 с.			100	
103.	«Известия Тифлис-ских высших женских курсов» Тифліс, 1914	вийшло два ви-пуски	редактори А. В. Марков та Г. П. Барач, вид. [Рада Тіфліських вищих жіночих курсів]	науко-вий журнал		25 см	182 – 224 с.				
104.	«Современная жен-щина» Варшава, 1914	щомісяч-но	редактор-вида-вець М. А. Кри-мський		ілюстрації	32 см	узьо-го 150 с. 32 с.				
105.	«Красота и здоровье. Журнал, посвященный интересам гигиены» М., 1914	вийшов один но-мер	редактор-вида-вець А. Л. Будо		ілюстрації	26 см					
106.	«Летопись Киевских высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жеку-линой» К., 1914 – 1915	один – два рази на рік	редактори П. П. Кудрявцев та В. Н. Перетц, вид. Рада Вечір-ніх вищих жіночих курсів	науко-вий журнал	відсутні	28 см	100 – 112 с.	реклама відсутня	відсутні	8 коп. за друк. арк.	
107.	«Женская жизнь. Иллюстрированный двухнедельный жур-нал» (спочатку відділ, а потім доповнення до журналу «Журнал для хозяек») М., 1914 – 1916	двічі на місяць	редактор А. В. Лобанов, ви-давець Торговий дом «А. В. Ло-банов і К»; Ак-ціонерне тов.-во «АНОНС»	універ-сальний журнал	ілюстрації (фотографії – портрети та сюжетні), м'яка ко-льорова об-кладинка	32 см	20 – 24 с.	реклама альбоми мод. тов.-ва «Анонс», різноманіт-них курсів при журна-лі, косме-тики, мага-зинів	викройки, альбоми мод. «Женская эн-циклопедия», книжки «Дет-ской библио-теки»	підписна ціна на рік без доставки 3,23 руб., з доставкою та пере-силкою 3,75 руб.; окремий номер 15 коп. без викройки, 20 коп. без викройки	

108. «Журнал для женщин»	1914 – 1926	двічі на місяць	редактори В. П. Морозов; з № 13 Х. Т. Цветков, вид. Акц. т-во «Анонс» в особі розпорядника Х. Т. Цветкова	універсальний	ілюстрації	30 см	24 – 32 с.	реклама косметики, видань «Анонсу»	1914 – 1916 викройки, візерунки, альбоми мод, книжки для жінок. 1915 «Женская энциклопедия». Т. 1 – 2.; журн. «Детская библиотека», 1916 журн. «Друг детей».	№ 1 – 12000	підписна ціна на рік: 4 р., на ½ року 2 р. 25 к.; абонемент з додатками без камі без дитячих книг 3 р. 60 к., абонемент без додатків 3 р.; річним передп. надається розстрочка; ціна окремого номера 4 коп.
109. «Работница»	СПб., 1914; 1917 – 1918	двічі на місяць, у 1914 – № 1 – 7, 1917 – 1918 (40 номерів)	редактори: Ф. В. Марцинкевич; з № 7 А. А. Бичихін; видавці: Д. Ф. Петровська; з № 7 Л. І. Лоорберг.	громадсько-політичний	відсутні	26 см	16 с.	реклама підписних видань	відсутні	№ 1 – 12000	підписна ціна на рік 1,20 руб., ціна окремого номера 4 коп.
110. «Женщина и война»	М., 1915	двоптижневий, вийшов № 1	редактор-видавець А. К. Яковлева	громадсько-політичний	ілюстрації (сюжетні фото; портрети жінок – героїв війни), кольорова обкладинка	34 см	16 с.				ціна окремого номера 10 коп.

111. «Новости моды»	М., 1915	вийшов один номер	видавець І. А. Полін	модний	ілюстрації	33 см	46 с.				
112. «Для счастья женщин»	Пг., 1916	щотижнево, вийшли № 1 – 3	редактор-видавець В. А. Максимов	літературний		22 см	Усього 96 с.				
113. «Известия Стебутовских высших женских сельскохозяйственных курсов»	Пг., 1916	вийшло два номери	редактор С. П. Кравков, вид. Стребутовських вищих жіночих с.г. курсів	науковий		27 см	100 с.				
114. «Лири юности. [Журнал учениц 4-го класса женской гимназии]»	Пг., 1916	вийшло два номери	редактори: учениці Явейн та Долинська	учнівський журнал	на правах рукопису	23 см	16 с.				
115. «Женщина и хозяйка»	М., 1916	щотижнево	редактор-видавець А. Н. Бригадина			30 см	24 с.				
116. «Хозяйка»	Пг., 1916	двічі на місяць, останній № 8	редактор-видавець І. А. Ботельман	літературно-художній	ілюстрації	30 см	16 с.		Альманах «Отдых»		
117. «Пчелка. Новый женский журнал»	М., 1916 – 1918	двічі на місяць	редактор-видавець Л. А. Корміліцина		ілюстрації	34 см	24 с.			№ 1 – № 8.	

118.	«Swiat kobiecy» («Женский мир»), перейменованый на «Pzger-swit»	К., 1916 р.	двоптик-невий	редактор-видавець Є. С. Жмієвська з березня 1916 р. видавці К. Ф. Стадницька та С. Ф. Дунін-Варвицький, редактор – Є. С. Жмієвська	універсальний	кольорова обкладинка чорно-білі та кольорові ілюстрації (фото та малюнки модного одягу, танцювальних па, візерунків; ілюстрації до художніх творів)	24 – 32 с.	реклама одягу, косметики, магазинів	річна в місті – 8 руб., у провінції з пересялкою 10 руб.
119.	«Жіночий вісник»	К., 1917	двоптик-невий, вийшли № 1 – 2.		громадський	відсутні	24 стб.		передплата до 1 січня 1918 р. 3 руб.; ціна окремого номера 30 коп.

Примітки

Вступ

1. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1997. – С. 49.
2. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – 544 с.
3. Симонова О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов : автореф. дис... канд. фил. наук : 10.01.01 «Русская литература» [Электронный ресурс] / О. А. Симонова ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004. – Режим доступа: http://www.imli.ru/nauka/ds/002_209_02/simonova.php.
4. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII–XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
5. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Г. Айвазова. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1998. – 408 с.
6. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. Конф. – М., 2001. – С. 361–368.
7. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1068 с.
8. Беляева Л. Н. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : В 4 т. / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров ; под. общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Л. : Гос. публ. б-ка имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961. – Т. 1 (А–З). – 1958. – 662 с.; Т. 2 (И–П). – 1959. – 714 с.; Т. 3 (Р–Я). – 1960. – 686 с.; Т. 4 (Указатели). – 1961. – 398 с.
9. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 31.
10. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – 616 с.; Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850 – 1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – 234 с.

Розділ 1

Історіографія та джерела

1. Шашков С. С. Очерк истории русской женщины / С. С. Шашков. – изд. испр. и доп. – СПб. : Н. А. Шигин, 1872. – С. 3.
2. Безобразов В. П. О правах женщины / В. П. Безобразов. – М. : Тип. «Рассвет», 1895. – 162 с.; Беляев И. Д. О наследстве без завещания по древним русским законам до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М. : Унив. тип, 1858. – 140 с.; Лебединский П. М. Современное положение замужней женщины / П. М. Лебединский. – Тифлис : Тип. И. Я. Левина, 1896. – 22 с.; Рейтблат А. И. Чтение в России в XIX – начале XX века: Аннот. библиогр. указ. / А. И. Рейтблат; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : РБЛ, 1992. – 47 с.; Соколовский Н. Современный быт русской женщины и судебная реформа / Н. Соколовский // Женский вестник. – 1867. – № 9. – С. 57–83.
3. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина / А. Я. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2. – С. 173 – 206; № 3. – С. 57–99; Щапов А. П. Значение народной женщины в антропологическом и социальном развитии русской народности / А. П. Щапов // Сочинения / А. П. Щапов. – СПб., 1906. – Т. 2. – С. 31–55.
4. Бердяев Н. А. Метафизика пола и любви / Н. А. Бердяев // Русский эрос или философия любви в России: сборник / сост. и авт. вступ ст. В. П. Шестаков ; коммент. А. Н. Богословского. – М., 1991. – С. 232–265; Лосский Н. О. Условия абсолютного добра / Н. О. Лосский ; вступ. ст. А. И. Титаренко. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.; Соловьев В. С. Смысл любви / В. С. Соловьев // Избранное / В. С. Соловьев. – М., 1990. – С. 165–190.
5. Забелин И. Е. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях / И. Е. Забелин. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд., 1992. – 240 с. ; Забелин И. Е. Женщина по понятиям старинных книжников / И. Е. Забелин // Опыт изучения русских древностей и истории. – М., 1872. – Ч. 1. – С. 129–178; Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени: в 3 т. / Д. Л. Мордовцев. – СПб. : А. Черкесов и Ко, 1874; Шашков С. С. История русской женщины / С. С. Шашков. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Новое время, 1874. – 352 с.; Шашков С. С. Очерк истории русской женщины / С. С. Шашков. – изд. испр. и доп. – СПб. : Н. А. Шигин, 1872. – 241 с.; Шульгин В. Я. О состоянии женщины в России до Петра Великого / В. Я. Шульгин. – Т. 1. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – 106 с.
6. Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени: в 3 т. / Д. Л. Мордовцев. – СПб. : А. Черкесов и Ко, 1874. – Т. 2. – С. IX.
7. Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство: Исторические судьбы женщины. Природа женщины. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М. : Г. А. Леман и Б. Д. Плетнев, 1914. – 510 с.; Хвостов В. М. I. Психология женщины. II. О равноправии женщин / В. М. Хвостов. – М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнарев и Ко, 1911. – 68 с.
8. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 15.

9. РО ИРЛИ РАН. – Ф. 227 А. Н. Пешкова-Толиверова. 1862–1948 гг. Д. 45. Письма Н. А. Белозерской к Пешковой-Толиверовой. 1898–1899, – Л.15.
10. Смирнова В. Исторические женщины по Шерру / В. Смирнова // Друг женщин. – 1883. – № 3. – С. 65.
11. Белозерская Н. А. Женский вопрос. Исторические очерки / Н. А. Белозерская // Женское дело. – 1899. – № 1. – С. 3–23; № 2. – С. 27–49; № 3. – С. 24–41; № 5. – С. 59–82; Белозерская Н. А. Княгиня Д. Х. Ливен / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1898. – № 3. – С. 875–904; Белозерская Н. А. Княгиня Зинаида Александровна Волконская / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1897. – № 3. – С. 939–972; № 4. – С. 131–164; Белозерская Н. А. Происхождение императрицы Екатерины I / Н. А. Белозерская // Исторический вестник. – 1902. – №1. – С. 56–90.
12. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) : в 3 кн. / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890–1895; Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 887 с.; Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 647 с.
13. Щепкина Е. Н. Женское движение в годы Французской революции / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Гос. изд, 1921. – 84 с.; Щепкина Е. Н. Женское движение в России в отзывах современных деятелей / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Г. Скачкова, 1906. – 18 с.; Щепкина Е. Н. Из истории женской личности в России. Лекции и статьи / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1914. – 307 с.
14. Коллонтай А. М. Социальные основы женского вопроса / А. М. Коллонтай. – СПб. : Знание, 1909. – 431 с.; Коллонтай А. М. Труд женщины в эволюции хозяйства. (Лекции, читанные в Университете им. Я. М. Свердлова) / А. М. Коллонтай. – М., Пг. : Гос. Изд., 1923. – 208 с.
15. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. Конф. – М., 2001. – С. 361–368.
16. Журнал для милых // ЭСБЕ. – СПб., 1894. – Т. 12. – С. 70.
17. Л-ва С. Женские журналы / С. Л-ва // Женский альманах: иллюстрированный научно-литературный сборник по вопросам женской жизни. – Одесса, 1901. – С. 162–163.
18. Покровский В. И. Дамской журнал (1806–1906): [к столетию выхода] / В. И. Покровский. – М. : Имп. О-во истории и древностей, 1906. – 57 с.; Покровский В. И. «Журнал для милых» (1804–1904) / В. И. Покровский. – М. : Имп. О-во истории и древностей при Моск. ун-те, 1905. – 16 с.
19. Щепкина Е. Дамские и модные журналы былых времен / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 24–26.
20. Щепкина Е. Н. Из истории женской личности в России. Лекции и статьи / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1914. – С. VII.
21. Там само. – С. 154–197.

22. Там само. – С. 196.
23. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1068 с.
24. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1980. – 238 с.; Бебель А. Женщина и социализм / А. Бебель ; под ред. В. А. Поссе ; вступ. ст. А. М. Коллонтай. – 3 изд.-е. – М. : Либроком, 2010. – 485 с.
25. Коллонтай А. М. Социальные основы женского вопроса / А. М. Коллонтай. – СПб. : Знание, 1909. – 431 с.
26. Богат А. Работница и крестьянка в Красной Армии / А. Богат. – М.-Л. : 6-я тип. Транспечати, 1928. – 100 с.; Быстрянский В. Революция и женщина / В. Быстрянский. – Пг. : Гос. изд., 1920. – 45 с.; Самойлова К. Н. Работницы в Российской революции. К Международному дню работниц – 23 февр. (8 марта) / К. Н. Самойлова. – М. : Гос. изд., 1920. – 24 с.
27. Генс А. Б. Аборт в деревне / А. Б. Генс. – М.: Охрана материнства и младенчества, 1926. – 48 с.; Наш опыт. О работе советов жен-общественниц на водном транспорте. – М. : Наркомвод, тип. «Гудок», 1937. – 66 с.; Семашко Н. Еще о больном вопросе / Н. Семашко // Коммунистка. – 1920. – № 3/4. – С. 19–20.
28. Аронсон М. Литературные кружки и салоны / М. Аронсон, С. Рейсер. – СПб. : Академический проект, 2000. – 400 с.
29. Клевенский М. Журнал «Женский весник» (1866–1868 гг.) / М. Клевенский // Русская журналистика. I. Шестидесятые годы / под ред. и с пред. В. Полянского. – М. ; Л., 1930. – С. 107–129.
30. Вишневская Г. А. Вопросы женской эмансипации в русских журналах 1830–1840-х годов / Г. А. Вишневская // Учен. зап. Казанск. гос. ун-та. – 1957. – Т. 117; кн. 9. – С. 87–92.
31. Великая Октябрьская Социалистическая революция: Энциклопедия / под ред. Т. Н. Голикова, М. И. Кузнецова. – М. : Сов. энциклопедия, 1977. – 712 с.; Книжник-Ветров И. С. Русские деятельницы Первого Интернационала и Парижской Коммуны. Е. Л. Дмитриева, А. В. Жаклар, Е. Г. Бартенева / В. И. Книжник-Ветров. – М.-Л. : Наука, 1964. – 258 с.
32. Ефремова Н. П. Шестидесятницы / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1978. – № 9. – С. 78–91; Ковалева И. Н. Женский вопрос в России 50–60-х гг. XIX в. / И. Н. Ковалева // Проблемы истории русского общественного движения и исторические науки. – М., 1981. – С. 118–128; Чемена О. М. Создание двух романов: Гончаров и шестидесятница Е. П. Майкова / О. М. Чемена. – М. : Наука, 1966. – 159 с.
33. Герман А. Б. Женский вопрос / А. Б. Герман // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1972. – С. 170, стлб. 497.
34. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 15.

35. Бовуар де С. Второй пол: в 2. т. Т.1 Факты и мифы ; Т.2 Жизнь женщины / С. де Бовуар ; пер. с фр., общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой, коммент. М. В. Аристовой. – М. : Прогресс ; СПб. : Алетей, 1997. – 831 с.
36. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. статей. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – Вып. 1– С. 20.
37. Пушкарева Н. Л. История женщин и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник, 1997. – М., 1998. – С. 69–95.
38. Репина Л. П. «Пол» или «род»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л. П. Репина. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 11.
39. Женщина в обществе и культуре: этноисторические традиции и современность: (Зарубежные концепции 70–80-х гг.): науч.-аналит обзор / [Т. Б. Уварова]. – М. : ИНИОН, 1987. – С. 12 – 24.
40. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. статей / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – Вып. 1. – С. 30–35.
41. Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930 / R. Stites – Prinseton : Prinseton Univ. Press, 1978. – 512 p.
42. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860 – 1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – 616 с.
43. Там само. – С. 351–353.
44. Heldt B. «Rassvet» (1859–1862) and Woman Questions / B. Heldt // Slavic Review. 36: 1 (March 1977). – P. 76–85.
45. Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918) / Э. П. Федосова ; под ред. Э. Д. Днепровы. – М. : Педагогика, 1980. – 144 с.
46. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 240 с.
47. Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании: О женах и сестрах декабристов / Э. А. Павлюченко. – М. : Наука, 1976. – 159 с.; Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. – М. : Мысль, 1988. – 269 с.
48. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
49. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 26.
50. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50 – 60-е годы XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – С. 59–133.
51. Там само. – С. 96–100.

52. Там само. – С. 126–129.
53. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т. 2: Вторая половина XIX в. / под. ред. В. Г. Березина, Н. П. Емельянова, Н. И. Соколова, Н. И. Тотубалина. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1965. – С. 24 – 25.
54. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – С. 129.
55. Ратчилд Р. Дж. Возвращение женской истории: пол, класс и феминизм в дореволюционной России / Р. Дж. Ратчилд // Гендерные истории Восточной Европы. Сб. науч. статей / под ред. Е. Гапоновой, А. Усмановой, А. Пето. – Мн., 2002. – С. 70.
56. Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века / П. Н. Берков. – М. : Б. и., 1952. – 572 с.; Дмитриев С. С. Периодическая печать [второй половины XIX – начала XX в.] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР : учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 325–342; Есин Б. И. История русской журналистики XIX века / Б. И. Есин. – 2-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1989. – 240 с.; Есин Б. И. Русская легальная пресса конца XIX – начала XX века // Из истории русской журналистики конца XIX – начала XX в. (Статьи, материалы, библиография) / под ред. Б. И. Есина. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – С. 3–66.
57. Дмитриев С. С. Периодическая печать [второй половины XIX – начала XX в.] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР : учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 336.
58. Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века. 1890–1904. Социал-демократические и общедемократические издания / отв. ред. Б. А. Бялик ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР. – М. : Наука, 1981. – 388 с.
59. Репина Л. П. «Пол» или «род»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л. П. Репина. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 12.
60. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 29–32.
61. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – М. : ИВИ РАН, 1998. – С. 160.
62. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850–1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2003. – С. 34.
63. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России. 1860–1917 / О. А. Хасбулатова. – Иваново : ИвГУ, 1994. – 135 с.; Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Г. Айвазова. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1998. – 408 с.
64. Хасбулатова О. А. Женское движение в России (втор. половина XIX – начало XX в.) / О. А. Хасбулатова, Н. Б. Гафизова. – Иваново : ФГУП «Изд-во Иваново», Иван. гос. ун-т, 2003. – 256 с.; Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – 544 с.

65. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 25–26.
66. Там само. – С. 119–123.
67. Там само. – С. 246–258.
68. Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898–1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятые открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. 13 января 2002 года. – Режим доступа : [http : //www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK](http://www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK).
69. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера. – 2006. – № 2. – С. 18–22; Харрис, Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. Конф. – М., 2001. – С. 361–368; Якубенко Н. К. «Женская тема» на страницах петербургских журналов в начале 70-х годов XIX / Н. К. Якубенко // Российские женщины и европейская культура : материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения / сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. – СПб., 2001. – С. 90–94.
70. Жукова Ю. В. «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 38–50.
71. Зырянова И. В. Журнал «Рассвет» (1859–1862 гг.) / И. В. Зырянова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 100–109.
72. Там само. – С. 8.
73. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Олійник. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliynuk.htm>; Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділення «Науково-дослідний центр періодики» ; уклад. М. В. Галушко, М. М. Романюк, Л. В. Снічарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007–2009. – Т. 2. – 480 с.
74. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділення «Науково-дослідний центр періодики» ; уклад. М. В. Галушко, М. М. Романюк, Л. В. Снічарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007–2009. – Т. 2. – 480 с.
75. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Олійник. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliynuk.htm>.
76. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділення «Науково-дослідний центр періодики» ; уклад. М. В. Галушко, М. М. Романюк, Л. В. Снічарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007–2009. – Т. 1. – С. 106–107.

77. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. – С. 3. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
78. Ямпольская Р. М. Женская пресса. Ее типологические особенности / Р. М. Ямпольская // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 1995. – № 1. – С. 15–25; Ямпольская Р. М. Женская пресса: основные проблемно-тематические направления / Р. М. Ямпольская // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 1997. – № 4. – С. 3–15; Ямпольская Р. М. Женская пресса. Ее типологические особенности / Р. М. Ямпольская // Типология периодической печати. – М., 1995. – С. 84–99.
79. Коломийцева, Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
80. Зыкова Г. В. Поэтика русского журнала 1830-х – 1870-х гг. / Г. В. Зыкова. – М. : МАКС Пресс, 2005. – 204 с.
81. Казакова И. Критика и публицистика конца XIX – начала XX вв. о творчестве русских писательниц / И. Казакова // Преображение. Русский феминистский журнал. – 1995. – № 3. – С. 63–67.
82. Строганова Е. Н. Женская литературная критика как культурный феномен второй половины XIX в. / Е. Н. Строганова // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 342–351.
83. Самарин А. Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков) / А. Ю. Самарин. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 288 с.
84. Перро М. История под знаком гендера / М. Перро // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 45–53.
85. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения 1858–1905 гг. – СПб., 1905. – С. 210; Законы о женщинах: (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) / сост. Я. А. Канторович. – СПб. : М. М. Стасюлевича, 1899. – 272 с.; О порядке назначения женщинам – телеграфисткам пенсий и единовременных пособий, 28 мая 1883г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1884. – Т. 3, № 1612. – С. 285; О сроке для расторжения браков нижних чинов, находящихся в безвестном отсутствии, 22 ноября 1883 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1884. – Т. 3, № 1850. – С. 462; Свод законов Российской империи: Все 16 томов, исправленные по Положениям 1906 и 1908 годов и дополненные позднейшими указаниями : в 4 кн. Кн. 3, т. X–XII / сост. А. М. Нюренберг. – М. : [Б. и.], 1910. – 1133 с.

86. Сборник распоряжений по делам печати (С 1863 по 1-е сентября 1865 года). – СПб. : тип. Мин-ва вн. дел. 1865. – 79 с.
87. Устав о цензуре и печати 1890 г. // Свод законов Российской империи. – Спб., 1911. – Т. 14. – С. 1 – 46.
88. Временные правила о повременных изданиях 24 ноября 1905 г. // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – Т. 9. – М., 1994. – С.194–200.
89. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала “Женский вестник”, 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». – 193 л.
90. РГИА. – Ф. 1001. – Оп. 1. – Д. 708. – «Сведения о приходе и расходе редакции журнала “Рассвет” за 1861 г.». – 3 л.
91. Юкина И. И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (Вторая половина XIX – начало XX веков) / И. И. Юкина // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. ст. / гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск, 2002. – Вып. 2 – С. 229 – 240.
92. Якоби А. На Капрере у Гарибальди. (Из личных воспоминаний) / А. Якоби // Исторический вестник. – 1882. – № 8. – С. 380–394; Яковлева С. Деторождение и женское движение / С. Яковлева // Женский вестник. – 1909. – № 11. – С. 227.
93. Кони А. Ф. Незамеченная смерть заметного человека / А. Ф. Кони // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони ; [под общ. ред. В. Г. Базанова и др.]. – М., 1969. – Т. 7. – С. 312–323.
94. Покровская М. И. Как пишется история / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – №3. – С. 78–82.
95. ЦГИА СПб. – Ф. 2114. – Оп. 1. – Д. 1а. – «Рукопись неоконченной автобиографии М. И. Покровской». – 1 л.
96. Некрасов Н. А. Кому на Руси жить хорошо: [Поэма] / Н. А. Некрасов. – М. : Сов. Россия, 1984. – 285 с.; Некрасов Н. А. Мороз, Красный нос: Поэма / Н. А. Некрасов. – М. : Современник, 1987. – 61 с.
97. Толстой Л. Н. Детство / Л. Н. Толстой. – М. : Современник, 1983. – 78 с.
98. Островский А. Н. Гроза. Бесприданница: Пьесы / А. Н. Островский. – М. : Современник, 1996. – 126 с.
99. Тургенев И. С. Накануне / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 3. – М., 1961. – С. 7–122; Тургенев И. С. Новь / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 4. – М., 1961. – С. 147–365; Тургенев И. С. Рудин / И. С. Тургенев // Собрание сочинений: в 10 т. / И. С. Тургенев. – Т. 2. – М., 1961. – С. 7–103.
100. Толстой Л. Н. Крейцера соната / Л. Н. Толстой // Повести и рассказы / Л. Н. Толстой. – М. : Худ. л-ра, 1986. – С. 410–471.
101. Хвощинская Н. Д. Большая Медведица : роман в 5 ч. В. Крестовского / Н. Д. Хвощинская. – СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1875. – 495 с.; Шапир О. А. Повести и рассказы / О. А. Шапир. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1889. – 515 с.

Розділ 2

Жіночі журнали в Російській імперії: проблеми типології та особливості функціонування

1. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева, 2008. – Краснодар : Кубанский государственный университет. – Режим доступа <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
2. Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века / П. Н. Берков. – М. : Б. и., 1952. – С. 19.
3. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
4. Самарин А. Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков) / А. Ю. Самарин. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 288 с.
5. Там само. – С. 102.
6. Там само. – С. 191.
7. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
8. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера.– 2006. – № 2. – С. 18–22.
9. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера.– 2006. – № 2. – С. 54.
10. Самарин А. Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков) / А. Ю. Самарин. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 288 с.
11. Там само.
12. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера. – 2006. – № 2. – С. 18–20.
13. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – С. 38–60.

14. Жукова Ю. В. «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 39.
15. Вацуро В. Э. Сквозь «умственные плотины». Очерки о книгах и прессе пушкинской поры / В. Э. Вацуро, М. И. Гиллельсон. – 2-е изд., доп. – М. : Книга, 1986. – 382 с.
16. Журнал для милых // ЭСБЕ. – СПб., 1894. – Т. 12. – С. 70.
17. Кабинет Аспазии // ЭСБЕ. – СПб., 1894. – Т. 13а. – С. 789.
18. Жукова Ю. В. «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 41, 45.
19. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
20. Жукова Ю. В. «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 41, 46.
21. Там само. – С. 47–48.
22. Там само. – С. 41.
23. Там само. – С. 47.
24. Всеобщий модный журнал // ЭСБЕ. – СПб., 1892. – Т. 7. – С. 401.
25. Аронсон М. Литературные кружки и салоны / М. Аронсон, С. Рейсер. – СПб. : Академический проект, 2000. – 400 с.; Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера.– 2006. – № 2. – С. 21.
26. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – С. 75–79.
27. Вяземский П. А. Огъезд Вздыхаева / П. А. Вяземский // Русский архив. – 1863. – № 12. – С. 896.
28. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
29. Сокольская Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера.– 2006. – № 2. – С. 21.

30. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – С. 77.
31. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет. 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
32. Ваза. – 1879. – № 4. – 20 с.
33. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – С. 77.
34. Там само. С. 86–124.
35. Еремина И. Детская периодическая печать XIX – начала XX в. / И. Еремина // Библиотека. – 1995. – № 9. – С. 58.
36. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет. – 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
37. Есин Б. И. История русской журналистики XIX века / Б. И. Есин. – 2-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1989. – С. 76.
38. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 82.
39. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 156.
40. Там само. – С. 66.
41. Боннер-Смеюха В. В. Отечественные женские журналы : Историко-типологическое исследование : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» / В. В. Боннер-Смеюха. – Ростов н/Д, 2001. – С. 29.
42. Пирогов Н. О воспитании / Н. Пирогов // Морской сборник. – 1856. – № 1. – С. 1–68.
43. РГИА. – Ф. 759. – Оп. 97. – Д. 141. – «О целях и задачах журнала для девушек «Рассвет» записка Кремпина». – Л. 2, 4.
44. Кремпин В. От редакции / В. Кремпин // Рассвет. – 1859. – Т. 1. – С. II.
45. Зырянова И. В. Журнал «Рассвет» (1859–1862 гг.) / И. В. Зырянова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 101–102.
46. РГИА. – Ф. 1001. – Оп. 1. – Д. 708. – «Сведения о приходе и расходе редакции журнала «Рассвет» за 1861 г.». – Л. 1–2.

47. Зырянова И. В. Журнал «Рассвет» (1859–1862 гг.) / И. В. Зырянова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 104–105.
48. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». – Л. 1.
49. Там само. – С. 15.
50. Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник» // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 1.
51. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». Л. 7 об.–8 об.
52. РГИА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Д. 86. – «Дело об издании журнала «Женский вестник», 2 июля 1866 – 21 февраля 1868 г.». – Л. 9–9 об.
53. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 1. – Д. 2. – «Журнал заседаний Совета Главного управления по делам печати за 1866 г.». – Л. 24 об.–25.
54. Там само. – Л. 25.
55. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». – Л. 56–56 об.
56. Там само. – Л. 43.
57. Там само. – Л. 115.
58. РГИА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Д. 86. – «Дело об издании журнала «Женский вестник», 2 июля 1866 – 21 февраля 1868 г.». – Л. 9–9 об.
59. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». – Л. 88.
60. Там само. – Л. 147–149.
61. Там само. – Л. 117, 179–184.
62. РГИА. – Ф. 777. – Оп. 26. – Д. 45. – «Корректуры запрещенных статей в журнале «Женский вестник», 1866 г.». – Л. 1–2.
63. РГИА. – Ф. 759. – Оп. 22. – Д. 1505. – «Об отказе жене коллежского Ассесора Анне Мессарош в просимом от ведомства императрицы Марии 9 тыс. р., для издания ею журнала «Женский вестник», тут же о вредном направлении этого журнала, 22 апреля 1866 – 8 февраля 1867». – Л. 1–4.
64. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 405. – «Об издании в Петербурге журнала «Женский вестник», 3 марта 1866 – 17 сентября 1870 г.». – Л. 177–178.
65. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. : учебное пособие / Г. В. Жирков. – СПб. : Аспект Пресс, 1997. – С. 126, 152.
66. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 109. – «Дело об отказе М. М. Степановскому в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женский вопрос», 30 ноября – 27 декабря 1865». – Л. 5–5 об.
67. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 901. – «Дело об отказе Н. В. Богословской и В. В. Котляревской в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женский труд», 29 марта – 24 июня 1895 г.». – Л. 13–13 об.

68. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 928. – «Дело об отказе М. В. Шаталовой в разрешении издавать в Москве журнал «Женский труд», 27 сентября 1895 – 16 февраля 1896 г.». – Л. 8–9.
69. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1896. – «Дело об отказе б. редактору-издателю газеты «Северо-западное слово» Г. Е. Ключковскому в разрешении издавать в Петербурге журнал «Женская мысль», 7 октября – 15 ноября 1904». – Л. 7–11.
70. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 44. – «Дело об издании в Москве журнала «Друг женщин». 19 октября 1881 – 5 ноября 1885 г.». – Л. 1–1 об.
71. Дневник женщины // Друг женщины. – 1882. – № 2. – С. 59.
72. Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник / под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Запотова, М. С. Черепанов. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1959. – С. 639–640.
73. ЦГИА СПб. – Ф. 408. – Оп. 1. – Д. 7. – «По разной переписке по консерватории и обществу. 15 ноября 1859 г. – 2 сентября 1867 г.». – Л. 14–15.
74. От редакции // Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1874/1875. – № 1. – С. 1–2.
75. ЦГИА СПб. – Ф. 408. – Оп. 1. – Д. 7. – «По разной переписке по консерватории и обществу. 15 ноября 1859 г. – 2 сентября 1867 г.». – Л. 14–15. Об издании литературного журнала «Гувернантка», 1861.
76. От редакции // Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1874/1875. – № 1. – С. 1–11.
77. Чего следует ожидать от женских гимназий? // Педагогический листок С.-Петербургских женских гимназий. – 1872/1873. – № 2. – С. 36–41.
78. Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник / под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Запотова, М. С. Черепанов. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1959. – С. 567.
79. На помощь матерям : педагогическое издание, посвященное вопросам воспитания детей и самообразования / ред.-изд. А. Н. Пешкова-Толиверова. – СПб., 1898. – № 1. – 4 л. обл. – Приложение к журналу «Игрушечка».
80. Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898–1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятые открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. 13 января 2002 года. – С. 1–2. – Режим доступа : <http://www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK>.
81. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 450. – «Дело об издании в Петербурге журналов «Новый русский базар» и «Парижская мода». 11 августа 1866 – 9 августа 1905». – Л. 1–14.
82. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 792. – «Дело о разрешении издателю-редактору журнала «Русский базар» В. Мамышеву изменить наименование издания на «Журнал мод, рукоделий, хозяйства, женского воспитания, изящных искусств, наук, беллетристики и новостей», 21 января 1867 – 22 сентября 1870 гг.». – 5 л.
83. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 3. – Д. 450. – «Дело об издании в Петербурге журналов «Новый русский базар» и «Парижская мода». 11 августа 1866 – 9 августа 1905». – Л. 26–50.

84. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 4. – Д. 325. – «Дело об издании журнала «Модный магазин», 1869–1883». – 59 л.
85. Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898–1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятые открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. 13 января 2002 года. – С. 2. – Режим доступа : <http://www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&site=&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK>.
86. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1208. – «Дело об издании в Петербурге журнала «Модный курьер», 16 сентября 1898 – 25 октября 1905 г.». – Л. 1–25.
87. Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898 – 1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятые открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. 13 января 2002 года. – С. 5–6. – Режим доступа : <http://www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&site=&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK>.
88. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 454. – «Дело об отказе редактору-издателю Н. П. Аловерту в разрешении издавать в Петербурге журнал «Всемирная модистка», 12–18 мая 1884». – Л. 1–4.
89. Чуйко В. Внутреннее обозрение / В. Чуйко // Женский вестник. – 1867. – № 4. – С. 21–48.
90. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – С. 1009–1056.
91. Дергачева Л. Д. Периодическая печать / Л. Д. Дергачева // Очерки русской культуры XIX в. / науч. ред. Л. Д. Дергачева, Л. В. Кошман ; Моск. гос. ун-т. – М., 2001. – Т. 3 : Культурный потенциал общества. – С. 468.
92. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. конф. – М., 2001. – С. 362–363.
93. Беляева Л. Н. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4 т. / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров ; под. общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Л. : Гос. публ. б-ка имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961.
94. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. : учебное пособие / Г. В. Жирков. – СПб. : Аспект Пресс, 1997. – С. 181.
95. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века : учебное пособие / С. Я. Махонина. – М. : Флинта, Наука, 2002. – С. 39.
96. Там само. С. 121–128, 175–178.
97. Гинзбург А. От редакции / А. Гинзбург // Мир труда. – 1906. – Пробный номер. – С. 1–2.
98. Беляева Л. Н. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4 т. / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров ; под. общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Л., 1959. – Т. 2. – С. 338.
99. ЦГИА СПб. – Ф. 706. – Оп. 1. – Д. 927. – «Переписка с Г. Г. Бродерсеном об издании журнала «Модный свет», 1910–1917». – Л. 1.

100. Там само. – Л. 14.
101. Там само. – Л. 16.
102. Там само. – Л. 20.
103. Суровенко Н. А. Модные журналы Петербурга 1898 – 1903 годов [Электронный ресурс] / Н. А. Суровенко // Девятое открытые слушания «Института Петербурга»: Ежегодная конференция по проблемам петербурговедения. 13 января 2002 года. – С. 3–4. – Режим доступа : <http://www.google.com.ua/search?scient=psyab&hl=ru&site=&source=hp&q=Вестник+моды+1885&btnK>.
104. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1675. – «Сведения о количестве экземпляров периодических изданий, выходящих в Петербурге, с указанием числа экземпляров, доставляемых подписчикам по городской и иногородней почте. 17–28 апреля 1902 г.». – Л. 3; РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 284. – «Дело об издании в Петербурге журнала «Вестник моды». 2 августа 1884 – 23 декабря 1914 г.». – Л. 86.
105. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1675. – «Сведения о количестве экземпляров периодических изданий, выходящих в Петербурге, с указанием числа экземпляров, доставляемых подписчикам по городской и иногородней почте. 17–28 апреля 1902 г.». – Л. 3–12.
106. Мирович Н. Женский журнал / Н. Мирович // Женское дело. – 1910. – № 1. – С. 2–3.
107. Обзор женского движения и женского труда у нас и за границей за 1903 г. // На помощь матерям. – 1904. – № 1. – С. 20.
108. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1675. – «Сведения о количестве экземпляров периодических изданий, выходящих в Петербурге, с указанием числа экземпляров, доставляемых подписчикам по городской и иногородней почте. 17–28 апреля 1902 г.». – Л. 3 – 12.
109. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 393. – «Повідомлення київського губернатора про видання купцю Нудліну Е. І. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Курс виховання для матерей» та його програми. 24 серпня 1912 р.». – Арк. 1а.
110. От редакции // Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной. – 1914. – № 1. – С. 3 – 4.
111. Несколько слов от издательницы // Журнал для гувернанток и бонн. – 1912 – № 1. – С. 3.
112. От редакции // Акушерка. – 1900. – № 1. – С. 1–2.
113. С Новым Годом! // Журнал для женщин. – 1915. – № 1. – С. 1.
114. 1-е ноября 1912 года // Мир женщины. – 1912. – № 1. – С. 1.
115. С Новым Годом! // Журнал для женщин. – 1915. – № 1. – С. 1.
116. От редакции // Журнал для хозяек. – 1912. – № 1. – С. 1.
117. 1-е ноября 1912 года // Мир женщины. – 1912. – № 1. – С. 1.
118. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала ХХ века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. Конф. – М., 2001. – С. 367.

119. Симонова О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов : автореф. дис... канд. фил. наук : 10.01.01 «Русская литература» [Электронный ресурс] / О. А. Симонова ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004. – Режим доступа : http://www.imli.ru/nauka/ds/002_209_02/simonova.php.
120. Л. Г. Оправданная жизнь / Л. Г. // Женское дело. – 1916. – № 16. – С. 2–5.
121. С Новым Годом! // Журнал для женщин. – 1915. – № 1. – С. 1.
122. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала ХХ века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. конф. – М., 2001. – С. 364–365.
123. 1-е ноября 1912 года // Мир женщины. – 1912. – № 1. – С. 1.
124. Симонова О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов : автореф. дис... канд. фил. наук : 10.01.01 «Русская литература» [Электронный ресурс] / О. А. Симонова ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004. – Режим доступа : http://www.imli.ru/nauka/ds/002_209_02/simonova.php.
125. Коломийцева Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII – XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... д-ра. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика» ; 10.01.01. «Русская литература» [Электронный ресурс] / Е. Ю. Коломийцева. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem>.
126. Махонина С. Я. История русской журналистики начала ХХ века : учебное пособие / С. Я. Махонина. – М. : Флинта, Наука, 2002. – С. 53.
127. Беседы игрушечной маркизы // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 24.
128. Журнал для женщин / [ред. В. П. Морозов, с № 13 ред.-изд. Х. Т. Цветков]. – 1915. – № 1. – С. 9.
129. Симонова О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов : автореф. дис... канд. фил. наук : 10.01.01 «Русская литература» [Электронный ресурс] / О. А. Симонова ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004. – Режим доступа : http://www.imli.ru/nauka/ds/002_209_02/simonova.php.
130. Журнал для женщин. – 1915. – № 2. – С. 2.
131. Женское дело. – 1916. – № 23. – 26 с ; № 24. – 26 с.
132. Беседы игрушечной маркизы // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 24–25.
133. Журнал для женщин. – 1916. – № 6. – С. 1–2.
134. Пятый год: (От редакции) // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 2.
135. Журнал для хозяек. / узд. торговый дом «А. В. Лобанов и К». – М., 1915. – № 21. – С. 30–32.
136. Женское дело. – 1911. – № 5. – С. 2; Женщина. – 1908. – № 11. – Вып. 6: Женщина-гражданка. – С. 2.
137. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 261. – «Листування з Головним управлінням у справах друку про з'ясування допустимості до обороту різних

- видань, накладенні арешту на окремі книги, брошури, статті, про обмеження у періодичному друці пропаганди ідей культурно-національної автономії України та прийняття заходів щодо лівого друку; відомості про кількість кримінальних переслідувань, порушених комітетом у 1907, 1909, 1912 і 1913 р. за порушення цензурних правил, 14 січня 1910 – 29 листопада 1916 р.» – Арк. 107–109.
138. Пятый год: (От редакции) // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 2;
Така ситуація зі збереженням ціни була швидше виключенням. Починаючи з 1915 р. більшість журналів звертаються до жінок з поясненням про необхідність підвищення ціни на журнал «до повернення нормальних умов мирного часу».
139. Л-ва А. Через год. Рассказ / А. Л-ва // Мир женщины. – 1916. – №. 7–8. – С. 17–20.
140. Пятый год: (От редакции) // Журнал для хозяек. – 1915. – № 21. – С. 2.
141. Яковлева А. К. Призыв к женщинам / А. К. Яковлева // Женщина и война. – 1915. – № 1. – С. 3.
142. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 247.
143. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 10. – Д. 1297. – «Дело об издании в г. Петербурге журнала «Работница». 1914 г.» – Л. 1.
144. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 277; Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 351–352.
145. ЦГИА СПб. – Ф. 569. – Оп. 13. – Д. 1131. – «Дела общего характера (программы и заявления разных лиц об устройстве собраний, лекций и вечеров). 11 февраля 1914 – 26 февраля 1914 г.» – Л. 156 – 156 об.
146. Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник» // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 1.
147. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 10. – Д. 1297. – «Дело об издании в г. Петербурге журнала «Работница». 1914 г.» – Л. 4, 10–12.
148. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 320. – «Повідомлення київського губернатора про видання Рівлін Б. Г. свідoctва на видання в місті Київі журналу «Еврейская женщина» та його програмі. 21 лютого 1911 р.» – Арк. 1.
149. От редакции // Красота. – 1908. – № 1. – С. 1.
150. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 595. – «Повідомлення київського губернатора про видання Жмієвської Є. Є. свідoctва на видання в місті Київі журналу «Swiatkobiesu» («Жіночий світ») польською мовою, його програмі та перейменуванні на «Przedswit». 18 січня 1916 – 15 вересня 1916 р.» – Арк. 1–1 об.
151. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Олійник. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliynuk.htm>.
152. Я. Л. Кілька рядків / Л. Я. // Жіночий вісник. – 1917. – № 2. – С. 17.
153. Там само.
154. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 22.

155. Там само. – С. 190.
156. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1079. – «Дело об отказе Совету Русского женского взаимноблаготворительного общества в разрешении издавать в Петербурге «Справочный листок Русского женского взаимноблаготворительного общества», 17 мая 1897 – 30 декабря 1901 г.» – Л. 1, 1 об.
- * Щепкіна Катерина Миколаївна (1854–1938) – письменниця, історик, викладачка вищих Бестужевських жіночих курсів, активна учасниця Російського жіночого Взаємоблагодійного товариства, Петербурзького відділення Союзу рівноправності жінок, Російської ліги рівноправності жінок.
157. Там само. – Л. 5, 40.
158. Там само. – Л. 32.
159. Там само. – Л. 39–41.
160. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1434. – «Дело об отказе председательнице Московского общества улучшения участи женщины И. Ф. Арманд в разрешении издавать в Москве «Известия» названного общества, 19 февраля 1901 – 12 февраля 1902 г.» – Л. 1, 1 об.
161. Там само. – Л. 11.
162. Там само. – Л. 1, 1 об.
163. Там само. – Л. 8.
164. Там само. – Л. 20.
165. Якоби А. На Капрере у Гарибальди. (Из личных воспоминаний) / А. Якоби // Исторический вестник. – 1882. – № 8. – С. 380–394; Якоби А. Между гарибальдийцами. (Из воспоминаний русской) / А. Якоби // Неделя. – 1870. – № 22. – Стб. 722–767; № 23. – Стб. 762–767; № 24. – Стб. 792–795.
166. Кони А. Ф. Незамеченная смерть заметного человека / А. Ф. Кони // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони; [под общ. ред. В. Г. Базанова и др.]. – М., 1969. – Т. 7. – С. 319.
167. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1110. – «Дело об издании писательницей А. Н. Пешковой-Толиверовой в Петербурге журнала «Женское дело», переименованного в «Новое дело». Донесения Петербургского цензурного комитета о связи журнала «Новое дело» с журналом «Неделя», 22 августа 1897 – 23 марта 1905 г.» – 64 л.
168. Литвинова Е. а), б), в) и г) Русского женского взаимно-благотворительного Общества / Е. Литвинова // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 134–142; Кн. 2. – С. 140–148; Кн. 4. – С. 144–151.
169. Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – С. 41–46.
170. Воззвание к русским женщинам от редакции «Женского дела» // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 3–8.
171. Пешкова-Толиверова А. К читательницам и читателям «Женского дела» / А. Пешкова-Толиверова // Женское дело. – 1900. – Кн. 12. – С. 1.
172. Там само. – С. 2.

173. РО ИРЛИ РАН. – Ф. 227. – Д. 45. – «Письма Н. А. Белозерской к Пешковой-Толиверовой. 1898–1899». – Л. 18–23.
174. Там само. – Л. 6а.
175. Там само. – Л. 14–15.
176. Бартенева Е. Евгения Ивановна Конради. (Из воспоминаний старой знакомой) / Е. Бартенева // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 24–38.
177. Ель Е. Из времен моего студенчества: Знакомство с С. В. Ковалевской / Е. Ель // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 34–63.
178. Каррик А. Из воспоминаний о Н. Д. Хвоцинской / А. Каррик // Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – С. 3–20.
179. Менжинская М. Мое знакомство с М. В. Трубниковой / М. Менжинская // Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – С. 37–42.
180. Стасова П. Памяти Надежды Васильевны Стасовой / П. Стасова // Женское дело. – 1899. – Кн. 12. – С. 41–46; 1900. – Кн. 1. – С. 16–26.
181. Каррик А. Иностранцы отголоски / А. Каррик // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 89–103.
182. Богданович Л. Женские союзы за границей: 4. Клубы девушек-работниц в Лондоне (Сохо-клуб) / Л. Богданович // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 117–140; Богданович Л. Женские союзы за границей: 5. «Ladies' Club» в Париже. 6. Женская ассоциация в Лондоне. Феррейн домашнего ухода за больными в Берлине / Л. Богданович // Женское дело. – 1899. – Кн. 4. – С. 162–165; Волкова М. Общество охранения здоровья женщины / М. Волкова // Женское дело. – 1899. – Кн. 8. – С. 108–115; Женские союзы за границей // Женское дело. – 1899. – Кн. 2. – С. 149–152; Общество содействия женскому сельскохозяйственному образованию // Женское дело. – 1899. – Кн. 7. – С. 133–136.
183. Бубнова М. Вопросы воспитания на сентябрьском Международном женском конгрессе в Париже, в 1900 / М. Бубнова // Женское дело. – 1900. – Кн. 10–11. – С. 113–115; Ватсон М. Международный женский конгресс в Лондоне / М. Ватсон // Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – С. 114–135; 1900. – Кн. 6–7. – С. 146–157; Обзор первой гигиенической выставки // Женское дело. – 1900. – Кн. 2. – С. 113–115.
184. Засодимский П. Дождалась тетка Аксинья. (Из деревенских летописей) / П. Засодимский // Женское дело. – 1899. – Кн. 1. – С. 48–64; Кн. 2. – С. 50–68.
185. Шапир О. Две помолвки (Современные картинки) / О. Шапир // Женское дело. – 1899. – Кн. 3. – С. 3–23; Кн. 4. – С. 9–33.
186. Там само. – Кн. 4. – С. 23.
187. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1110. – «Дело об издании писательницей А. Н. Пешковой-Толиверовой в Петербурге журнала «Женское дело», переименованного в «Новое дело». Донесения Петербургского цензурного комитета о связи журнала «Новое дело» с журналом «Неделя», 22 августа 1897 – 23 марта 1905 г.». – Л. 2.
188. Отдел критики и библиографии // Женское дело. – 1899. – Кн. 2. – С. 132.

189. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1110. – «Дело об издании писательницей А. Н. Пешковой-Толиверовой в Петербурге журнала «Женское дело», переименованного в «Новое дело». Донесения Петербургского цензурного комитета о связи журнала «Новое дело» с журналом «Неделя», 22 августа 1897 – 23 марта 1905 г.». – Л. 18, 20.
190. Там само. – Л. 18, 20 об.
191. Там само. – Л. 18.
192. Пешкова-Толиверова А. К читательницам и читателям «Женского дела» / А. Пешкова-Толиверова // Женское дело. – 1900. – Кн. 12. – С. 2.
193. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1110. – «Дело об издании писательницей А. Н. Пешковой-Толиверовой в Петербурге журнала «Женское дело», переименованного в «Новое дело». Донесения Петербургского цензурного комитета о связи журнала «Новое дело» с журналом «Неделя», 22 августа 1897 – 23 марта 1905 г.». – Л. 22, 23.
194. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 461–462.
195. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 299.
196. Покровская М. И. Как пишется история / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – №3. – С. 78–82.
197. ЦГИА СПб. – Ф. 2114. – Оп. 1. – Д. 1а. – «Рукопись неоконченной автобиографии М. И. Покровской». – 1 л.
198. Покровская М. И. Воспитание здоровых привычек / М. И. Покровская // Соч. женщины-врача М. И. Покровской. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1901. – 77 с.; Покровская М. И. О влиянии жилища на здоровье, нравственность, счастье и материальное благосостояние людей / М. И. Покровская. – СПб.: тип. П. П. Сойкина, 1896. – 48 с.; Покровская М. И. Популярная гигиена / М. И. Покровская. – СПб.: Типо-лит. Ю. Я. Римана, 1893. – 360 с.; Покровская М. И. Санитарный надзор над жилищами и санитарная организация в различных государствах / М. И. Покровская // [Соч. Женщины-врача М. И. Покровской]. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1897. – 166 с.
199. ЦГИА СПб. – Ф. 2114. – Оп. 1. – Д. 1 а. – «Рукопись неоконченной автобиографии М. И. Покровской». – 1 л.
200. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 300–301.
201. ЦГИА СПб. – Ф. 2114. – Оп. 1. – Д. 81. – «Программы публичных лекций по женскому вопросу, программа лекции М. И. Покровской и воззвание всероссийского женского союза». – 3 л.
202. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1589. – «Дело об издании в Петербурге журнала «Женский вестник». 12 мая 1902 – 27 октября 1905 г.». – Л. 1.
203. Там само. – Л. 17–21.
204. Там само. – Л. 5.

205. Покровская М. И. Какие лозунги должны объединять женщин (Реферат, прочитанный на собрании женской прогрессивной партии 14 ноября 1906 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 7–12.
206. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1589. – «Дело об издании в Петербурге журнала «Женский вестник». 12 мая 1902 – 27 октября 1905 г.». – 38 л.
207. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 2.
208. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 2. – С. 64.
209. Покровская М. И. Столица и провинция / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 92; Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 164. Бобылева А. Женские настроения в провинции / А. Бобылева // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 92–93; Бобылева А. Женские настроения в провинции / А. Бобылева // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 93; Мужья и Женский Вестник // Женский вестник. – 1906. – № 10. – С. 257; Десять лет (1904–1914 гг.) // Женский вестник. – 1914. – № 9. – С. 169–170.
210. Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 164.
211. Покровская М. И. Столица и провинция / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 4. – С. 92.
212. Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 164.
213. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1–2.
214. Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 60–61.
215. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1.
216. Покровская М. И. Условия жизни петербургской фабричной работницы // Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 70–77.
217. М. Е. Ш. Женский труд в казенных винных складах / М. Е. Ш. // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 265–267.
218. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 225–227.
219. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 250.
220. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1589. – «Дело об издании в Петербурге журнала «Женский вестник». 12 мая 1902 – 27 октября 1905 г.». – Л. 25–36.
221. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 321–324; Союз равноправия женщин // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 342–344.
222. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 2197. – «Характеристики петербургских периодических изданий. Д-М. 1905–1906». – Л. 49–50.
223. Союз равноправия женщин // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 321–324.
224. Покровская М. И. Какие лозунги должны объединять женщин (Реферат, прочитанный на собрании женской прогрессивной партии 14 ноября 1906 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 81.

225. Покровская М. И. Задача женской прогрессивной партии / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 3. – С. 65.
226. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 282.
227. Женский вестник. – 1906. – № 3. – С. 90–91.
228. Покровская М. И. Возражение рецензенту «Русской мысли» М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 86.
229. Отдел для читательниц // Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 60–61.
230. Покровская М. И. Анкета членов Государственной думы о равноправии женщин // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 52–56; № 3. – С. 74–80.
231. Бехтерева А. Результаты 2-й анкеты о положении женщин-юристов в России (1916 г.) / А. Бехтерева // Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 17–22.
232. Просьба прислать ответ // Женский вестник. – 1917. – № 9–10. – С. 110.
233. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала ХХ века / Дж. Г. Харрис // Гендер : язык, культура, коммуникация (Москва, 25–26 ноября 1999 г.) : доклады Первой междунар. конф. – М., 2001. – С. 364.
234. Клевета и суд // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 170; Покровская М. И. Клеветник или оклеветанный / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 23–25;
235. Бражникова С. Я. Корреспонденция из села Пилюгина / С. Я. Бражникова // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 86–89.
236. Новикова Н. Всероссийский союз равноправия женщин (1905–1914 гг.): К вопросу о характере русского феминизма / Н. Новикова // Гендерные истории Восточной Европы. – Минск, 2002. – С. 87–98.
237. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 292–293.
238. Там само. – С. 347.
239. Там само. – С. 294–298.
240. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 347–348.
241. Чехова М. К читателям журнала «Союз женщин» / М. Чехова // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 1–2.
242. Несколько слов о задачах журнала // Союз женщин. – 1909. – № 1. – С. 1–2.
243. РГИА. – Ф. 777. – Оп. 8. – Д. 225. – «Об издании журнала п.н. “Союз женщин”, 1907 г.». – 1 л.
244. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 304–310.
245. Союз женщин. – 1908. – № 3. – 24 с.
246. Чехова М. К читателям журнала «Союз женщин» / М. Чехова // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 2.
247. Отчет по изданию журнала «Союз женщин» // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 27–28.

248. Там само.
249. Уайльд О. Соловей и роза / О. Уайльд // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 3–7.
250. Союз женщин : журнал, посвященный вопросам, связанным с борьбой за равноправие женщины и, главным образом, за ее избирательные права... / ред. М. А. Чехова. – СПб., 1907. – № 1. – С. 1.
251. Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Минович // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 5–9; Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Минович // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 9–11; Минович Н. Кейр Гарди и его защита равноправия женщин / Н. Минович // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 9–10.
252. Союз женщин. – 1908. – № 2. – 24 с.
253. Союз женщин : журнал, посвященный вопросам, связанным с борьбой за равноправие женщины и, главным образом, за ее избирательные права... / ред. М. А. Чехова. – СПб., 1907. – № 1. – 22 с.
254. Пиотровская А. Женское крестьянское движение / А. Пиотровская // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13; Васильев А. Женщина-крестьянка и закон 9 ноября / А. Васильев // Союз женщин. – 1908. – № 11. – С. 2–4.
255. Кальманович А. Несколько слов о феминизме / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 12–13.
256. Москвичка. Избирательные права женщин и социал-демократия / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 2–5.
257. Щепкин Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкин // Союз Женщин. – 1907. – № 1. – С. 11–13.
258. Чехов Н. В. Петиция женщин в Государственную Думу / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 5–7.
259. Лишневецкая М. К вопросу о реформе брака / М. Лишневецкая ; пер. с нем. // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16–18; И. Д. Несколько слов об охране материнства / И. Д. // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 19–20.
260. Гессен В. М. О вольнослушательницах высшей школы / В. М. Гессен // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 1–4; Е. М. Основание первых женских гимназий / Е. М. // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 7–12;
261. Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 24.
262. Анкета «Союза женщин» к профессорам // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16; Обращение к профессорам от редакции «Союза женщин» // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15.
263. Чехов Н. А. Профессора о вольнослушательницах / Н. А. Чехов // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 1–9.
264. Ковалевский М. М. Можно ли закрыть женщинам доступ в университеты? / М. М. Ковалевский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 10–12.
265. Несколько слов о задачах журнала // Союз женщин. – 1909. – № 1. – С. 1–2.
266. К читателям журнала «Союз женщин» (Анкета по поводу журнала) // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 28–29.

267. Чехова М. К читателям журнала «Союз женщин» / М. Чехова // Союз женщин. – 1909. – № 12. – С. 2.
268. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 305.
269. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 149. – «Оповіщення київського губернатора про видачу дворянці Петровій М. А. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Женская мысль» та його програмі, 17 липня 1908 р.». – Копія. – 2 арк.
270. Покровская М. И. Письмо в редакцию / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 79 – 81.

Розділ 3

Проблеми гендерної рівноправності на сторінках «Женского Вестника» та «Союза Женщин»

1. Ольховский Е. Р. К вопросу о периодизации женского движения в России во второй половине XIX в. / Е. Р. Ольховский // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России : Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 9; Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 55; Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 63.
2. Тишкин Г. А. Дворянские идеи женской эмансипации (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) / Г. А. Тишкин // Публицистика эпохи Просвещения. / сост. Г. А. Лихоткин. – Вып. 1. – С. 124–135.
3. Цит. за: Якубенко Н. К. «Женская тема» на страницах петербургских журналов в начале 70-х годов XIX / Н. К. Якубенко // Российские женщины и европейская культура : материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения / сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. – СПб., 2001. – С. 90–94.
4. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 56.
5. Там само. – С. 114–116.
6. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. статей. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – Вып. 1. – С. 22.
7. Темкина А. А. Женское движение как общественное движение: история и теория / А. А. Темкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 41.
8. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 31–32.
9. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 225.

10. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 82–123.
11. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 225.
12. Вейнингер О. Пол и характер. Теоретическое исследование / О. Вейнингер ; пер. с нем. В. Лихтенштадта ; под ред. и с предисл. А. Л. Воынского. – СПб. : Посев, 1908. – 484 с.
13. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 233.
14. Щепкина Е. Женский вопрос и конституционализм. Историческая справка / Е. Щепкина // *Союз женщин.* – 1907. – № 5. – С. 3–4.
15. Кондорсэ А. О допущении женщин к избирательному праву / А. Кондорсэ ; пер. С. Сперанской // *Женский вестник.* – 1910. – № 12. – С. 252–256.
16. Кускова Е. Женщины и равноправие (По поводу Первого всероссийского женского съезда) / Е. Кускова // *Союз женщин.* – 1908. – № 12. – С. 1–3.
17. Москвичка. Смертные приговоры женщинам / Москвичка // *Союз женщин.* – 1907. – № 4. – С. 10.
18. Вахтина М. Протест / М. Вахтина // *Женское дело.* – 1913. – № 7–8. – С. 163.
19. Там само. – С. 164–165.
20. От редакции // *Женский вестник.* – 1904. – № 1. – С. 1–2.
21. Исполатова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // *Союз женщин.* – 1908. – № 12. – С. 15.
22. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // *Женский вестник.* – 1913. – № 1. – С. 1–5.
23. Там само. – С. 2.
24. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // *Женский вестник.* – 1905. – № 11 – С. 321–324.
25. Программа Женской прогрессивной партии // *Женский вестник.* – 1906. – № 1. – С. 26–29.
26. Несколько слов о задачах журнала // *Союз женщин.* – 1909. – № 1. – С. 1.
27. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // *Союз женщин.* – 1908. – № 9. – С. 2.
28. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 270.
29. С.-Петербург, июнь 1907 // *Союз женщин.* – 1907. – № 1. – С. 2.
30. Женский митинг // *Женский вестник.* – 1906. – № 5. – С. 155.
31. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // *Женский вестник.* – 1905. – № 11. – С. 323.
32. Исполатова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // *Союз женщин.* – 1908. – № 12. – С. 16.

33. М. А. С. Борьба за право как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 3–4; № 3. – С. 3–5.
34. С.-Петербург. Сентябрь // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 2.
35. Безумие и ужас войны // *Женский вестник.* – 1905. – № 4. – С. 97–104; Рогович М. Берта фон Зутнер / М. Рогович // *Женский вестник.* – 1914. – № 7–8. – С. 145–150.
36. Женский батальон смерти // *Женский вестник.* – 1917. – № 7 – 8. – С. 93–94.
37. Там само. – С. 94.
38. За семь лет до войны (Легенда) // *Женский вестник.* – 1917. – № 2. – С. 29.
39. Мансветов А. Равноправие и война / А. Мансветов // *Женский вестник.* – 1915. – № 2. – С. 35.
40. М. А. С. Борьба за право, как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 3–4; № 3. – С. 3–5; Исполатова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // *Союз женщин.* – 1908. – № 12. – С. 12–16.
41. Тюрберт С. Идеал и политическая практика / С. Тюрберт // *Союз женщин.* – 1909. – № 2. – С. 6.
42. М. А. С. Борьба за право, как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 3–4; № 3. – С. 4.
43. Мужское превосходство // *Женский вестник.* – 1905. – № 3. – С. 67.
44. Студенецкий С. Женщина в свете новой философии / С. Студенецкий // *Союз женщин.* – 1908. – № 1. – С. 5–9; № 2. – С. 10–12.
45. Козленичи С. По поводу книги Отто Вейнингера «Пол и характер» / С. Козленичи // *Союз женщин.* – 1909. – № 5–6. – С. 18.
46. Там само.
47. Козленичи С. Главнейшая культурная задача женщины в настоящий исторический момент / С. Козленичи // *Союз женщин.* – 1909. – № 10. – С. 5.
48. Там само. – С. 8.
49. Холмогорова В. Эллиен Кэй о материнстве / В. Холмогорова // *Женский вестник.* – 1912. – № 1. – С. 7–10; № 2. – С. 35–36; Эллиен Кей // *Союз женщин.* – 1909. – № 12. – С. 5–9.
50. Дубовская П. Право на материнство / П. Дубовская // *Женский вестник.* – 1905. – № 10. – С. 296–300.
51. Шабанова А. Эллиен Кэй о равноправии женщин / А. Шабанова // *Женский вестник.* – 1914. – № 9. – С. 175–177.
52. Дубовская П. Право на материнство / П. Дубовская // *Женский вестник.* – 1905. – № 10. – С. 300.
53. Браун Л. Профессия и материнство / Л. Браун ; пер. с нем. М. Рогович // *Женский вестник.* – 1908. – № 2. – С. 42–50.

54. Лишневская М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 69–72; № 4. – С. 104–108; № 5–6. – С. 125–130.
55. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 7–8; № 4. – С. 7–8.
56. Несколько слов о задачах журнала // Союз женщин. – 1909. – № 1. – С. 1–2.
57. Щепкина Е. Женский вопрос и конституционализм. Историческая справка / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 3.
58. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. статей / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – Вып. 1. – С. 21.
59. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 268.
60. Исполатова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 14.
61. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 270.
62. Покровская М. И. Феминизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 131.
63. Там само. – С. 129.
64. Там само. – С. 129–130.
65. Женский вопрос-бирюлька // Женский вестник. – 1904. – № 4. – С. 99.
66. Покровская М. И. Задача женской прогрессивной партии / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 3. – С. 65–66.
67. Кускова Е. Женщины и равноправие (По поводу Первого всероссийского женского съезда) / Е. Кускова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 2.
68. Покровская М. И. Феминизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 131.
69. С.-Петербург, июнь 1907 // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 2.
70. Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Миревич // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 5–9; Кейр-Гарди. Женщина-гражданка. Статья в защиту избирательных прав женщин / Кейр-Гарди ; пер. Н. Миревич // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 9–11.
71. Кальманович А. Failure is imposible. Неудача невозможна / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 15–16; Каррик А. Из воспоминаний о Н. Д. Хвоцинской / А. Каррик // Женское дело. – 1899. – Кн. 9. – С. 3–20.
72. Юкина И. И. Женское движение в России, ценз пола и суфражизм / И. И. Юкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 281.

73. Вахтина М. Суфражистки и суфражетки / М. Вахтина // Женский вестник. – 1909. – № 3. – С. 80–81.
74. Покровская М. И. Дневник суфражистки / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 11. – С. 148–153; 1916. – № 12. – С. 162–166; 1917. – № 2. – С. 23–25; № 3. – С. 35–37; № 4. – С. 52–55.
75. Там само. – № 2. – С. 36.
76. С. Я. Почему погибла Дьяконова? / С. Я. // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 115.
77. Тюрберт С. Социальная проблема и женский вопрос / С. Тюрберт // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 1.
78. Покровская М. И. Равенство / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 100–101; С.-Петербург, июнь 1907 // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 1.
79. Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 164.
80. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 6.
81. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1.
82. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 6.
83. Иванова. Женское движение среди русских работниц / Иванова // Женский вестник. – 1907. – № 2. – С. 41–64.
84. Пиотровская А. Женское крестьянское движение / А. Пиотровская // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13.
85. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 225–227; Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 327–328; Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 139–143.
86. Альфа. Бабий вопрос / Альфа // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 143.
87. Тюрберт С. А. Два направления в социализме и женское движение / С. А. Тюрберт // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 5.
88. Юкина И. И. Женское движение в России, ценз пола и суфражизм / И. И. Юкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 279.
89. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 2.
90. Коллонтай А. М. Женщины-работницы в современном обществе / А. М. Коллонтай // Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10–16 декабря 1908. – СПб., 1909. – С. 799–800.
91. Юкина И. И. Женское движение в России, ценз пола и суфражизм / И. И. Юкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 327.
92. Тюрберт С. Идеал и политическая практика / С. Тюрберт // Союз женщин. – 1909. – № 2. – С. 1.

93. Кускова Е. Женщины и равноправие (По поводу Первого всероссийского женского съезда) / Е. Кускова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 2.
94. Там само. – С. 1–2.
95. Там само. – С. 2.
96. Щепкина Е. Апология «буржуазок» в книге г-жи Коллонтай «Социальные основы женского вопроса» / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 11–14.
97. Тюрберт С. А. Два направления в социализме и женское движение / С. А. Тюрберт // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 4–6.
98. Рогович М. Социализм и избирательные права женщин / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 11. – С. 222–223.
99. Иванова. Крушение лозунга Клары Цеткин / Иванова // Женский вестник. – 1911. – № 4. – С. 101–103.
100. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 2–7.
101. Покровская М. И. Отношение русских политических партий к правам женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 109–111; № 5. – С. 134–138.
102. Ответ москвички «Союзу 17 октября» // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 2–3; С Новым годом! // Женский вестник. – 1908. – № 1. – С. 1–2; С.-Петербург. Октябрь // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 1–2.
103. Москвичка. Исторические факты и примеры / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 9.
104. Гинзбург А. От редакции / А. Гинзбург // Мир труда. – 1906. – Пробный номер. – С. 197.
105. Покровская М. И. Какие лозунги должны объединять женщин (Реферат, прочитанный на собрании женской прогрессивной партии 14 ноября 1906 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 8–9.
106. И. Дромодерки / И. // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 7.
107. Волькенштейн О. Первый Всероссийский женский съезд / О. Волькенштейн // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 3–8.
108. Хроника женского вопроса в России // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 18.
109. Кальманович А. Необходимость женских организаций / А. Кальманович // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 2–4.
110. Тыркова А. В провинции / А. Тыркова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 20–21.
111. Покровская М. И. Провинция откликнулась / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 9. – С. 161.
112. Тыркова А. В провинции / А. Тыркова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 21.
113. Покровская М. И. Наши толстые журналы и женское движение / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 7–8. – С. 137–140; № 7–8. –

- С. 137–140; № 9. – С. 171–174; № 10. – С. 195–202.
114. Там само. – № 9. – С. 174.
115. Щепкина Е. Литература о женщине / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – С. 9–12.
116. Русова С. Из славянских женских журналов / С. Русова // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 19–20.
117. С.-Петербург. Декабрь // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 1–2.
118. Шабанова А. К 1-му Всероссийскому женскому съезду / А. Шабанова // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 1–2.
119. Тюрберт С. Идеал и политическая практика / С. Тюрберт // Союз женщин. – 1909. – № 2. – С. 4.
120. Там само. – С. 6.
121. Дубовская П. Теория и практика женского вопроса / П. Дубовская // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 42.
122. Щепкина Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 11–13.
123. Покровская М. И. Задача женской прогрессивной партии / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 3. – С. 66.
124. Исполотова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполотова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 12–13.
125. Шапир О. О равноправности женщин / О. Шапир // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 163.
126. Вахтерова Э. Женский вопрос в детской // Союз женщин. – 1908. – № 11. – С. 2–7.
127. Минович Н. Международный союз избирательных прав женщин / Н. Минович // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 17–18.
128. К предстоящему международному съезду женских политических союзов. Письмо Карри Чэпмэн Кэт // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 18; Международный совет женщин. Из доклада А. П. Философовой (в Русском женском обществе в С. Петербурге) // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 14; Минович Н. На женском конгрессе в Амстердаме / Н. Минович // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 3–7; Покровская М. И. Десятилетие международного союза женских избирательных прав / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 5–6. – С. 121–122.
129. Иванова. Милитантки в Англии / Иванова // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 42–46; Участие женщин в выборе президента // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 11–12.
130. Зенькович З. Женщины – депутаты в Финляндии / З. Зенькович // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 13–14; Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 18.
131. Минович Н. Международный союз избирательных прав женщин / Н. Минович // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 18.

132. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность / Н. А. Бердяев. – СПб. : М. В. Пирожков, 1907. – С. 175.
133. Козленичи С. Главнейшая культурная задача женщины в настоящий исторический момент / С. Козленичи // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 6.
134. Покровская М. И. Женщина в крепостные времена и ее психология / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 9. – С. 172–175; № 10. – С. 206–208.
135. Женский вестник. – 1911. – № 12. – С. 250–254; Покровская М. И. Луч света в темном царстве / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1912. – № 1. – С. 3–7.
136. Белоцерковский М. Адвокат женщин (Памяти И. С. Тургенева) / М. Белоцерковский // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 153–155.
137. Щепкина Е. Из недавнего прошлого (Памяти И. С. Тургенева) / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 7–10.
138. Белоцерковский М. Адвокат женщин (Памяти И. С. Тургенева) / М. Белоцерковский // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 153–155.
139. Козленичи С. Главнейшая культурная задача женщины в настоящий исторический момент / С. Козленичи // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 7–8.
140. Из русской литературы // Женский вестник. – 1904. – № 3. – С. 78.
141. Я. С. Устарел ли тип Катерины? / С. Я. // Женский вестник. – 1914. – № 12. – С. 254–257.
142. Покровская М. И. Новые женские типы в произведениях русских писательниц / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 12. – С. 299.
143. Бодуэн де Куртине Р. Съезд польских женщин и юбилей Элизы Ожешко / Р. Бодуэн де Куртине // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 11.
144. Там само. – С. 10–13.
145. Марко Вовчок (Мария Александровна Маркович). Биографический очерк // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 11–12; № 2. – С. 14–17.
146. Первая женщина-доктор в Америке. Из автобиографических воспоминаний // Женский вестник. – 1907. – № 11. – С. 272–278; № 12. – С. 302–305.
147. Первая женщина-врач в России Надежда Прокофьевна Сулова-Голубева // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 13–14.
148. Кальманович А. Три женские судьбы / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 21–22.
149. Покровская М. И. Два документа современной цивилизации / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1917. – № 7–8. – С. 89–93.
150. Первая женщина член национального конгресса Сев.-Ам. Штатов // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 10–11.
151. Эванжелина Гертц // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 80.
152. Первая женщина член национального конгресса Сев.-Ам. Штатов // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 10.

153. Рогович М. Английские суфражетки / М. Рогович // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 12–19.
154. Абкович К. Феминизм во Франции / К. Абкович // Женский вестник. – 1907. – № 4. – С. 110.
155. Мирович Н. На женском конгрессе в Амстердаме / Н. Мирович // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 3.
156. П. О высшем женском образовании / П. // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 15.
157. Исполатова С. К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 13.
158. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 248.
159. Сковронская М. Записки корректорши / М. Сковронская // Друг женщин. – 1882. – № 4. – С. 19.
160. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 249–250.
161. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 252.
162. Там само. – С. 262–264.
163. Студенецкий С. Женщина в свете новой философии / С. Студенецкий // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 5.
164. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Р. Зидер; пер. с нем. Л. А. Овчинцевой ; науч. ред. М. Ю. Брандт. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 141.
165. Ратов М. Больной вопрос / М. Ратов // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13–14.
166. Мужья // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 35–39.
167. Там само. – С. 36.
168. Мораль феминизма шведской писательницы Фреды Штейнгоф / пер. М. Рогович // Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 241–243; № 11. – С. 267–269; № 12. – С. 292–299.
169. А. Женские силуэты предрассветной поры / А. // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 18.
170. Жученко Т. К свободной женщине / Т. Жученко // Женский вестник. – 1917. – № 4. – С. 50.
171. Возражение рецензенту «Русской мысли» // Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 86–87.
172. Словцова Я. Одна из новых обязанностей матери / Я. Словцова // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 16–18.

173. Ратов М. Большой вопрос / М. Ратов // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 14.
174. Там само; М. А. С. Борьба за право как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 3–5.
175. Покровская М. И. Единая половая нравственность / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 4. – С. 89–92.
176. Там само. – С. 90.
177. Там само.
178. Дз. Ир. Великая совесть о женщине / Ир. Дз. // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 1–3.
179. Покровская М. И. Крейцера соната / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 193.
180. Браун Л. Профессия и материнство / Л. Браун ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 2. – С. 46–47.
181. Холмогорова В. Роль и значение старых холостяков в человеческом обществе / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1912. – № 10. – С. 205–216.
182. Там само. – № 11. – С. 233–236.
183. Мораль феминизма шведской писательницы Фреды Штейнгоф / пер. М. Рогович // Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 241–243; № 11. – С. 267–269; № 12. – С. 293.
184. Хосидо М. К. Кое-что о женском вопросе / М. К. Хосидо // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 264.
185. Там само.
186. Хосидо М. К. Кое-что о женском вопросе / М. К. Хосидо // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 261–265.
187. Чермак А. Положение матери как воспитательницы, в современном мире (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 14 декабря 1908 г.) / А. Чермак // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 11–17.
188. Москвичка. «Третий пол» / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 9.
189. Рутцен Л. В деревне / Л. Рутцен // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 9.
190. Чермак А. Положение матери, как воспитательницы, в современном мире (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 14 декабря 1908 г.) / А. Чермак // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 14–15.
191. Покровская М. И. Идеал буржуазной жены / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 21–26; № 2. – С. 43–48.
192. А. Женские силуэты предвечерней поры / А. // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 15.
193. Там само. – С. 16.
194. Чеховские типы ученых женщин // Женский вестник – 1905. – № 1. – С. 10–14.
195. Москвичка. «Третий пол» / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 9.

196. Лишневская М. К вопросу о реформе брака / М. Лишневская ; пер. с нем. // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16–18; Рогович М. История брака / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 71–75; Хосидо М. К. Кое-что о женском вопросе / М. К. Хосидо // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 261–265.
197. Рогович М. Трагизм положения женской молодежи / М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 10. – С. 229–231.
198. Орловская М. К вопросу о трагизме женской молодежи / М. Орловская // Женский вестник. – 1908. – № 12. – С. 288–291.
199. Рогович М. О свободных союзах / М. Рогович // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 36–37.
200. Там само.
201. Вахтина М. Брачный вопрос в настоящем и будущем. Доклад первому всероссийскому съезду / М. Вахтина // Женский вестник. – 1909. – № 1. – С. 5–9.
202. Покровская М. И. Крейцера соната / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 195–196.
203. Покровская М. И. Кадетка (дневник провинциалки) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 2. – С. 39.
204. Покровская М. И. О влиянии жилища на здоровье, нравственность, счастье и материальное благосостояние людей / М. И. Покровская. – СПб. : тип. П. П. Сойкина, 1896. – 48 с.
205. Крадецкая С. В. Женщина и семья в дискурсе российских феминисток начала ХХ века / С. В. Крадецкая // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / под ред. Л. П. Репиной. – 2011. – № 19. – С. 294.
206. Силов В. Женщина замужем. Исследование о физических, душевных и нравственных обязанностях и правилах замужних женщин / В. Силов. – М. : Г. Т. Бриллиантов, 1884. – С. 11.
207. Цит. за: Крадецкая С. В. Женщина и семья в дискурсе российских феминисток начала ХХ века / С. В. Крадецкая // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / под ред. Л. П. Репиной. – 2011. – № 19. – С. 295.
208. А. Женские силуэты предвечерней поры / А. // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 1.
209. Москвичка. «Третий пол» / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 9–11.
210. Покровская М. И. Идеал буржуазной жены / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 21–22.
211. Рогович М. Ответ на анкету о самозащите женщин / М. Рогович // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 117.
212. Покровская М. И. Дневник суфражистки / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 11. – С. 148.
213. Рогович М. Вознаграждение труда замужних женщин у домашнего очага / М. Рогович // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 9–10.

214. Холмогорова В. Бесплодная (По поводу романа Даниэля Риш) / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 40.
215. Москвичка. «Третий пол» / Москвичка // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 9.
216. Щ. Е. О значении и характере преподавания права (Из доклада А. Н. Кремлева) / Е. Щ. // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 14.
217. Дубовская П. Библиография / П. Дубовская // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 17.
218. Щ. Е. О значении и характере преподавания права (Из доклада А. Н. Кремлева) / Е. Щ. // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 14.
219. Вайсбейн М. К вопросу о совместном обучении / М. Вайсбейн // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 9–10; Р. М. З. Женщина и развитие ее личности / З. М. Р. // Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 202–205.
220. Там само.
221. Swiat Kobiecy. – 1914. – № 1–2. – 32 с.
222. О вознаграждении труда замужних женщин у домашнего очага // Женский вестник. – 1910. – № 12. – С. 257–260; Рогович М. Вознаграждение труда замужних женщин у домашнего очага / М. Рогович // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 7–14.
223. З. В. О союзе матерей / В. З. // Женский вестник. – 1906. – № 2. – С. 37–39.
224. Лишнева М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 4. – С. 104–108; № 5–6. – С. 125–130.
225. Р. М. З. Женщина и развитие ее личности / З. М. Р. // Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 202–205.
226. Лишнева М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 5–6. – С. 126.
227. Иванова. К вопросу о дороговизне / Иванова // Женский вестник. – 1915. – № 10. – С. 170–171.
228. Яковлева С. Деторождение и женское движение / С. Яковлева // Женский вестник. – 1909. – № 11. – С. 227.
229. Там само.
230. Холмогорова В. Бесплодная (По поводу романа Даниэля Риш) / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 39.
231. Покровская М. И. Вопрос расовой гигиены / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 1–4; Покровская М. И. К вопросу об аборте / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 4. – С. 102–105.
232. Рогович М. Об обеспечении средств на содержание и воспитание новых поколений / М. Рогович // Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 8–11; № 3. – С. 74–76; № 5–6. – С. 122–126; № 9. – С. 177–182.
233. Там само. – № 5–6. – С. 123.
234. Чумаков А. Себбеловское убежище для незамужних матерей (Письмо из Христиани) / А. Чумаков // Женский вестник. – 1913. – № 10. – С. 213–215.

235. Непорожняя М. Государственное содержание детей / М. Непорожняя // Женский вестник. – 1917. – № 5–6. – С. 70–71.
236. З. В. О союзе матерей / В. З. // Женский вестник. – 1906. – № 2. – С. 37–39.
237. Вахтина М. Брачный вопрос в настоящем и будущем. Доклад первому всероссийскому съезду / М. Вахтина // Женский вестник. – 1909. – № 3. – С. 72–73.
238. Хроника женского вопроса в России // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 19.
239. Чермак А. Положение матери, как воспитательницы, в современном мире (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 14 декабря 1908 г.) / А. Чермак // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 12.
240. Отмена паспортов // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 174–176.
241. Покровская М. И. Закон и Жизнь (Доклад на публичном собрании клуба женской прогрессивной партии) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 3. – С. 65–71.
242. Государственный совет о наследственных правах женщин // Женский вестник. – 1912. – № 3. – С. 80–83.
243. Покровская М. И. Закон и Жизнь (Доклад на публичном собрании клуба женской прогрессивной партии) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1914. – № 3. – С. 71.
244. А. О гражданском браке / А. // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 2–5.
245. Там само.
246. Иванова. Бракоразводный процесс в России / Иванова // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 54–55.
247. Полное собрание законов Российской империи. 1883 г. О сроке для расторжения браков нижних чинов, находящихся в безвестном отсутствии, 22 ноября 1883 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1884. – Т. 3, № 1850. – С. 462.
248. Покровская М. И. О женской преступности / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 10. – С. 293; К. М. «Женщины-убийцы» П. Н. Тарновской / М. К. // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 12–15.
249. Богатина С. Самоубийства среди женщин / С. Богатина // Женский вестник. – 1910. – № 11. – С. 219–222.
250. Пергамент М. Я. К предполагаемой реформе бракоразводного процесса / М. Я. Пергамент // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15–18.
251. Иванова. Бракоразводный процесс в России / Иванова // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 54–55.
252. Покровская М. И. О разводе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 122–123.
253. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 272.
254. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 258–259.

255. Покровская М. И. Как женщины должны бороться с проституцией (Доклад первому всероссийскому женскому съезду 12 декабря 1908 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 33.
256. Задачи первого съезда русских женщин // Женский вестник. – 1905. – № 1. – С. 1.
257. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 258.
258. Покровская М. И. Русская яма / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 37–41.
259. Покровская М. И. Женский тип Максима Горького / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 3. – С. 77–79.
260. Там само. – С. 79.
261. Там само.
262. Покровская М. И. Русская яма / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 38–39.
263. Покровская М. И. Проституция и бесправие женщин (Реферат, прочитанный в клубе женской прогрессивной партии 30 марта 1907 года) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 229.
264. Елистратов А. Бедность и проституция / А. Елистратов // Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 5–7; № 4. – С. 4–7.
265. Абкович К. Роковой вопрос / К. Абкович // Женский вестник. – 1907. – № 12. – С. 299–301.
266. Покровская М. И. Как женщины должны бороться с проституцией (Доклад первому всероссийскому женскому съезду 12 декабря 1908 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 33–39.
267. Покровская М. И. О жертвах общественного темперамента. Что делать с проституцией / М. И. Покровская. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1902. – С. 28–29.
268. Цитата за: Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 272.
269. Холмогорова В. Роль и значение старых холостяков в человеческом обществе / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1912. – № 11. – С. 234.
270. Исполатова С. Нужно ответить! / С. Исполатова // Союз женщин. – 1909. – № 11. – С. 19–20; Письмо проститутки // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 9–11.
271. Письмо проститутки // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 9–11.
272. Абкович К. Роковой вопрос / К. Абкович // Женский вестник. – 1907. – № 12. – С. 299.
273. Покровская М. И. Как женщины должны бороться с проституцией (Доклад первому всероссийскому женскому съезду 12 декабря 1908 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 35.
274. Гей Э. Новый опыт борьбы с проституцией / Э. Гей // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 56–58.

275. Покровская М. И. Женская беззащитность / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 50.
276. Покровская М. И. Первый Всероссийский съезд по борьбе с торговлей женщинами / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 5–6. – С. 114–119.
277. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 402.
278. Мирович Н. К вопросу о регламентации проституции / Н. Мирович // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 12.
279. Покровская М. И. Специальная и личная гигиена: Торговля женщинами / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 1. – С. 22.
280. Покровская М. И. Как женщины должны бороться с проституцией (Доклад первому всероссийскому женскому съезду 12 декабря 1908 г.) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 33–39.
281. Борьба с проституцией // Женский вестник. – 1913. – № 12. – С. 266.
282. Там само. – С. 265.
283. О сборе подписей // Женский вестник. – 1913. – № 12. – С. 266–267.
284. Покровская М. И. Проституция и бесправие женщин (Реферат, прочитанный в клубе женской прогрессивной партии 30 марта 1907 года) / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 10. – С. 231.
285. Мирович Н. К вопросу о регламентации проституции / Н. Мирович // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 12.
286. Иванова. Пятидесятилетие высшего женского образования в России / Иванова // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 14–16.
287. Веремченко В. А. «Ученая женщина»: дискуссии в российском обществе (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В. А. Веремченко // Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М., 2001. – С. 186–187.
288. Вайсбейн М. К вопросу о совместном обучении / М. Вайсбейн // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 10.
289. Там само.
290. Мерхелевич Е. Идея совместного обучения в истории нашей школы и ее политическое значение (Доклад, читанный 14 декабря 1908 г. на I Всероссийском женском съезде) / Е. Мерхелевич // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 9.
291. Казанцев Н. Необходимость реформы женского воспитания / Н. Казанцев // Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 204–207; № 9. – С. 237–239.
292. Мерхелевич Е. Идея совместного обучения в истории нашей школы и ее политическое значение (Доклад, читанный 14 декабря 1908 г. на I Всероссийском женском съезде) / Е. Мерхелевич // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 6.
293. Казанцев Н. Необходимость реформы женского воспитания / Н. Казанцев // Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 205.
294. Петиции институток // Женский вестник. – 1906. – № 7–8. – С. 207–210.

295. Там само.
296. Покровская М. И. Наши институты / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1907. – № 9. – С. 193–200.
297. Кильчевский В. А. Женские духовные училища / В. А. Кильчевский // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 6–9.
298. Казанцев Н. Необходимость реформы женского воспитания / Н. Казанцев // Женский вестник. – 1906. – № 9. – С. 237.
299. Там само.
300. Мерхелевич Е. Идея совместного обучения в истории нашей школы и ее политическое значение (Доклад, читанный 14 декабря 1908 г. на I Всероссийском женском съезде) / Е. Мерхелевич // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 6.
301. Казанцев Н. Необходимость реформы женского воспитания / Н. Казанцев // Женский вестник. – 1906. – № 9. – С. 238; Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 143–144; Покровская М. И. О совместном обучении / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 113–116.
302. Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 52–53.
303. Вайсбейн М. К вопросу о совместном обучении / М. Вайсбейн // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 9–10.
304. Покровская М. И. О совместном обучении / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 113.
305. Там само. – С. 114
306. Там само. – С. 115.
307. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 249.
308. П. О высшем женском образовании / П. // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 14.
309. Кальманович А. Своеобразная и почетная история женского образования в России / А. Кальманович // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 21–23; Покровская М. И. О допущении женщин в русский университет / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 33–36.
310. Покровская М. И. О допущении женщин в русский университет / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 2. – С. 34.
311. Чехов Н. В. Женщины в университете / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 8.
312. Там само. – С. 10.
313. Кальманович А. Своеобразная и почетная история женского образования в России / А. Кальманович // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 23.
314. Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 53.

315. Все тоже... // Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – С. 1–3.
316. Законы о женщинах: (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). / сост. Я. А. Канторович. – СПб. : М. М. Стасюлевича, 1899. – 272 с.
317. Кольцов Н. В защиту отвергнутых / Н. Кольцов // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 344–347.
318. Чехов Н. В. Женщины в университете / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 8.
319. Там само. – С. 9.
320. Иванов А. Е. «Женский вопрос» в российских университетах в начале ХХ в. / А. Е. Иванов // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. – СПб., 1997. – С. 123.
321. Чехов Н. В. Женщины в университете / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 9.
322. Там само. – С. 10.
323. Гессен В. М. О вольнослушательницах высшей школы / В. М. Гессен // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 1.
324. Там само. – С. 2–4.
325. Обращение к профессорам от редакции «Союза женщин» // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15.
326. Чехов Н. А. Профессора о вольнослушательницах / Н. А. Чехов // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 2–7.
327. Там само. – С. 9.
328. Там само.
329. Там само.
330. Шимкевич В. М. Опыт двух лет / В. М. Шимкевич // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 12.
331. Чехов Н. А. Профессора о вольнослушательницах / Н. А. Чехов // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 9.
332. Там само.
333. Завадский А. В. Законно ли пребывание вольнослушательниц в университете? (Юридическая заметка) / А. В. Завадский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 12–14.
334. Ковалевский М. М. Можно ли закрыть женщинам доступ в университеты? / М. М. Ковалевский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 10.
335. Бодуэн-де-Куртине И. А. По поводу вольнослушательниц / И. А. Бодуэн-де-Куртине // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 11.
336. Ковалевский М. М. Можно ли закрыть женщинам доступ в университеты? / М. М. Ковалевский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 10–12.
337. К вопросу о положении вольнослушательниц / Вольнослушательница Петербургского университета // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 14–16.

338. Сермягина В. Высшее образование в Северо-Американских штатах / В. Сермягина // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 199–203.
339. Покровская М. И. Женщины в русских университетах / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 7–8. – С. 169–174.
340. Иванов А. Е. «Женский вопрос» в российских университетах в начале ХХ в. / А. Е. Иванов // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. – СПб., 1997. – С. 127.
341. Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 52–53.
342. О допущении женщин в университеты // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 94–95.
343. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 64–65.
344. Балицкая А. Недостаток национального образования русской женщины / А. Балицкая // Женский вестник. – 1906. – № 4. – С. 107.
345. Лишневецкая М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 72.
346. Покровская М. И. Женщина и паразитизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1912. – № 4. – С. 89–94.
347. Лишневецкая М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 69–72.
348. Покровская М. И. Женщина и паразитизм / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1912. – № 4. – С. 89–94.
349. Лишневецкая М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская ; пер. с нем. М. Рогович // Женский вестник. – 1908. – № 3. – С. 69–72.
350. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 4.
351. Кальманович А. Три женские судьбы / А. Кальманович // Союз женщин. – 1908. – № 10. – С. 21–22.
352. Холмогорова В. Система Тейлора и женский труд / В. Холмогорова // Женский вестник. – 1915. – № 2. – С. 40.
- 353 Там само. – С. 39–41.
354. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 50.
355. Покровская М. И. За женские права / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 10. – С. 167–170.
356. Дубовская П. Теория и практика женского вопроса / П. Дубовская // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 42.
357. Там само. – С. 42–44.

358. Иванова. Первый всероссийский съезд по женскому образованию / Иванова // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 146.
359. Там само.
360. Покровская М. И. Александра Яковлевна Ефименко / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 12. – С. 251–252.
361. Щепкина Е. 1-й всероссийский съезд деятелей Обществ народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 13–15.
362. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 50.
363. Там само. – С. 51.
364. Ариян П. Женский вопрос за минувший год в России / П. Ариян // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 173.
365. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 3. – С. 51.
366. Женщины-врачи // Женский вестник. – 1914. – № 11. – С. 240–241.
367. Кравцов П. Женщины-адвокаты / П. Кравцов // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 138–139.
368. Бландова М. Государственный совет и юристки / М. Бландова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 44–46.
369. Бехтерева А. Положение женщин-юристов в России по анкете 1914 г. / А. Бехтерева // Женский вестник. – 1916. – № 5–6. – С. 81–87; Бехтерева А. Результаты 2-й анкеты о положении женщин-юристов в России (1916 г.) / А. Бехтерева // Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 17–22.
370. Кравцов П. Женщины-адвокаты / П. Кравцов // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 167–172; Станкевич. К вопросу о реформе местного суда / Станкевич // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 1–4; Бландова М. Государственный совет и юристки / М. Бландова // Женский вестник. – 1913. – № 2. – С. 44–46.
371. Женский вестник. – 1915. – № 12. – С. 206–208.
372. Кравцов П. Женщины-адвокаты / П. Кравцов // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 169.
373. Законодательное предложение о женщинах-заседателях // Женский вестник. – 1915. – № 5–6. – С. 115–116.
374. Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.
375. Ризникова С. А. Женщины на службе в министерстве юстиции / С. А. Ризникова // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 4–6.
376. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 122–123.
377. Ариян П. Женский вопрос за минувший год в России / П. Ариян // Женский вестник. – 1905. – № 6. – С. 172–174.

378. Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 187.
379. Там само. – С. 185.
380. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 121.
381. Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.
382. Крокус. Женский труд в городах Волынской губернии / Крокус // Женский вестник. – 1905. – № 12. – С. 361–365.
383. Покровская М. И. Женщины на службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 136–140.
384. Бехтерева А. Результаты 2-й анкеты о положении женщин-юристов в России (1916 г.) / А. Бехтерева // Женский вестник. – 1917. – № 2. – С. 22.
385. Чехов Н. В. Как законодательным путем улучшить положение женщины крестьянки / Н. В. Чехов // Женский вестник. – 1907. – № 4. – С. 107.
386. Васильев А. Женщина-крестьянка и закон 9 ноября / А. Васильев // Союз женщин. – 1908. – № 11. – С. 2–4; Щепкина Е. Труд и здоровье крестьянки (Из доклада, прочитанного на первом Всероссийском женском съезде) / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 1. – С. 12–15.
387. Безобразова М. Крестьянка – фабричная работница / М. Безобразова // Союз женщин. – 1909. – № 7–8. – С. 20.
- 388 Там само.
389. Покровская М. И. Фабрично-заводская работница / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 7–8. – С. 155–160; Андреева. Положение петербургских и московских работниц, занятых в производстве одежды (Доклад, читанный 13 декабря 1908 г. на 1 Всероссийском женском съезде) / Андреева // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 9–12.
390. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 4–5.
391. Новый год // Женский вестник. – 1917. – № 1. – С. 1–2.
392. Я. С. Конкуренция женского и мужского труда / С. Я. // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 127–128.
393. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 8.
394. Покровская М. И. Фабрично-заводская работница / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 9. – С. 178–183.
395. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 230.

396. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 5.
397. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 8.
398. Безобразова М. О работницах / М. Безобразова // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 5.
399. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 8.
400. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 9.
401. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 9.
402. Покровская М. И. За женские права / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 10. – С. 167–170.
403. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 9–11.
404. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 8; Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 5.
405. Д. С. Женский вопрос и профессиональные свободы / С. Д. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 8.
406. Дмитриева. Женщины-типографщицы / Дмитриева // Союз женщин. – 1909. – № 4. – С. 6.
407. Там само. – С. 8.
408. Я. С. Конкуренция женского и мужского труда / С. Я. // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 125.
409. Покровская М. И. Фабрично-заводская работница / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 10. – С. 203–209.
410. Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 9–11.
411. Законодательное предложение о фабричных инспектрисах // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 136; Шадурская З. Об охране материнства / З. Шадурская // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 18–20.
412. Покровская М. И. Охрана женского труда / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 143.
413. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 4.

414. Покровская М. И. Охрана женского труда / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 6. – С. 163.
415. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1913. – № 1. – С. 4; Покровская М. И. Страхование и охрана материнства / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1915. – № 1. – С. 1–5.
416. Иванова. Охрана женского труда / Иванова // Женский вестник. – 1917. – № 9–10. – С. 98–101.
417. Андреева. Положение петербургских и московских работниц, занятых в производстве одежды (Доклад, читанный 13 декабря 1908 г. на 1 Всероссийском женском съезде) / Андреева // Союз женщин. – 1909. – № 3. – С. 9–12; Кириллова. Женщины-работницы в крупной промышленности (Доклад, читанный на первой Всероссийском женском съезде 13-го декабря 1908 г.) / Кириллова // Союз женщин. – 1909. – № 5–6. – С. 11.
418. Законодательное предложение о фабричных инспектрисах // Женский вестник. – 1913. – № 5–6. – С. 136–138.
419. М. А. С. Борьба за право как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 3–4.
420. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 11. – С. 323–324.
421. Там само. – С. 324.
422. Покровская М. И. Отношение русских политических партий к правам женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1906. – № 5. – С. 138.
423. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 138.
424. Клирикова О. Законопроект о равноправии женщин / О. Клирикова // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 3.
425. Крестьяне о равноправности женщин // Женский вестник. – 1906. – № 2. – С. 50–53.
426. Чехов Н. В. Петиция женщин в Государственную Думу / Н. В. Чехов // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 6.
427. Передовая статья. С.-Петербург. Сентябрь // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 1–2.
428. Там само. – С. 2.
429. Щепкин Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкин // Союз Женщин. – 1907. – № 1. – С. 11–13; Союз женщин. – 1907. – № 3. – С. 11; С. Петербург. Ноябрь // Союз женщин. – 1907. – № 4. – С. 1–2.
430. Щепкин Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкин // Союз Женщин. – 1907. – № 1. – С. 12.
431. Там само.

432. Авилова Е. В. Об участии женщин в земском самоуправлении / Е. В. Авилова // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 4.
433. Щепкин Н. Участие женщин в местном самоуправлении / Н. Щепкин // Союз Женщин. – 1907. – № 1. – С. 12.
434. Там само. – С. 13.
435. Рутцен А. Избирательные права женщин в Государственной Думе / А. Рутцен // Союз женщин. – 1908. – № 3. – С. 11–12; Авилова Е. В. Об участии женщин в земском самоуправлении / Е. В. Авилова // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 1–6.
436. Авилова Е. В. Об участии женщин в земском самоуправлении / Е. В. Авилова // Союз женщин. – 1908. – № 4. – С. 5.
437. Покровская М. И. Справедливость и права женщинам / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 34.
438. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 398; Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 416–418.
439. Свобода, справедливость, право // Женский вестник. – 1917. – № 3. – С. 33.
440. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 403.

Наукове видання

Філіпенко Лариса Володимірівна

«ІДЕЙНІ» ЖІНОЧІ ЖУРНАЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ

Монографія

Коректор *Ю. В. Леонтієва*
Комп'ютерне верстання *М. В. Гречишкіна*
Макет обкладинки *Літвінова О. О.*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 18,26. Тираж 300 пр. Зам. № 117/14.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32